

जनीनविवादपदनिराकरणकार्यनिर्वहेयुः । एवं प्रवृत्तेऽथ कतिप-
येन कालेन पञ्चापपञ्चास्यः श्रीमान् । क्षितिपालः सर्वमहर्षिप्रतिपा-
दितधर्मशास्त्रसङ्ग्रहग्रन्थेभ्यः सर्वजनात्यन्तिकोपयोगिनां विवाद-
पदानां स्वरूपतो यथावकाशं सर्वमहर्षिसम्प्रतिवचननिचयैकपरम-
तात्पर्योद्दिष्टानामेकस्मिन्नेव ग्रन्थे क्रमत उपन्यासेन यथा प्रतिप-
दोक्तशीघ्रोपस्थितिर्भवेत्—तादृशो ग्रन्थो विरच्यताम्—इति स्वस-
माधिष्ठितविद्वज्जनान्प्रत्यादिदेश । ततश्च—ते तत्समाकार्यधुरंधराः—
बालेश्वर कृपाराम रामगोपाल वारेश्वर कृष्णच-
न्द्र श्रीगौरीकान्त कालाशंकर शामसुन्दर कृ-
ष्णकेशव सीताराम नामधेयाः विद्वांसः सर्वेऽपि ऐकम-
त्येन सङ्गीभूय सकलविवादपदपारावारपरपारतीरप्रापणनिपुणं
अमुं “विवादाणवसेतु” नामानं ग्रन्थं व्यरीरचन् । तदनु राज्ञः
समीपं च प्रापयांचक्रुः । अत ऊर्ध्वं च राजराजेश्वरः श्रीरणजि-
तसिंह एनं ग्रन्थं समुदीक्ष्य स्वराष्ट्रेषु एतदनुसारेण समस्तं न्या-
यकार्यं निरवाहयत् ॥ अस्मिंश्च ग्रन्थे—ऋणादान—निक्षेप—अस्वामि-
विक्रय—संभूय समुत्थान—दत्ताप्रदानिक—वेतनादान—संविद्व्यति-
क्रम—क्रयविक्रयानुशय—स्वामिपालविवाद—सीमाविवाद—दण्डपा-
रुष्य—वाक्पारुष्य—स्तेय—साहस—स्त्रीसङ्ग्रह—स्त्रीपुंभर्मविभाग—धूत-
आह्वय—इत्येतेषां विवादपदानां समीचीनतया निरूपणं कृतमस्ति ।
येषां सम्यक् विज्ञानमात्रेण समस्तन्यायाधीशकार्यं निर्वोदुं शक्-
न्ते लोकाः । स एष ग्रन्थः विस्तरशः समुद्दिष्टनानामुनिवचन-
पटलालङ्कृतः सम्प्रतीह भारते मण्डलेऽप्रचारतिमिरे गर्तनिप-
तित इवैकान्तकोणनिपतितोऽकिञ्चित्स्वरः संवृत्त आसीत् । अथ
कदाचिदेकदाहं वार्तासंविबर्द्धयिष्या विषयान्तरेषु सञ्चरन्त्यह-
च्छया (लाहोर) लवपुरीं प्रत्यगच्छं, तत्र च श्रीरणजितसिंहो-
पाध्याय—श्रीपण्डितवर्यमधुसूदनपण्डितसेवहीत—‘मधुसूद-

नपुस्तकालया' ध्यक्षैः पण्डितज्वालाप्रतादैः सकल-
 लोकानुजिघृक्षया प्राक्तनविद्वद्वरसरस्वतीपुनरुज्जिजीविषया च
 तद्विरचितोऽयमपूर्वग्रन्थः समुद्रय प्रकटीकरणाय मत्समीपे
 दत्तः । सोऽयं मया स्वकीये—“श्रीविष्णुश्वराख्ये ”मुद्रणालये
 समुद्राप्य राजकार्यनिर्वाहकाणां स्वकीयानादिपारम्पर्यागतध-
 र्मतत्त्वजिज्ञामूर्तां च सज्जनानां अखण्डं प्रमोद विधत्तांतमाम् ।
 इत्यभ्यर्थये.

श्रीकृष्णदासात्मजः
 गङ्गाविष्णुः, क्षेमराजश्च

॥ श्रीः ॥

अथ विवादार्णवसेतोः विषयानुक्रमणिका.

विषयः-	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
अयर्णादानविवादपदं	१	१
अष्टादशविवादपदानि	११	२
देयादेयादिभेदात्सप्तविषमृणं	११	१९
अदेयस्त्रीदासबालादिभ्यः	११	१९
अपवृद्धिः	११	१९
संबन्धकर्णेमात्स्यशीतितमभागोद्यद्विः	११	८
सप्ततिभूकेत्तृणेषाष्टमभागकोऽशोतितमभागोद्यद्विस्तद्वि-		
मयरहितर्णोद्विकंशतं	४	२
ब्राह्मणादिक्रमेणद्वित्रिचतुःपञ्चकवृद्धिविकल्पः	११	११
वृद्धिग्रहणवैयस्यधर्मइतरेषामापद्धर्मः	११	१८
द्विगुणीभूतंपरतो नववर्द्धते	९	४
चक्रवृद्ध्यादिचतुर्विधवृद्धिलक्षणानि	११	९
शास्त्रविहितवृद्धेरधिकावृद्धिरधमर्णेनापद्यंगीकृताकारि-		
तावृद्धिरुच्यतेसादेया बलात्कारकारितातुनदेया	६	७
संबन्धकमृणमधमर्णप्रपौत्रेणापिदेयं	७	१०
आधावृणतोहैगुण्येपिसेत्राद्याधिभोगरूपावृद्धिर्भवत्येव	११	१२
वृद्धिमपरिकल्प्यगृहीतमृणंयाचितोऽधमर्णो न ददानीमा-		
सत्रपादूर्ध्ववृद्धिदाप्यः	११	१७
पण्यंगृहीत्वामूल्यादानेत्तुत्रयादुपरिवृद्धिः	११	२२
प्रीत्यादत्तेत्तृणेष्वकृतवृद्धिकेयाचनात्पूर्ववृद्धिः कृतेया-		
चनेषणासोपरिवृद्धिः	८	१०
मिनाछलादिनाकार्यगौरवेणदेशांतरगमनादौतुक्त्सरो-		
त्तरवृद्धिः	९	३

विषयानुक्रमणिका.

२

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

दुग्धादीनांपंचगुणावृद्धिवृत्तस्याष्टगुणा	....	....	१०	१०
वस्त्रादौत्रिगुणावृद्धिः	....	....	११	१३
स्त्रीपशूनांसंततिवृद्धिः शाकादौपंचगुणा	....	....	११	२१
लवणस्याष्टगुणावृद्धी रसानांत्रिगुणा	....	....	११	२
तुलावृत्तमष्टगुणं सुवर्णादिभिन्नं	....	....	११	५
तृणकाष्ठादौकदापिगृद्धिः	....	....	११	८
पण्यमूल्यादावुभाभ्यामस्वीकृतायांवृद्धौनभवतिगृद्धिः	....	....	१३	१५
प्रीत्याभर्तुपुत्रादिगृहीतस्यस्त्रीधनस्यनगृद्धिः	....	....	१४	४
दित्सतोऽधमर्णादुत्तमर्णेनागृहीतस्यनगृद्धिरेवंशुल्कादा-				
वपि	....	....	११	१६
अधाधिविधिः	....	....	१५	७
आधिर्धनिनारक्षणीयोहानौतदीयहानिः	....	....	११	१५
अनिच्छतो जंगामाधेर्भोगेऽर्द्धगृद्धिहानिरसकृद्भोगे सर्ववृ-				
द्धिहानिः	....	....	१६	३
स्वापराधमंतरेणदैवरानोपहतमाधिमुत्तमर्णोदद्यान्नोचे				
न्मूलहानिः	....	....	११	९
ज्ञातिसंबंधिमुद्धत्सु संबंधकमृणोदयं	....	....	११	१७
बहुभिर्दत्तमृणसर्वैरुद्ग्राहणीयंतत्रयत्नमकुर्वाणस्यलाभ-				
हानिः	....	....	११	२२
बहुपुत्रीजवापिपुयदीययत्नशैथिल्यात्सेत्रेशस्यहानिः				
सातेनैवसोदय्या	....	....	१७	१
उत्तमर्णदोषादृणादधिकमूल्यआधिर्नष्टश्चेत्सलामादृणा-				
दतिरिक्तमंशमुत्तमर्णोदापनीयः	....	....	११	५
अकृतेकालनियमेयदर्शशोधयित्वाऽधमर्णआधिप्रार्थयते				
तदैवसधनितामोक्तव्यस्तदमोचनेचौरवद्वंद्वः	....	....	११	१२
अधाधिसिद्धिः	....	....	११	२२
आधोऽकृतस्यनियमितकालात्ययमंतरेणोत्तमर्णेनविक्र-				
यादिनकर्तव्यं	....	....	११	२३

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

एकस्यक्षेत्रादेरुभयत्राधीकरणेपूर्वप्रमाणमाधातुश्चौरव-				
दंडः	....	....	....	१८ १४
गोचर्मामितायाभूेरुभयत्राधीकरणेवधोदंडो न्यूनैदश-				
सुवर्णानि एकनरभोग्यशस्यनिष्पादिकामूर्गोचर्म-				
मिता	....	....	....	१७
पौर्वापर्यसंदेहयस्यबलात्कारमंतरेणभोगःप्रमीयतेतेनै-				
वाधिर्ग्राह्यः	....	....	....	२३
समकालश्चेत्समानउभयोर्भोगस्तदोभाम्यांविभज्याधि-				
ग्राह्यः	....	....	....	१९ ३
आध्यादिनिर्णयेसाक्षितोलेख्यंबलवत्	....	....	....	१७
यदात्वेकत्रनामाचोदितमार्धोक्तमन्यत्रातयामूर्ततदाय-				
त्रनामचिह्नितकृतंतस्यैवाधिः	....	....	....	२० १
आधिमध्येबलादधिकस्यक्षेत्रादेःप्रवेशयितापूर्वसाहसं				
दंध्यआधातात्पृणमदत्वापितलंभते	....	....	....	१
अथप्रतिभूविधिः	....	....	....	११
दर्शनप्रत्ययदानार्पणनिमित्तभेदाश्चतुर्विधःप्रतिभूः	....	....	....	१३
प्रतिभूभेदेनव्यवस्थाभेदाः	....	....	....	२२
दर्शनप्रत्ययप्रतिभूवैप्रतिज्ञातार्थानिर्वाहितरुनंदाप्यौनत्				
तदभावेतत्पुत्रादयो दानार्पणप्रतिभूवोस्तुपुत्रादयोऽ-				
पिदापनीयाविनादैवादिविग्रम्	....	....	....	२१ ४
दर्शनावाधिमातिक्कस्याधमर्णस्यमरणादौजातेपिदर्शन-				
प्रतिभूदापनीयः	....	....	....	१२
बंधकं गृहीत्वाचेत्प्रतिभूस्तदादर्शनप्रतिभूवःपुत्रोपितत्र				
दापनीयः	....	....	....	१८
पितामहस्यसकलमृगं पौत्रेण निष्कलं देयं पितुः प्रतिमा-				
व्यागतमृगं पुत्रेण निष्कलं देयं न तु पौत्रप्रपौत्राभ्यां	....	....	....	२३
बहवः प्रतिभूवोऽशानुसारेण दापनीयाः	....	....	....	२२ ४
पलायितस्याधमर्णस्यान्वेष्टनायपसोमासः सार्द्धमासो				

विषयानुक्रमणिका

४

विषयाः—

पृष्ठप्र. पङ्क्तिः

वाकालःप्रतिभुवेदेयः ११

उत्तमर्णपीडितेनप्रतिमुवादत्तधनंत्रिपक्षतोऽर्वाक्नि-

ष्कलंपरतोद्विगुणंदापनीयोऽधमर्णः.... २३ ३

समर्थःप्रतिभूग्राह्यःमित्रादयोनप्रतिभुवः.... १६

अथर्णदानविधिः २४ १०

अकृतावधिकमृणंयाचमानापैवोत्तमर्णयिदेयं १४

सावधिकमृणमवधौपूर्णदेयं १७

प्रोषितादिपितृकपुत्रैर्यथांशमृणंशोष्यं २१

पुत्राभावेपौत्रैर्देयं २१ ३

भोग्याधिमकृत्वाप्रपितामहादिभिःकृतमृणंपौत्रादि-

भिर्नदेयं कृतेतादृशाधौदेयमेव १०

प्रोषितेपित्रादावर्वाक्विंशतिवर्षतो नदेयमृणं २१

असाध्यत्वेनावधृतेरोगेपुनरागमनसंभावनारहितप्रवासे

चततोऽर्वागपिपुत्रादिनादेयं २६ ९

अन्येनसार्द्धमेकच्छाययापितृकृतमृणंतस्यान्यस्याभावेपि-

तरिचप्रोषितेपुत्रेणसर्वदेयंमृतेपितरिपित्रंशमात्रंदेयं १०

अविभक्तैरेकमत्याकृतमृणमेकोप्यवशिष्टोदाप्यःपितृक-

र्णंप्येवंविभक्तास्तुयथांशंदाप्याःअविभक्तानामेकेना-

पिकुटुंबार्थंकृतमृणंतस्मिन्मृतेप्रोषितेवावशिष्टैर्देयं. २७ ३

साधारणकुटुंबार्थंकृतमृणंविभक्तैरपिदेयं १६

गृहिकुटुंबार्थमन्यैरपिकृतमृणंगृहिणादेयं २०

पितृकृतमृणमप्राप्तव्यवहारैर्नदेयंकालेदेयं २८ २

पुत्रकृतमृणंपित्रास्वौतृत्तचेदेयमन्यथानदेयं ७

पितृकृतमपिप्रातिभाव्यवृथादानाद्वर्णनदेयं १४

कामक्रोधादिनाप्रतिश्रुतंपुत्रोनदाप्यः २२

पितुदंडशुल्कतच्छेषान्पुत्रोनदाप्यः २९ ८

पतिपुत्रकृतमृणंस्त्रीनदाप्यास्त्रीकृतंचानापदिपतिपुत्रौनदा-

पनीयौगोपादिजातिषुतुदाप्यावेव १४

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

स्त्रियाः प्राधान्ये तत्कृतमृणं सर्वजातिपुपतिपुत्रौदापनीयौ	३०	७
भर्तृकृतमृणं स्वांगीकृतं भर्त्रा सहैव कृतं च यदङ्गं यच्च पुत्रेण स-		
हतन् स्त्रीदाप्या	....	....
मरणप्रवासाद्युन्मुखेन भर्त्रा यदङ्गदानमङ्गीकारिता तन्		
स्त्रीदाप्यायदि भर्तृधनेन जीवति	....	....
देशोत्तरगता धनक्रीता क्षुदाद्यभिभूता सती तवाहमि-		
ति च या वृणोते सा चतुर्थी स्वरिणी कन्याऽक्षतयो-		
निः पाणिग्रहणमाप्ता प्रथमा पुनर्भूस्तयोर्ग्रीहीता पूर्व-		
पतिकृतमृणं दापनीयः	....	....
निर्धनानपत्यशौडिकादिकृतमृणंतदीययोपि दुपभोक्तारो		
दाप्याः रुयधीनवृत्तिष्वन्यत्राप्येवं	....	....
दीर्घप्रवासिप्रभृतिभिरनपत्यैः कृतमृणंतदीयद्रव्यसहित-		
तदीयस्त्रीसंग्राहको दाप्यो न तु शब्दं	....	....
ब्राह्मणस्योत्तमर्णस्याभावे तदीयमृणंतदीयसकुल्यादिसं-		
नधिभ्यो दद्यात्तदभावे द्विजातिभ्यस्तदभावे जलेनि-		
क्षिपेत् । क्षेत्रादेस्तादृशधने राजा स्वामी	....	....
अथोद्ग्राहणविधिः	....	....
सामादिभिरुपाधैरधमर्णतो धनमुद्ग्राह्यं	....	....
अधमर्णस्य धनान्तरमवरुध्यच्छलेन बलात्कारेण पुत्रदा-		
रादिनिरोधेन चोद्ग्राह्यं	....	....
राजस्वामिविप्रादिभ्यः साम्नैवोद्ग्राह्यं	....	....
अमित्रेभ्यो दायादेभ्यश्च छलेनोद्ग्राह्यं	....	....
वाणिगादिभ्यो देशाचारानुसारेणोद्ग्राह्यं	....	....
तृष्टेभ्यः पीडयोद्ग्राह्यं	....	....
विप्रेतरनिर्धनमधमर्णकर्मकारयेत्	....	....
ब्राह्मणस्तु यथासंभवं शनैर्दापनीयः	....	....
पूर्वमनङ्गीकारितं निर्दितं कारयन्नुत्तमर्णः पूर्वसाहसं द्रवनी-		
योऽधमर्णस्तु भ्रष्टान्मुच्यते	....	....

विषयानुक्रमणिका.

६

विषयाः—

पृष्ठम् पङ्क्तिः

परमार्थदिप्तामृणंदातुमसमर्थोऽधमर्णश्चक्रद्वयाधार-			
येत्	....	....	२२
नष्टेऽधमर्णे उत्तमर्णस्तदीयमाधिद्रव्यमादायसत्तासि-			
कं विक्रीपस्वधनं सोदयंगृहीत	....	....	२६ ९
अधमर्णो गीकृतमृणं साधयितुमुपायं प्रयुज्जान उत्तमर्णो रा-			
ज्ञाननिवार्यः	....	....	१९
बलादिना साव्यमानोऽधमर्णो यदि राज्ञे निवेदयेत्तदा सर्व-			
ज्य उत्तमर्णस्य धनं दाप्यश्च	....	....	३७ १
विप्रतिपक्षे न्यायवादीनां सेव्यस्तमना सेव्यमासेधयन्—			
दंडयः	....	....	७
धनवानधमर्णो विभावितो मूलधनात् द्विगुणं दंडनीयः उ-			
त्तमर्णः पराजितोऽप्येवं	....	....	३८ ९
गुणजातिशक्त्यपेक्षया काचिद्विशंशो दंडः	....	....	१९
अल्पधनस्य त्वादी विमते पश्चादनुमते शते पंचकं पश्चा-			
दापि विमते प्रमिते दशकं दंडः	....	....	१६
प्राप्तार्थं उत्तमर्णो विंशतितमांशं राज्ञे दद्यात्	....	....	३९ ४
नानर्णसमवाये पूर्वकृतमग्रतो देयं	....	....	७
रानश्रोत्रिययोः पुरतः कृतमप्यग्रतो देयं	....	....	८
एकाहकृतनानर्णसमवाये समं सर्वं	....	....	९
ऋणमादाय यत्क्रीतमन्यद्रव्याभावे तदुत्तमर्णाय देयं	....	....	११
ऋणं दत्वा लेख्यं पाठयेत् पत्रांतरं च शुद्धयेत् कुर्यात् सा सि-			
मटणं सत्तासिकं देयं	....	....	१४
सकलमृणं दातुमसमर्थोऽधमर्णः किंचित् किंचिदत्वा ले-			
ख्येष्टे लिखेद्धनीतुमयैतावत्प्राप्तमितितत्पत्र- ष्टे त्वहस्ते न लिखेत् लेख्याभावे पत्रांतरं लेख्यं	....	....	१७
तत्र पत्रांतराले खनेऽधमर्णस्य तद्धनं शब्दिर्भवति	....	....	४० ९
अथ दायभागः	....	....	१३
दायभागादर्थः	....	....	१४

विवादाणवसेतोः—

विषयाः—

वृष्टम्. पङ्क्तिः

मृतपतितोपरतस्पृहादीनांधनेप्रथमंपुत्रपौत्रप्रपौत्राअ- धिकारिणःक्रमेण	४१	१
मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोःस्वापितृपि- तामहमागानुसारीपुत्रेणसहसमोऽधिकारः	४२	२२
जीवात्पितृकपौत्रजीवात्पितामहकप्रपौत्रयोर्नाधिकारः	४२	१
प्रपौत्रांताभावेपत्न्यधिकारिणी	४३	३
मिश्रमतेविभक्तधनेपत्न्यधिकारिणीअविभक्तधनेतुभ्रातृत- त्सुतादयोऽधिकारिणोप्रासादिमात्रंपत्न्याः	४३	६
धर्मपरायणैवपत्न्यधिकारिणी	४३	७
पतिस्वर्गायगुणवद्विप्रेभ्योदानेपिपत्न्यधिकारिणी	४३	१६
वर्त्तनाशक्तावाधानविक्रययोरपितदधिकारः	४३	२३
मृतेभर्तारिपतिपक्षःस्त्रियाःप्रभुः	४३	३
सर्पिडपर्यंताभावेपितृपक्षःप्रभुः	४३	६
कलौसवर्णैवपत्नी	४३	८
पत्न्यभावेकुमारोधनाधिकारिणी	४३	१२
कुमार्यभावेऊढाधिकारिणी	४३	१७
कन्याजाताधिकारापरिणीतैवपरिणीतासत्यविद्यमान- पुत्रावायादिभृतातदुत्तरंतदीयभगिन्याःसंभावित- पुत्रायाःपुत्रवत्याश्चतुल्योऽधिकारोऽनुतुतदीयमर्त्रा- दीनांतादृशभगिन्यसच्चेतदुत्तरधनिदायादाधिकारः	४४	१८
कुमार्यभावेपुत्रवत्याःसंभावितपुत्रायाश्चदुहितुस्तुल्यो- ऽधिकारस्तयोरेकतराभावेऽन्यतराधिकारिणी	४४	२१
वैद्यायाअपुत्रविधवायाश्चदुहितुर्नाधिकारस्तयोःपति- कुलेवर्त्तनासंभावेप्रासाच्छादनमात्रं	४४	११
पुत्रवत्याःसंभावितपुत्रायाश्चाभावेदौहित्राधिकारः	४५	१९
दौहित्रांताभावेपितातदभावेमाताधिकारिणी	४५	२
पित्रोरभावेभ्रातरौऽधिकारिणः	४५	६
तत्रप्रथमंसोदराधिकारस्ततोवैमात्रेयस्य	४५	११

विषयानुक्रमिका.

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

सोदरस्यासंसृष्टस्यसंसृष्टवैमात्रेयस्यचसमोऽधिकारःसो-			
दरासोदरयोःसंसृष्टयोःसोदरोऽधिकारोसंसृष्टतद-			
न्यसोदरयोःसंसृष्टएवाधिकारी	....	४५	१५
अविभक्तस्थावरेपुसोदरासोदरौतुल्यौ।रौतिरेषाभ्रातृपुत्रे-			
ष्वपि	....	४६	१०
भ्रात्रभावेसोदरभ्रातृपुत्रोधिकारी	....	४७	१४
तदभावेवैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्तदभावेगौत्रजाः	....	४७	२०
तत्रादौभ्रातृपौत्रस्ततःपितृदौहित्रः	....	४७	२१
तदभावेपितामहस्तदभावेपितामही	....	४७	१
पितामहभावेपितृव्यस्ततस्तत्पुत्रपौत्रौक्रमेण	....	४७	१०
पितृव्यपौत्रांताभावेपितामहदौहित्रः	....	४७	१४
पितामहदौहित्रांताभावेप्रपितामहस्ततःप्रपितामहीततः			
पितामहभ्राताततःपितामहभ्रातृपुत्रस्ततःपितामह-			
भ्रातृपौत्रः	....	४७	२०
पितामहभ्रातृपौत्रांताभावेप्रपितामहदौहित्रः	....	४७	२३
प्रपितामहदौहित्रांताभावेमातामहस्ततोमातुलः	....	४८	२
मातुलभावेतत्पुत्रस्तदभावेमातुलपौत्रः	....	४८	११
मातुलपौत्रांताभावेस्वीयवृद्धप्रपौत्रस्तदभावेतत्पुत्रपौत्रौ			
तदभावेवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्राःक्रमेण	....	४८	१०
तदभावेवृद्धप्रपितामहदौहित्रः	....	४८	१३
ततोऽतिवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्राःक्रमेण	....	४८	१४
ततोऽत्यतिवृद्धप्रपितामहतत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रदौहित्राःक-			
मेण	....	४८	१५
ततःसमानोदकाआत्मपितृमातृबांधवाःक्रमेण	....	४८	२०
पितृबांधवांताभावेआचार्यस्तदभावेवेदाशिष्यः	....	४८	४
तदभावेसतीर्थस्तदभावेस्वग्रामस्थाःसगोत्राः	....	४८	७
ततस्तथाविधाःसमानप्रवराः	....	४८	९
तदभावेत्रैविद्यत्वादिगुणयुक्ताःस्वग्रामस्थाब्राह्मणाः	....	४८	१०

विषयः	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः
तदभावेशात्रियादिधनेराना	४९	११
ब्राह्मणधनेतुग्राभांतरस्थाअपेगुणवंतोब्राह्मणाः	५१	१२
अथवानप्रस्थयातिब्रह्मचारिणांवनभागेनः	५५	१८
नैष्ठिकब्रह्मचारिणोधनेआचार्योऽधिकारी	५५	१९
यतिधनेसच्छिष्यः	५५	२२
अथस्त्रीधनाधिकारिणः	५०	३
स्त्रीधनस्वरूपनिरूपणं	५५	५८
पितृमातृभृतृप्रातृदत्तविवाहात्मिसन्निधौलब्धंभायातरकर- णायपूर्वभार्यायैदत्तंपारितोषिकंमातुलादिदत्तंगृहा- दिशिष्टिभर्तृभरणेनप्राप्तमुत्कोचधनलब्धनिध्यादि- कंअन्वाधेयादिपंचविधस्त्रीधनस्वरूपलक्षणनिरूप- णम्	५५	५६
अत्राच्छादनाभरणानिचस्त्रीधनानि	५२	५
कन्यायाइदंभग्नत्वित्युद्दिश्यवरायविवाहसमयेदत्तमन्य- दादत्तंचस्त्रीधनं	५५	१४
पितृमातृभर्तृकुलादन्यतोलब्धंचित्रकर्मसूत्रनिर्माणादि- नाचयदर्जिततत्तस्त्रीधनं तत्रभर्तुःस्वातंत्र्यं	५३	५
स्त्रीधनेपुस्त्रियाःस्वातंत्र्यं	५५	१५
भर्तृदत्तस्यावरोस्त्रियादानाद्यनधिकारोऽन्यदत्तत्वधि- कारःस्थावरेषु	५४	३
अन्यथायर्तनासामर्थ्येस्त्रीधनंभर्ताग्रहीतुमर्हति	५५	७
वर्तनसामर्थ्येतुमार्यानुमतिमंतरेणभर्तुर्नाधिकारःस्त्रीधन- ग्रहणेसुतादेरप्येवं	५५	१४
बलात्कारणेस्त्रीधनमाददानोभर्तृभृतृपितृप्रातृणामन्य- तमःसंवृद्धिकंदाप्यःअनुमत्यात्वाददानोऽवृद्धिकं दाप्यः	५५	१६
सधनश्रेतुस्त्रीधनंगृहीत्वात्तामवज्ञाययद्यपरभार्यायारमते- तदाराज्ञाबलादापयितव्यः	५५	२०

विषयानुक्रमणिका.

१०

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अक्ताच्छादनादि भर्त्तायदिनददातितदास्वयमारु-			
प्यस्त्रियाग्रहीतव्यं	....	....	५४ २२
कुमारीधनेसोदरभ्राताधिकारीतदभावेमातामातुरभा-			
वेपितावरदत्ते तु वरः	....	....	५५ १२
यौतुकातिरिक्तस्त्रीधनेविवाहपूर्वापरकालिकापितृदत्ता-			
तिरिक्तेस्त्रीधनेचपुत्रकन्ययोस्तुल्योधिकारोविवा-			
हितदुहित्रेमानार्थकिंचिदेवदेयं	....	....	॥ २१
पुत्रकन्ययोरभावेतूदादुहितापुत्रवतीसंभावितपुत्रावतु-			
ल्याधिकारिणी	....	....	५६ १५
तादृशदुहित्रभावेपौत्रोऽधिकारीतदभावेदौहित्रःदौहि-			
त्राभावप्रपौत्रस्तदभावेसपत्नीपुत्रतत्पौत्रप्रपौत्राःक्र-			
मेणाधिकारिणः	....	....	५७ १७
ततोर्वंध्यायाअपतिपुत्रायाश्चदुहितस्तुल्योऽधिकारः....			॥ ६
तदभावेब्राह्मादिविवाहपंचकविवाहितायाधनेभर्तृभ्रातृ-			
पितृणांक्रमशोऽधिकाराःआसुरादित्रिकलब्धेयौतु-			
कवत्	....	....	॥ ११
विवाहकालेतत्पूर्वापरकालयोर्वास्त्रियैयद्धनं पित्रादत्तं त-			
द्धनेप्रथमकुमार्यास्ततःपुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्त-			
तोर्वंध्याविधवयोस्ततःपुत्रादेर्यौतुकांतरेइवाधिकारः			
कालांतरोपितृदत्तेष्वेवं	....	....	॥ १४
यौतुकधनेसत्यपिपुत्रदुहितरोऽधिकारिण्यः	....	....	५८ १
तत्रादाववाद्दत्तायास्ततोवाद्दत्तायास्ततःपुत्रवतीसंभा-			
वितपुत्रयोरधिकारस्ततोर्वंध्याविधवयोः	....	....	॥ २
अवाद्दत्तामातृधनेजाताधिकारापरिणीतार्वंध्यात्वेनाव-			
धृतापुत्रमनुत्पाद्यवामृताचेत्तदीयधनेमातृतःसंक्रो-			
तेतद्गिन्योःपुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्तदभावेर्वंध्या-			
विधवयोरप्यधिकारोनभर्तुः	....	....	॥ १७
दुहित्रभावेपुत्रस्तदभावेदौहित्रः	....	....	॥ २३

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

दौहित्राभावेपौत्रप्रपौत्रसपत्नीपुत्रतत्पौत्रप्रपौत्राः	९९	६
सपत्नीप्रपौत्रांताभावेब्राह्मादिविवाहपंचकलब्धयौतुक- धनेभर्ताधिकारी	११	१९
अथब्राह्मादिविवाहस्वरूपाणि	११	२०
भर्तुरभावेभ्रातासकलविवाहलब्धाधिकारी	६०	९
भ्रातुरभावेमातापितरौक्रमेणाधिकारिणौ	११	१९
आसुरराक्षसपैशाचविवाहत्रयलब्धेतुजीवत्यपिभर्तरि माताधिकारिणीततःपिताततोभ्रातातदभावेभर्ताधि- कारी	११	१९
ब्राह्मादिविवाहपंचकलब्धयौतुकधनेपुपितृपर्य्यंताभावे आसुरादिविवाहत्रयलब्धयौतुकधनेपुभर्तृपर्य्यंता- भावेदेवरस्तदभावेदेवरपुत्रस्तदभावेस्वभगिनीपुत्रभर्तृ- भागिनेयस्वभ्रातृपुत्रजामातरःक्रमेण	६१	६
जामातृपर्य्यंताभावेभ्रशुरादेरानंतर्य्यक्रमेणसर्पिडाअ- धिकारिणस्ततोऽधस्तनसकुल्योर्ध्वतनसकुल्यसमानो- दकसगोत्रसमप्रवराः	६२	११
समप्रवरांताभावेब्राह्मणीधनेस्वग्रामस्थश्रोत्रियादिःक्षत्रि- यादिधनेराजाधिकारी	११	१९
अथविभागानधिकारिणः	११	१६
स्त्रीवपतितजन्माधजन्मबीधरोन्मत्तजडमूकनिर्दिष्ट- पितृद्विष्टपंडोपपातक्यपपात्रितविकर्मस्थपतित- पुत्राचिकित्सरोगार्त्तकुष्ठिशस्त्रशौर्य्यादिरहितत- पोविज्ञानवर्जिताचारहीर्नालिंगिप्रव्रजित्तान्यायो- पार्जितवित्तपंग्वक्रमोदासुतसगोत्रनियोगोत्पन्नाअ- नधिकारिणः	११	१९
एषुपतितानिर्दिक्तानांभक्तादिदेयं जन्मांधादिमुतानिर्दो- षाश्चेदधिकारिणः	६३	४
स्त्रीवल्लक्षणं	६४	४

विषयः—

पृष्ठम् पङ्क्तिः

अक्रमोदायामपिसवर्णेनपारेणेत्रोत्पादितः क्रमोदायाम-			
सवर्णोत्पादितोऽप्यधिकारी	....	६४	१८
अवादीनांकन्याविवाहपथ्यंतर्भव्याः	....	६५	४
अपुत्रायोषितश्रांषादीनांसाधुवृत्तयश्चेद्वर्तव्यायादितुभ-			
र्तुप्रतिकूलव्याभिचारिण्योवातदानिर्वास्याः	....	७	
अथविभाज्याविभाज्यनिरूपणं	....	११	
पितृपितामहोपार्जितंसाधारणसंबन्धेनसाधारणव्यापारे-			
णसाधारणधनोपवातेनार्जितंचविभाज्यं	....	१२	
साधारणधनोपवातादिनार्जितेऽर्भकस्यभागद्वयमितरे-			
पामेकैकांशत्वं	....	१८	
साधारणधनोपवातेयस्यापदंशोपवातन्तस्यतदनुसा-			
रेणभागकल्पना	....	६६	७
साधारणधनोपवातेविनाविद्यालब्धधनेसमविद्याधिकावि-			
द्ययोरैकांशत्वंन्यूनविद्यावेद्ययोर्नाशः	....	९	
पितृपितामहापितृव्यभ्रात्रादिभ्यः प्राप्तविद्यालब्धधनेन्यून-			
विद्यावेद्ययोरप्येकैकांशः	....	१७	
विद्यामम्यस्यतःकुटुंबपोषकस्यभ्रातृभ्रातृद्विद्यानितधनेमू-			
र्त्तस्याप्येकोऽङ्गः	....	६७	९
विद्याधनप्रतिज्ञापूर्वकंन्यादिनयादिनालब्धं	....	९	
शिष्यादार्त्तियमोयनमानाल्लब्धविद्याप्रकाशेनप्रतिप्र-			
हाल्लब्धंशिल्पविद्यामुक्तामारादिभिरल्लब्धधूनेप-			
रंनिर्नित्यल्लब्धंनविद्याधनं	....	११	
परभक्तोपयोगेनपितृपितृव्याद्यनिरिक्तान्प्राप्तथाविद्य-			
याल्लब्धमेवविद्याधनं	....	६८	१२
पितृद्वयोपगतनपुत्रार्जितधनेपितुरंशद्वयमर्त्तस्याप्यंश-			
द्वयमितरेममंशिनःसाधारणधनानुपपानेनपितुरं-			
शद्वयमर्त्तस्यतावदेतेरेऽनंशिनः	....	१७	
तत्रदायभागलन्मनेगुणस्त पितुरन्निगुणम्यांगद्वयं ..	..	२०	

विषयाः-

• पृष्ठम्. पङ्क्तिः

यद्यस्यप्रयोजनाहं पुस्तकार्थं पितृद्रव्यांतरसत्त्वेतन्मूर्खा-				
दिभिः सहनविभजनीयं द्रव्यांतरासत्त्वे त्वं शानुसारे-				
णमूल्यं देयं	....	....	....	२३
शौर्यधनं भार्याधनं पितृप्रसादलब्धधनं साधारणधनोप-				
धातं विनार्जितमेवमादीन्यविभाज्यानि	६९			६
यास्मिन्वास्तुनियेन यद्गृहादिकृतं तस्यैवापरेण चेतथाकृ-				
तं रूपवाप्यादिकं च न विभाज्यम्	७०			४
भूमिव्यतिरिक्तं पितृकं नष्टमुद्धरन् पुत्रैर्न विभजेद्यदितत्र न				
साधारणधनव्ययः	१७			
पूर्वनप्राया भूमेर्दायादानुमत्योद्धर्तातुरीयमंशं गृहीत्वाऽ-				
वशिष्टस्य यथाभागं गृणीयात्	७१			६
अथ पितृकृतविभागनिरूपणं	१			
पित्रा स्वयमुपार्जितस्य तदिच्छयैव विभागः	९			
पैतामहधने तु स्वेच्छयान्यूनानाधिकविभागः पित्रानकल्प-				
नीयः, ...	१०			
अल्पं पुत्रेभ्यो विभज्य बहुस्वयमादद्यादित्यपि पितृः	१४			
यदितुस्वगृहीतं धनं व्ययादिनापगच्छेत्तदा पुत्रेभ्यो जीवना-				
र्थमाददीत	१६			
यदि कस्मैचित् पुत्राय पिता भक्तत्वं बहुषोप्यत्वादिगुणयो-				
गेनाधिकमंशं ददाति तदा सोऽपि धर्मः	१८			
व्याध्यादिना कुलितचित्तस्य न्यूनानाधिकदाने प्रभुत्वाभावः ७२	९			
पैतामहस्य स्थावरस्यान्यैर्दत्तस्य पित्रोद्धृतस्य स्वार्जितवु-				
द्ध्यास्वेच्छयान्यूनानाधिकविभजनेन प्रभुत्वं पितुः	२०			
अथ पितृकृतपैतामहधनविभागः	७३			१
मातृरजोनिवृत्तिसहकृती पात्रेच्छया पैतामहधनविभागः ..	२			
पितामहधनविभागे पितुरंशद्वयं	१९			
भक्तत्वादिगुणयोगित्वेऽपि पैतामहं स्थावरमाकरादीनि-				
यतलभ्यं राजादिदत्तं द्विपदधनं च स्वेच्छयान्यूनानाधि-				

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

कतयानविभजनौयं	....	....	....	७३	२२
भूम्यादित्रितयभिन्नानामुवर्णादीनांकुटुंबवर्तनाविरोधि- दानादौपेतुःस्वाच्छर्द्यर्थार्कचित्स्थावरदानादा- वप्येवं	....	....	....	७४	१६
विभागानंतरजातस्यैवपितृगृहीतभागेऽधिकारोभ्रातृ- भागेतुतस्यनाधिकारः	....	....	....	७४	२०
विभागोत्तरंविभक्तेनकेनचित्पुत्रेणसंसृष्टश्चेत्पितातदा विभक्तजस्यसंसृष्टेनसहविभागः	....	....	....	७५	६
तत्रापिविभक्तेनपित्रासाधारणधनव्ययमंतरेणचयदर्शन- तंतत्रविभक्तजस्यैवाधिकारोनेतरस्यसंसृष्टस्यापि	....	....	....	७५	९
विभक्तेनपित्रायदृणादिरुतंतद्विभक्तेनदेयं	....	....	....	७५	१७
संसृष्टसाधारण्येनरुतमृणंतुसंसृष्टविभक्तजाम्यांपरि- शोधनीयम्	....	....	....	७५	२०
अविज्ञाताविद्यमानगर्भायांमातरियदिपुत्राविभक्तास्त- दाविभक्तजायपूर्वविभक्तैर्भ्रातृभिःसर्वमेकीरुत्यपु- नर्विभज्यतदंशोदेयः	....	....	....	७५	२३
मृतपितृकाणांबहूनामापिस्वापित्रंशानुसारेणपैतामहध- नेऽधिकारः	....	....	....	७६	१९
सवर्णभ्रातृणांज्येष्ठस्यभक्तत्वादिगुणयोगरुतोर्विशो- द्धारसहितोभागोऽतथाभूतस्यज्येष्ठस्यापिनोद्धारः	....	....	....	७७	१
स्वयोग्यतयानीवत्पैतृकधनभागंयोनेच्छतिसर्कचिद- त्वानिर्दायःकार्यः	....	....	....	७७	१६
पित्रादिरुतमृणंपरिशोध्यविभजनीयमुत्तमर्णानुमताव- परिशोध्यापिपुत्रेणभ्रात्राबहुषोप्यत्वादिनाधिकं- शेभुक्तेषुभुक्तांशोविभागमध्येनप्रवेशनीयःशिष्ट- मेवविभाज्यं	....	....	....	७८	२०
असंस्कृतभ्रातृसंस्कारःपैत्रकधनेनकार्यः	....	....	....	७८	१३
पितृपुत्रपरतेमातुरनुमत्याविभागेकियमाणेपुत्रसमएव-	....	....	....	७८	१३

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

शोमात्रेदेयः प्राप्तस्त्रीधनयैत्वर्द्धं	७८	१७
द्वितीयविवाहार्थिनाप्रथमस्त्रियैपारितोषिकंदेयं द्वितीयायै-		
देयस्यसमंप्राप्तस्त्रीधनयैत्वर्द्धं	११	२३
अपुत्राविमातरोपिपुत्रतुल्यांशाः पितामहीसपत्न्यपितृधा-		
विधापौत्रसमांशा	७९	१०
अथसंसृष्टधनविभागः	११	१९
विभक्तस्यपितृभ्रातृपितृव्यान्यतमेनपुनरेकगृहिरूपणा-		
वस्थानंसंसर्गः पित्रादिभिन्नेनतुनसंसर्गः	११	२१
संसृष्टानांपुनर्विभागेज्येष्ठस्यविंशोद्धारोदेयः	८०	९
संसृष्टानांयेनविद्याशौर्यादिनाधिकमार्जितंपुनर्विभागेत-		
स्यांशद्वयः	११	१८
अथविभागानंतरमागतस्यविभागः	८१	१५
प्रोपितस्यतद्वंश्यस्यवाआगतस्यविभक्तैरविभक्तैर्वाभ्रा-		
त्रादिभिर्यथाशास्त्रमंशोदेयः	११	१७
एकमातृकयोर्विभिन्नपितृकयोस्वस्वपितृदायभागित्वंन-		
तुसमानांशित्वं	८२	१२
तथाविधपुत्रान्ध्यामातृधनविभागेपिस्वस्वपितृदत्तानुसा-		
रेणप्राप्तं मात्रास्वयमार्जितेसमांशं	११	१८
अविभक्तस्थावरेपुसर्वेषांदायादानामनुमतिमन्तरेणैकेन		
कृतंदुर्वृत्तपुरुषादिगोचरंस्वांशदानमपिनधार्मिकं-		
किंतुनासिद्धं	११	२०
आपदिकुटुंबभरणार्थधर्मार्थचक्रियमाणंस्वांशदानादे-		
नाधार्मिकमपि	८४	१
अथदत्तकौरसयोर्विभागव्यवस्था	११	६
औरमेनदत्तकानांविभागेऔरसस्यद्वयंशित्वं	११	७
हीनगणान्मुदत्तकाग्रामादिमात्रभागिनः	११	१३
अथनिन्दुतस्यपश्चादवगतस्यविभागः	११	२१
विभागकालेनिन्दुतस्यपश्चादवगतस्यपूर्ववादिभागो नत्वपह-		

विषयानुक्रमिका.

१६

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

तुरनंशित्वमल्पांशित्वंवानवातदनुरोधेनविभक्ताना-

मपिद्वव्याणांपुनर्विभागः ८४ २३

देशाचारादिभेदेनापिविभागकल्पना ८६ ७

अपन्हृतमपह्वीसामादिनादाप्योनतुबलात् १३

अथवृत्तविभागसंदेहेनिर्णयः १९

साक्षिभोगलिखितौर्विभागोनिर्णयः २१

तत्रप्रथमसंर्षिडाः साक्षिणस्तदभावसंबन्धिनः ८७ ९

एधकूपाकादिनापिविभागोनिर्णयः ११

अथभुक्तिः २०

विवादमकुर्वाणस्यस्वामिनः समक्षंपरेणभुज्यमानायाभू-

मेर्विशतिवर्षात्तरंस्वत्वहानिः सुवर्णादिधनस्यत्तथा-

विषदशवर्षभोगेनस्वत्वहानिः २२

विंशतिवर्षतः प्राक्क्षस्यादावेवस्वत्वन्वनतुभूमावेवंगवा-

दिधनेपिदशवर्षतः प्राक्क्षीरादावेवस्वत्वन्नगवा-

दौतत्तत्कालमध्येतदीयनाशकभोगादौचौख्यं ८९ ९

आध्यादौतथाविधभोगान्नस्वत्वहानिः १६

जडधनेबालधनेप्रीत्याभोगार्थमर्षितेराजधनेस्त्रीधनेश्रो-

त्रियधनेचनतादृशभोगात्स्वत्वहानिः १८

द्वारमार्गजलमार्गादिपुभोगोवलवत्प्रमाणं. ९० ९

भूम्यादौलेख्यपूर्वपुरुषक्रमागतभिन्नाङ्गोद्भवन् क्र-

मागतभोगोलेख्याद्वलवान् सचप्रपितामहेनभुक्तव-

ताविनातत्पुत्रेणतेनचविनातत्पुत्रेणकृतेभोगेभसति साक्षी-

लेख्यादिप्रमाणोपन्यासः क्रयादिकतुराभियुक्त-

स्यावश्यकोननुसतिभोगेनत्सुतादीनामभियोगोत्तरं

अल्पायाअपिभुक्तेरसत्त्वेलेख्यदुर्वलमेवतन्मरणेतु-

सुतादीनामपिक्रयादिप्रमाणोपन्यासआवश्यकः ९१ ३

एकस्मिन्त्रिपयेरुतानामाधिविक्रयदानानां पीर्वापर्य्य-

संदेहेन्निभिर्विमज्यतद्वस्तुग्राह्यं १९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

असमक्षभोगेष्ट्यावर्षैः स्वत्वहानिः	....	९२	३
स्त्रीधनराजधनयोरकारणभोगेत्रैपुरुषपिकेपिनस्वत्वहा-			
निर्भोक्तारश्चौरवद्वन्दीयाः	....	११	१६
अथभुक्तिस्वत्वापवादः	....	९३	१
सुदृढंभुसकुल्यानामस्वाभिनांभोगाज्ञामातृश्रोत्रियरा-			
जामात्यानांभोगाच्चनहीयतेस्वत्वं	....	९३	३
अथव्यवहारदर्शनं	....	११	१२
व्यवहारपदलक्षणं	....	११	१४
राज्ञास्वयंविवादोस्थापनंनकार्यं	....	११	१८
प्राड्विकलक्षणं	....	११	२२
प्राड्विकामात्यपुरोहितविद्वद्ब्राह्मणैःसहितोराजाव्य-			
वहारान्पश्येदशक्तौविद्वांसंब्राह्मणनियुंजीत	....	९४	८
सर्वधोत्कृष्टगुणविमालभेशास्वज्ञं जातिमात्रेणब्राह्म-			
णमपिनियुंजीतनतुशूद्रमतिभिपुणमपि	....	११	१३
तथाविद्यब्राह्मणामावेक्षत्रियंतदभावेवैश्यमपिशस्वज्ञं			
नियुंजीत	....	११	२२
वैदिकादिकम्भोपदेष्टाशूद्रःसूक्तणीच्छिच्चाद्देसहस्रदंड-			
नीयः	....	९५	३
अनियुक्तेनापिशस्वज्ञेनसमायांकार्याकार्येवाच्ये	....	११	१०
सम्यैरवश्यंधर्माधर्मोक्तव्यौ	....	११	१३
श्रुताध्ययनादियुक्ताःसमासदःकर्तव्याः	....	११	१६
दिवसस्याद्ययामार्द्धत्यक्त्वासांर्द्धयामोदिनार्द्धांतोव्यव-			
हारदर्शनसमयः ...	....	९६	२
दुर्व्यवहारदर्शनेतदधीनाधर्मोराज्ञःपादःकर्तुःपादोभि-			
ध्यावादिसाक्षिण.पादःसमासदांपादः	....	११	८
निद्रार्होर्षीचेत्सम्यग्व्यवहारदर्शनेननिघतेतदाराजा-			
दीनानंभार्पणार्पत्वन्यायवादिनएव	....	११	१०
गम्याधिकारोडासएवार्धनपूर्णनिवेदनमात्रेण	....	११	२२

विषयानुक्रमणिका.

१८

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

समापतेः कर्त्तव्यं

९७ ६

यादिप्रतिवादिनोऽप्रतिभूर्निर्तदङ्घनादिदानेसमर्थोऽप्रा-

ह्यस्तदभावेतुदङ्घुल्याधिग्राहः

११ ६

प्रतिभूरहितो राजगुरुपराक्षितो दिनतिराजपुरुषाग्यवेतनं

दाप्यः

११ १०

स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिना निवेदयेत्

११ ११

मनुष्यमारणादिपुत्रप्रतिनिधिर्नग्राहः

११ ११

कुलस्त्रीबालेभ्यस्तज्जडात्तानां बांधवो नियुक्तो भृतको वा वि-

वेद

९८ ४

वादिप्रतिवादिनोरसंबन्धनियुक्तो विवदन् दंडनीयः

११ ७

विवाहोद्यतरो गार्त्तादयस्तत्काले नोत्तमर्णेनासेव्यानि-

वेदिताराज्ञाना कारणीयाश्च

११ ११

अभियोगोत्तरमदत्त्वा प्रतिवादीवादिनं प्रत्याभियोगात्तरं

न कुर्यात्कुप्याच्चैर्दंडनीयोऽपि

११ २३

कलहेशस्त्रादिप्रहारे चाभियुक्तेभ्योऽभियोगं कुर्यादहम्-

नेन पूर्वमाकृष्टस्ताडितो वेतिनतेनापराधः

९९ ८

आकृष्टाक्रोशने ताडितस्य प्रतिताडने पलायनादिना

आत्मरक्षणसंभवे सत्याततापिकथेचनापराधः अ-

भिविपदादय आततायिनः

११ १९

पूर्वापेक्षया परस्याधिकवान्पारुष्यादावपि दंडोऽस्मि-

१०१ २०

युगपत्पारुष्यादिप्रवृत्तयोऽसमानोर्दंडः

११ २३

मनुष्यमारणादिपुत्रस्य पूर्वोत्तरं दापयेत्

१०२ ६

अत्र गल्मनया वक्तुमसमर्थे प्रतिवादिनिकालोऽपेक्षणी-

योऽपि

११ १५

रानदैवदोषेणाज्यतिष्ठन्ने नापराधः

११ १७

रानदैवदोषादि कुंडलेनोडावयन् दंडोदाप्यश्च

११ २३

अपमायापादाः

१०३ ६

उत्तरदानं यावद्भूनाधिकं पूर्वपक्षं शोभयेत्

१०४ ७

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

धादिप्रतिवादिवाक्यानामन्यथालेखकश्चोरवच्छास्यः....	॥	९
अर्थविवादेपुवाक्छलेसतिदंध्योनतुप्रकृतादर्थाद्धीय-		
ते पारुष्यादौतुततोपिहीयते	....	॥ १२
अथोत्तरपादः	....	१०९ २
अन्यवाद्यादयः पंचविधाहीनास्तदीयपराजयेत्रिपक्षा-		
दयः कालविशेषाः	....	१०६ ६
उत्तरस्वरूपं तद्भेदाश्च	....	॥ ११
प्रकृतासंबन्धादयउत्तराभासाः	....	॥ १२
मिथ्यासंप्रतिपत्तिप्रत्यवस्कंदनप्राङ्न्यायाश्चत्वारउत्त-		
रपक्षाः	....	१०६ ३
मिथ्योत्तरस्वरूपं	....	॥ ५
चातुर्विध्यमिथ्योत्तरस्य	....	॥ ९
संप्रतिपत्त्युत्तरलक्षणं	....	॥ २३
प्रत्यवस्कंदनोत्तरलक्षणं तदेवकारणोत्तरं	....	१०७ ४
प्राङ्न्यायोत्तरलक्षणं	....	१०८ ८
मिथ्याकारणोत्तरसांक्येकारणोत्तरमेवप्राग्विचारणीयं		
ताभ्यांसत्यसंकरेपितथा	....	॥ १५
मिथ्यांशस्याधिकार्थविषयकत्वेसएवप्राग्विचारणीयस्तु-		
त्यार्थविषयत्येयत्रादौनिर्णयः सुकर	....	॥ १७
अथलिखितसाक्ष्यादिप्रमाणात्मकक्रियापादः	....	१०९ १८
प्राङ्न्यायकारणोत्तरयोः प्रत्यर्थिनाप्रमाणमुपन्य-		
सनयि मिथ्योत्तरेत्वार्थिनासंप्रतिपत्तौनमानापेक्षा....	॥	२२
मानुपप्रमाणासंभवेदिव्यंप्रतिवादिनएव	....	११० ६
अर्थिलिखितेषुबहुष्वर्थेषुविनदमान- प्रत्यर्थासाक्ष्यादिप्र-		
माणेनैकस्मिन्नर्थेसाधितेसर्वदाप्यः	....	॥ १५
भाषाकालेऽनुपन्यस्तंपश्चादुपन्यस्तमापिनदाप्यः	....	॥ १६
पित्रादिकृतमृणयावत्साक्ष्यादिभिःप्रमापितंतावदेवपु-		
त्रादिर्दाप्योनत्वितरांशं यदिददणमज्ञातंपुत्रादेः	१११	१४

रिषया-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

स्वरवर्णमितादिभिर्वादिप्रतिवादिनोर्दोषाद्यनुमानेपि सा-		
क्ष्यसम्भवेसाध्यसाधक	....	१११ २३
साक्षिलेख्यादिप्रमाणरूपणप्रसरेतदनुकारेनार्थसिद्धि		११२ १६
हस्ताक्षरसदेहेतदीयलिप्यतरेणनिर्णय कार्य	....	११२ २०
अथलिखितप्रमाणं	....	११२ २२
स्वहस्तलिखितमसाक्षिकमपिप्रमाणंरहस्तलिखितंतु		
साक्षिमदेवदेशाचारानुसारात्तयोर्ग्रह्यता	.	११३ १
साक्ष्यादौमृतेपुत्रादिस्थंलिखितननमाणंसतित्वाधिभो-		
गेतदपिप्रमाणएवयादेपूर्वमृणिऋदिसानेभौदाशि-		
तंपाटितस्मारितवातदाप्रमाणम्	....	११३ ३
सतोदेशात्तरस्यस्यलेख्यस्यानयनफलप्रतीक्षणंकार्य-		
मसतोदग्धादेरेवलीवि कोपन्यास कार्य छिन्नाभि-		
न्नादौलेख्यान्तरकार्यं	....	११३ ८
अन्यनामाकमन्यलिखितपत्रतयो संवधादिज्ञानेनवि		
चारणीय	....	११३ ११
लेख्यस्याप्रामाण्यशङ्कायातदीयलिप्यंतरेणपरिशोध-		
नीयंग्रहीत्राभोनातत्पुत्रेणतुभोगएवपरिशोध्य	....	११४ ८
अभियुक्तेलेख्यग्रहीतरितद्विज्ञाप्यमृतेतत्पुत्रेणापिले-		
ख्यसाधुत्वप्रमापणीयं	....	११४ ११
यदोत्तमर्णेनाधमर्णाद्विचतु पचरुत्वावात्स्वमैद्धारय-		
सीतिवाक्यमुच्यमानंनविदुषादितदातेनैस्तूर्णोभा-		
वेनप्रमापितमर्थदाय्य	....	११४ १७
प्रमाणेनसाधितमर्थमत्यर्थादाप्योदंड्यश्च	....	११४ २३
अथनिर्णयपादः	....	११५ ३
यस्यप्रतिज्ञामयत्वमाधकप्रमाणंनम्येवजय	....	११५ ९
स्वयमंगीकृतपराजयोर्वैयर्थ्यादिलिखितवारितदोष		
साक्ष्यादिप्रमापिनविपरीतार्थप्रपराजयार्ह	....	११५ ७
अथसाक्ष्यविधिः	....	११५ १८

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

तदर्थदर्शिनः साक्षिणः ११९ २०

कृतारुतभेदेनसाक्षिणोद्विविधाः कृतः पंचविधोऽकृत-

श्रपोढा २३

चालस्त्रीबांधवामित्राणामेकमात्रस्यचनसाक्षित्वं ११७ ९

धार्मिकत्वादिनानिश्रिताबांधवादयोपिसाक्षिणः १२ १२

उभयानुमतएकोपिधार्मिकःसाक्षी ११७ २

स्तेनसाहसिकादयोनसाक्षिणः ११९ ३

साहसेस्त्रीबालादयोपिसाक्षिणः १८

उभयानुमतिविनापिशुचिक्रियत्वादियुक्तएकोपिभव-

तिसाक्षी २३

अभ्यंतरर्णानिक्षेपयोरेकोपिसाक्षी १२० ७

याचितेयाचनायप्रेषितएकोपिसाक्षी ८

सुगर्णादिसंस्कर्ताएकोपिसाक्षी.... ९

स्तेयसाहसवाग्दंडहरणेषुसाक्षिणोनपरीक्षणीयाः १२

श्रोत्रियतापसदृढहैतुकमव्रजितानसाक्षिणः २२

श्रोत्रियलक्षणं १२१ २

श्रोत्रियादयोप्यकृताःसाक्षिणोभवंतिद्वययास्वयंप्रवृत्ताः ८

स्त्रीणामर्धेस्त्रीणामपिसाक्ष्यं १२

ब्राह्मणादिसाक्षिपुमश्वेपरिपाटीविशेषाः १७

मिथ्यासाक्षिर्निन्दा १२२ १

सत्योक्तिमशंसा १९

ज्ञानत. साक्ष्यमकुर्वत. कृतसाक्षिपापं १८

विप्रादीनांवचवारयितुमनृनमुत्त्वामारस्वनहोमात्मकंमा-

यश्चित्तंकार्प्यनानृतदोषोभवति.... २३

मर्मविवाहादिपुनानृनपातकं १२३ ४

मिलितैर्दण्डैर्मिलितैरेववाच्यं ७

दण्डगेवदण्डेनृदण्डगेवपुक्तव्यं ९

अदण्डेनानियुक्तेनचमत्यमापेनपुक्तव्यं ११

विषयः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

अन्येभ्य पूर्वसाक्ष्यं श्रावयित्वा सभायामन्यथावाद्यष्टगु-

णदंडनीयो विप्रस्तुतिर्वास्यः १२३ १६

साक्षिद्वैधेव हूनां वचः प्रमाणं साम्ये गुणवतां वचः प्रमाणं

गुणवतां द्वैधे गुणवत्तराणां २१

तुल्यरूपाणां द्वैधे न साक्षिम्यो निर्णयः किंतु दिव्येन १२४ ७

अद्वष्टं साक्षिणं दूषयन् साध्यसमदंडनीयः ११

सभासदादिविदितमेव दूषणमुपादेयं १३

साक्ष्यंतरप्रमापित साक्षिदोषो नोपादेयः १६

बालादीनां साक्षिणामज्ञानादयो दोषाः २३

साक्षिपुस्तमुना दिव्यं लेख्ये सति न दिव्यं न च साक्षिणः १२५ ५

जयपत्रलेखनप्रकारः ११

प्रमाणावधारणसहितं पूर्वपक्षोत्तरादिकं जयपत्रे लेख्यं नि-

र्णयान्तं लेखनेन जयपत्रं भवति १३

जये निर्णीते प्रतिवादिना प्रमाणांतरोपन्यासे कृतेऽपि पुन-

न्यायप्रवृत्तिः पूर्वभावेदितं चेत् प्रमाणं पश्चादुद्गावितं त-

दा भवत्येव पुनर्न्यायदर्शनं १२६ ६

साक्ष्यादिभिर्निर्णीतस्य जयपत्रादिना समापितस्य च व्यव-

हारस्याधर्मकृतत्वं मन्यमानः परानयीयदि पुनार्ह-

गुणदंडमंगीकृत्य प्रत्यवतिष्ठते तदा पुनर्न्यायदर्शनं

कार्यमेव १७

पूर्वविचारस्याप्रामाणिकत्वानुसंधानेऽपि पुनर्दर्शनं कार्यं २३

पूर्वनिर्णयस्यासम्यक्त्वे सम्यापराधाधीने निर्णीतसम्यानां-

जयिनश्च प्रत्येकं द्विगुणोदंडः १२७ ६

स्वीयविरुद्धभाषणादिभिरेव प्राप्तपराजयस्य पुनर्न्याय-

निवेदनमग्राह्यं ९

अपक्रियावल्लवर्ल १३

उत्तराक्रियावल्लवर्ती १५

शतोद्वेगवृद्ध्या गृहीतमर्थस्य शतेपेन शब्देनेत्कार्थ-

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

वशात्पुनरंगीकरोतितदापंचकवृद्धिरेवप्रामाणिकी	१२७	१९
पुनराधीकृतं पुनर्दत्तं पुनर्विक्रीतं दत्त्वा विक्रीतं विक्रीय वा दत्तं		
निरर्तनीयं तत्र पूर्वाक्रिया बलवती	१२८	२
अस्वामिकृतं दानविक्रयादिकमकृतमेव	१२९	६
अथ निक्षेपः	१२९	९
स्वीयद्रव्यस्य विश्वासादन्यत्रार्पणं निर्दोषस्वरूपम्	१३०	६
एकस्मिन् यदपि तत्तद्ब्रह्मात्रात्ममपि नृस्वामिनिसमर्पये-		
प्यसीति यदन्यस्मिन् समर्प्यते मउच्यते अन्वाधि.	१३०	१०
धार्मिकत्वादिगुणवति निक्षेपः कार्य्यः	१३०	१
पुटकादिस्थं द्रव्यं संस्थादिकमनाख्यायनिधीयते तदौप-		
निधिकमुच्यते तद्यथापि तमेव मुद्रादिसहितं देयम्	१३१	८
साक्षिमत्तदितरभेदेन निक्षेपो द्विविधः ससाक्षिकस्य ससा-		
क्षिकमेव प्रत्यर्पणमसाक्षिकस्यासाक्षिकमपि तत्राप-		
लापे दिव्येन प्रमाणं	१३१	१४
निक्षेपके जीवति तत्पुत्रादिभ्यो निक्षिप्तं न देयं मृते तु निक्षे-		
प्त्यर्पयाचितमपि तत्पुत्रादिभ्योऽर्पणीयं	१३२	२२
अहीतृदोषेण नष्टं निक्षिप्तं ग्रहीतादाप्यः अहीतृदोषमंत-		
रेण दैवादिनानष्टं निक्षिप्तं संग्रहीतानद्राप्यो निक्षेप-		
रेयतन्नष्टं	१३२	८
यत्कार्य्यमुद्दिश्य याचितं भूषणादिगृहीतं तास्मिन् कार्य्ये		
कृते कलेनापूर्णे याचितोप्यददानो दैवादिनष्टमपि		
दाप्यः	१३२	८
स्वीयद्रव्याद्वा हिर्मन्त्रोपेक्षया निक्षिप्तं नाशयन्मष्टद्वि-		
वंदाप्यः याच्यमानोऽददानोप्येवं दाप्योदंध्यश्च	१३३	२०
निक्षिप्तद्रव्येण स्वार्थमाधयन्मष्टद्विकंतद्राप्योदंध्यनीयश्च		
निक्षेपानुमतौ तु नापराधः	१३३	२०
उपेक्षामात्रेण नष्टं निक्षिप्तमष्टद्विकंतद्राप्योऽज्ञानानुना-		
शान्तिचिह्नपूर्वदाप्यः	१३३	४

विषयाः—

पृष्ठम् पङ्क्तिः

छलेनपरद्रव्यहर्तासहायोहतव्य	....	....	१
घटनायांशाल्पिन्यस्तमुवर्णादिवटनावाधिकालत परं			
देवादिनापिनष्टंशिल्पीदाप्य	..	..	१४
याचितोपिनिक्षिप्तमददानोऽनिक्षिप्ययाचमानश्चचौर-			
वच्छास्य अथवासाचारोनिर्धनश्चेत्समदंढ्योनिष्ठ-			
ष्टाचारोबहुधनश्चेद्विगुणदंढ्य	..	..	१९
भक्षितमुपेक्षयानाशितं च निक्षिप्तं नाशक एव दाप्यो नत-			
त्पुत्रादिर्याचितादावप्येवं	..	..	१३४ ३
अथास्वामिविक्रय	..	..	९
निक्षिप्तनष्टलब्धापहृतयगचितान्नाहितानास्ताम्यसप्त-			
क्षं विक्रयोऽस्वामिविक्रय	....	...	१४
अस्वामिनाकृतं दानविक्रयादिकमकृतमेव	..	..	२०
स्वाम्यननुमत्यापरस्वविक्रयीनष्टापिप्रमाणीकर्तव्य स			
चेत्स्वामिसंभंधीतदापटपणशतदंढ्यः स्वाम्य-			
संभंधीम्वयंहर्ताचौरपन्	..	..	२१
अन्यरुतेद्रव्यापसरणेस्वामिसंभंधिनिविक्रेतरिपटपण-			
शताधिसोपिदंड	....	..	१३९ ७१
व्यवहर्तृमेलक संनिधावस्वामिविक्रीतमपिक्रीणानोनि-			
दांपोविक्रेतृतस्तद्वनमाप्तमर्हति	..	..	१३६ ६
अस्वामिक्रीतं स्वामीयत्वं प्रमाप्यलभते	..	..	९
अस्यामिविक्रेता नेदविज्ञातवासम्भानोविक्रीयमृतो गत			
दाक्रेता दंढ्यामी गदंढ्यते	..	..	२२
स्वामीमत्वमप्रमापयं श्रीरवद्वण्ड्योद्रव्यंतु त्रेतुरेव भवति	१३७	२६	
प्रकाशकयेक्रेतुरदोष	..	..	२३
गृह्ण्यतर्थाभाद्विहरसा नुतयापि विज्ञानपुस्तकतृत्यामि-			
नोपिक्रीणानोरहम्यमयेहीनमून्यं क्रीणानश्चा			
स्वामिविक्रयिसप्तदोषोपनीत्स्वदंढीय	..	१३८	९
भक्षं भाविनद्रव्यस्वामिभा गन्पुस्तकान्स्वामिनोप्यप्रका-			

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

शक्त्यकर्ताचौरवहंङ्यः	....	....	१३३	१४
क्रयप्रमाणाप्रकाशकस्यक्रेतुरस्वामिविक्रयिसमोदहः	....	....	१३९	१४
पूर्वस्वामिनाद्रव्यस्वीयत्वेनप्रमापितेक्रेताविक्रेतारंदर्शये-				
त्तस्यततःशुद्धिर्नतुक्रयप्रमापणावश्यंभावः	....	..	७	
योजनसंख्यानुसारेणविक्रेत्रानयनकालोऽपेक्षणीयः	....	..	२०	
विक्रेतर्थास्थितेतेनैवनेष्टधनस्वामिनावादानेक्रेत्रा विक्रेतै-				
वक्रेत्रेभूत्यंराज्ञेदहंस्वामिनेनेष्टधनंदाप्यः	....	..	२२	
स्वाम्यपिप्रणष्टधनंपरहस्तादवाप्यराजनिनिवेद्याददीता-				
न्यथापणनवर्तिपणान्दहनीयः	....	....	१४०	१
अथसंभूयसमुत्थानं	....	....	..	८
वणिगादीनामिलित्वाव्यवहारःसंभूयसमुत्थानं	....	..	१०	
आयव्ययपरिज्ञानकुलीनत्वादिगुणयुक्तैःसहमिलित्वाव्य-				
वहारःकार्थ्यः	....	....	..	१३
मिलित्वाव्यवहारंकुर्वतांस्ययादृशोमूलधनांशःसमोऽधि-				
कोन्यूनोवातस्तदनुसारिणावेतद्विद्व्ययी	....	..	२६	
कृतेतुसमयेतदनुसारेणवृद्धिव्ययी	....	..	१८	
परस्परभवंचयार्थव्यवहारःप्रवर्तनीयः	....	....	१४१	२
तेपांकाश्चिद्वचकतयाशंकितःशपथेनशोधनीयः	....	..	५	
दैवादिकृताहानिःसर्वेषामंशानुसारेण	....	..	७	
तेपामितरैर्वार्यमाणोयोदुर्व्यवहारेणहानिकरोतिसाहा-				
निस्तस्यैवभवति	....	....	..	११
संभूयव्यवहारिणांतस्कराद्युपद्रवतोषनरक्षितादशमर्म-				
शमादद्यादितरत्सर्वेषामंशानुसारेण	....	..	१५	
तत्रवंचकश्चेत्काश्चित्तातदीयंमूलधनमात्रंदत्त्वासनिःसा-				
रणीयःअशक्तःशक्तमन्यंनिगुंजीत	....	....	१४२	८
शक्तस्यैकस्यमरणेतदीयःपुत्रादिदशमांशहरस्तदीयपु-				
त्राद्यभावेत्वितरोरक्षितादशमांशहरस्तदभावेसर्वे				
समांशिनोदशमांशस्य	....	....	..	१३

विषया -

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

देशांतरादागतस्यवणिजोमरणेत्तीयद्वयसंस्तराजपुरु		
पौर्नवेदितेराजारसेद्यावत्तदीयपुत्रादिरागच्छेत्आग-		
तश्चेत्पुत्रादिस्तदास्वोयंप्रमाप्यलभेत	...	१९
पुत्रादावसतिवभूतात्यादिभ्यआगतेभ्योदद्यात्	...	१४३ ९
मृतवणिजो धनमब्दत्रिदशाब्दान्दूरदूरतरदूरतमदेशापे-		
क्षयारसेत्तत्तत्कालोत्तरमनागतेदायादेवाहणा-		
न्यधनेराजास्वामीवाहणधनतुत्राहणेभ्योदेयंतत्त-		
त्कालमध्येत्वाग्नेपुत्रादौपछनवमद्वादशविंशश-		
नूर्णक्रमेणादायेतरत्पुत्रेऽर्पणीय	.	१
यज्ञादौप्रवृत्तानामृत्विजामसामर्थ्येतत्तर्मप्यन्यानिषु-		
जीतसरुषितदाक्षिणाभागलभेत	..	२०
असत्स्त्वित्पुत्रधुर्नियोज्यस्तदभावेत्वितरत्विग्भिस्तत्-		
कर्मकार्यं	....	१४४ ३
संभूयव्यवहारप्रवृत्तानामनूनसमर्त्येनापि ठतदाने		
रूपादिकसंवृतवत्सिन्धति	..	११
संबन्धेभ्यः संबन्धकमेवर्णदेय	..	१४
संबन्धीतरेभ्य प्रतिभूतसानिकलेत्यादिरुत्पणंदेयम्	..	१५
हिरण्यर्णेष्वेच्छयावालावधि वाग्यैरिसवान्याद्युणेषु		
सआवश्यक्	..	१६
मिलितैर्दत्तमिति तैरुद्गाह्यं श्रित्तत्रिमुत्थोत्पादार्दीयेत		
येषां बीजाद्युपकरणमाभ्यंतरेषां संभूय रुषिर्वर्मवर्तयम्	..	२२
यस्य विसामग्र्यासेऽप्रतितंतम्यैवमाहानि	...	१४९ २
हिरण्यकूप्यमूत्रादिशिल्पिना संभूय व्यवहारिणानि पुण-		
निपुणतरानि पुणतमानाभेऽद्विऽयशित्वेतेन स्पन-		
तोऽधिकगुणस्याहार्यम्यत्वारोऽज्ञादितरेकमा-		
नुरूपादिनः गृहादिशिल्पिनानर्नरावाचमंभूय-		
र्मभूयतामुभ्यस्य द्वयशित्वं तादृशम्य मादृश-		
शित्वगायना ममादिन	....	७

विषया —

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

रानाज्ञयापरदेशादाह्नत्यशासनेरानापदंशोमुप्यनीर-

श्रुतुरंशोशूररूपंशोसाहसिकोह्यचशोऽपरेसमाशिन १४५ २२

तत्रराज्ञोरक्षणादव्यापारासत्तेदशमोभागः ... १४६ ६

संभूयप्रवृत्तानाचारणायदिशश्रिद्धः सन्धनययेना-

त्मानंमोचयतितदातदनं सर्वैरंशभिर्देयं .... , १०

अथदत्ताप्रदानिकं १४७ २

असम्यग्धनंदत्यापुनरादातुमिच्छादत्ताप्रदानिकं . , ७

अदेयमष्टविधेदेयमेतमेतदसंमत्तविधं .... , ९

साधारणधनमदेयंतथाऽममता पुत्रदाराआधिन्यास-

याचितानिसर्वस्वमन्यमैप्रतिश्रुतंनदेयम् ... , १६

साधारणधनात्स्वाशयोग्यदानं सतिपुत्रादौसर्वस्वदानंन

कृतंमिष्यतिदाताप्रत्ययायी .... , २३

पुत्रदारादीनामनुमतौपुत्रदारसर्वस्वान्यपिदेयानि ... १४८ १३

एक पुत्र स्वदानेऽनुमतिमानदेय स्त्रियापत्यनु-

मतिमंतरेणपुत्रदानाधिक्यप्रतिग्रहानकर्तव्या ... १४९ ३

कुटुम्भक्तवसनादिभ्योऽतिरिक्तदानाहंगृहवर्जं .. , ११

अदेयसर्वस्वादिदानेऽधर्मोदानंत्वनिवर्तनीयं ... , १६

प्रतिग्रहक्रयादिनास्वयमार्जितेऽसाधारणधनेभ्वेच्छया

दानादिकंधर्म्यनतत्रपुत्रदाराद्यनुमत्यपेक्षा १५० १

क्रमगतपैतृकादिधनसंक्रमेनिध्यादिलाभःक्रम सप्ता-

भेजयोवृद्धिप्रयोग कृप्यादिकर्मप्रतिग्रहइतिसप्त-

स्वत्वकारणानि ... , ६

विवाहेकन्याभोगत्वाभिसंधानेनपित्रादिदत्तस्यधनस्य

शौच्यार्जितम्यपैतृकाविभक्तस्थावरस्यचपत्नीस्वा

मित्रावृत्तपुत्राद्यनुमतिमंतरेणादेयतैव ... , १२

रणेनयेनलब्धस्यवाहनादेर्दानादौस्वाम्यनुमत्यपेक्षान

तुतादृशेवस्वादौ ... , २३

बंधकधनंबंधकरूपेणैवदेयप्रतिग्रहीत्रा मूलधनमादायस्वामि

विषयानुक्रमणिका.

२८

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

नेसमर्पणीयं १९१ ३

विभक्तानामपि भ्रातृपुत्रादीनां सर्वानुमतिमतरेणाविभक्तं
कुत्रचित्पैतृकस्थावरेन दानाद्याधिकारं ७

प्रतिश्रुतार्थादानेन रक्तप्राप्तिरौहिकामुष्मिकचर्णमवति-
ष्ठते प्रतिश्रुतमप्यपात्राय न देयं २२

प्रतिश्रुतमददानस्तृणवद्वाप्यः सुवर्णदंडनीयश्च १६२ २
अथ दत्तं ७

कर्मवेतनं न तर्कादिभ्यस्तुष्ट्या दत्तक्रीतवस्तुमूल्यस्यो शु-
ल्कमुपरारिणे प्रत्युपकाररूपदत्तं श्रद्धया सन्पात्रे-
भ्योऽनुग्रहेण भक्तपुत्रादिभ्यः प्रीत्या मित्रादिभ्यो द-
त्तमित्यष्टविधं ८

अथादत्तं २२

कामक्रोधादिविरुद्धैरप्रकृतिसमैर्दत्तमदत्त उत्क्रोचेन दा-
नाभिसिद्धिर्मतरेण दानवचनात्मक परिहासेन यद्दान-
मन्यस्मै देयस्यान्यग्निन्दानालादिकृतं पुत्रदामा-
दिकृतमसाध्यरोगार्त्तकृत्तनुगहिष्य तद्वत्तमित्या-
दिकमदानं २३

कामादिविरुद्धेन दत्तपुनर्हरणीयं १६३ २०
उत्क्रोचो मध्यस्थाय प्रतिश्रुतेऽपि नेदयो दत्तश्चेन्मध्यस्थो

बलात्तदाप्येकादशगुणं २२
धर्मार्थभार्तेनापि दत्तं दत्तमेव १६४ ९

धर्मार्थभार्तेन प्रतिश्रुतं तस्मिन्मृतेन तत्पुत्रोदाप्यः ६
चौराद्यन्वेषकेषु चौरादिदर्शनार्थदर्शयेत्येव हतयश्च मा-

क्ष्यादीनमत्याभिधाने प्रवर्त्तयिष्येदत्तं तदा सुत्क्रोचाम्य ९
प्रतिश्रुतेऽप्यप्यदत्तपद्धत्याऽप्यत्रैकानुक्त्या अप्यपि तदा-

येन यद्वत्तद्वत्तं स्वामीर्हर्तुमर्हति १६९ १
धर्मार्थयाचित्वा प्रतिगृहीतेन यदि धर्मं न ररोति न दान-

रूपणीयं न बलात्कारी प्रहर्तुमासुवर्णदंडनीयं .. ११

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

अदत्तमाददानोऽदेयदाताचदंडनीयः	....	....	१५५	१५
अथभृतकविधिः	....	....	१५	२०
शिष्यकर्मकरगृहजदासादयोऽस्वतंत्राः	....	....	१५६	१३
गुरुशुश्रूषादिकाःशिष्यवृत्तयः	....	....	१५	१७
विज्ञानंशिल्पंवाभ्यस्यन्गुरुगृहेकर्मकुर्वीत	....	....	१५७	३
शिष्योबांभवानुज्ञयागुरुगृहेवसेदावार्यश्चैवंस्वगृहेभो-				
जनंदत्वाध्यापयेत्नान्यत्कर्मकारयेत्	....	१५	६	
शिक्षयंतमदुष्टमाचार्यस्यजन्बलाद्वासायितव्यःताडनबं-				
धनार्हश्चलयुनाकालेनशिक्षितोपिनियमितकालंवसेत्	१५	१३		
तद्गुरोरेवगुरुदक्षिणांदत्वानुमान्यनिवर्तेत	....	१५		
गृहीतविद्यःशक्तितोगुरुमनुमान्यनिवर्तेत	....	१५		
परदासीभुंजानोवड्वाभृतउच्यतेसदासीश्वरस्यकर्मकुर्यात्	१५८	१		
अर्थभृतःकर्मकुर्वाणःप्रतिज्ञातमर्थलभेत	....	१५		
कृषिगोजीविनांभोगभृतःसस्यात्क्षीराच्चभोगंलभेत	....	१५		
उत्तमाधममध्यमास्त्रिविधाअपिभृत्याआयुधीयउत्तमोम-				
ध्यमःकर्षकादिर्भारवाहादिदधमएषांकर्मभक्तयनु-				
सारिणीभृतिः	....	....	१५	
कार्याधिकृतकुटुंबाधिकृतौकर्मकरकौर्दुविकसंज्ञौत-				
योःकर्मानुरूपाभृतिः	....	....	१५	
शिष्यातिवासिभृतकाधिकर्मकृतउच्छिष्टमार्जनाद्यशु-				
भकर्मंतरकर्मात्मकशुभकर्मकराःशिष्यादिभि-				
न्नाःपंचदशविधदासाश्चशुभकर्मकराः	....	१५९	२	
विष्मूत्रोत्सर्जनांगसंवाहनादिप्रायोदासीसुतानांकर्म		१५		
गृहजातक्रीतादयःपंचदशविधादासाः	....	१५		
पारिव्रज्यंगृहीत्वातद्धर्मत्यागीविभ्रेतरोनृपेणदास्यक-				
र्मणिनियोज्यः	....	१६०	१७	
विप्रस्तुपारिव्रज्यंगृहीत्वातद्धर्मत्यागीश्वपदेनांकाये-				
त्वानिर्वास्यः	....	१६१	३	

विषयानुक्रमणिका.

३०

विषयाः—

पृष्ठम, पङ्क्तिः

अथदास्यमोक्षः.... १६१ ६

गृहजातक्रीतलब्ध क्रमागतानमुच्यंतेदास्यात् ७

स्वयंविक्रम्यपिबिनास्वामिप्रसादन्नदास्यान्मुच्यते १३

दुर्भिक्षेऽन्नदानेनदासीकृतस्तदन्नं गौयुगसाहितंददा-

स्यान्मुच्यते.... २१

बंधकीकृतोदासः स्वामिनाश्रयपरिशोध्यमोचितएवमु-

च्यतेऽन्यथाकृतवन् १६२ ९

श्रमेनदासकृणशोधनान्मुच्यतेनियतकालिकदासस्तु

कालेपूर्वमोच्यः ९

तवाहमित्युपगतोरणेमासः पणोजितश्रदासः स्वतुल्य-

दासदानान्मुच्यते १९

अन्यस्वामिकोयस्तवाहमित्युपगतः सपूर्वस्वामिनएव

भवतिनोतस्यदासः १८

स्वामिनः प्राणसंशयाद्वक्षकोदास्यान्मुच्यतेपुत्रभाग-

चलमेत १६३ ४

भक्तोपेक्षणाद्वक्तदासःदासीत्यागाच्चवड्वाभृतोमुच्यते.... ७

चौरपट्टनावक्रीताचन्दासीकृताश्रदाशामोचयितव्याः १०

स्वान्युत्पादितपुत्रादामीदास्यान्मोच्यापुत्रानरासत्तेन-

त्पुत्रोप्यदासः कार्यः १३

यः प्रसादादासमुंचतिसदासरंभ्यान्मज्जंभंनिदा-

र्यसपुष्पाक्षतजलेनतमभिषेच्यादामद्विचिरभि-

धायमादुमुंचविमृजेत् ततः स्वान्यनृग्रहपात्रिद्वि

मंज्ञयामकृच्छ्रोभोज्यान्नमपनांयतोभयनि ११

भाष्यदिाममुत्तानांस्वामिनचनेपिपानिन्मापिपितृणामेवा-

धिरारोन्मेषां १६४ ४

स्वामिप्रमादादात्माविक्रयाच्चदामेनद्वेषेनेनर्ष्याधि-

वारोनायामिनः १९

अम्यानिस्वान्यस्वामिगारास्तस्मान्ननत्यानदामस्य

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

भार्याभवति सा तस्यैव दासी	....	....	२२
अथ दास्यानधिकारिणः	....	....	१६५ ८
उत्तमवर्णस्य हीनवर्णदास्यानाधिकारः	....	....	१०
स्वीयवर्णाश्रमधर्मत्यागी तुत्तमवर्णोपि हीनवर्णदास्या- धिकारी	....	....	११
ब्राह्मणं दास्ये निधुं जानस्य पणसहस्रदंडः	....	....	१४
सगुणो विप्रो निगुणं विप्रं कर्मकारये देवमाधिकगुणो न्यून- गुणं तत्रापि विष्णुश्च शोधनादिनकारयेत् सत्रियादी-			
नां समवर्णसमगुणोपि काचिद्दासः	....	....	१८
क्षत्रियवैश्यौ वृत्तिहीनौ विप्रः कर्मकारयन् विभूयात्	....	....	१६६ ७
विप्रः शीलाध्ययनसंपन्नान् द्विजाननुचितकर्मणि कारय- न्			
पणशतानि दंड्यः	....	....	१०
शूद्रस्तु मुख्यो दासकर्मधिकारी	....	....	१६
ब्राह्मणा बलादाददानो विक्रीणानश्च राज्ञा दंड्यः	....	....	२२
स्वेच्छयोपगतामपि कुलस्त्रियं दासीं कुर्वन्नन्यस्मै वा समर्प- यन्			
दंड्यः	....	....	१६७ १
स्तन्यपानेन बालपोषयत्रीमदासीं केनचिदभिक्षितां शर- णागतां परिचारकपत्नीं च दासीमिव भुंजानस्य सा-			
र्द्धपणशतद्वयं दंड्यः	....	....	५
पूर्वमुक्तां विक्रयमनिच्छंती दासीमनापदिविक्रेतुमिच्छन्			
पणशतद्वयं दंड्यः	....	....	७
अथ वेतनस्थानपाकर्म	....	....	११
अथ व्यवस्थापितमादौ मध्येऽवसाने वा वेतनं दद्यात्	....	....	१५
अक्षरलिप्यायां भृत्यै वणिगोपकर्षकभृत्येभ्यो वृद्धिं स्त्रीरस- स्यानां दशमांशो देयः	....	....	१९
अनेकसाध्ये कर्मण्यो यावत्कारी सतावद्वेतनमाकुस्वा- मि कर्मकरयो रन्यतरसाध्ये कर्मणिकलिपतमेव वेत- नं देयं	....	....	१६८ २

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

मक्ताच्छादनग्राहिणोहलवाहकस्यशस्यान्निपागैक-		
भागेवेतनंमक्तादिग्राहिणस्तुपञ्चआगैकभागः	....	१६८ ११
प्रलयमानस्यहलवाहकस्यदेहेनताडनंकार्यमेवंपशुपा-		
लस्य	....	१७
पूर्वमकल्पितमृतिकस्यवणिग्वेतनज्ञायांभूतिरूपंति		
सादेया	....	२२
गृहीतवेतनः समर्थः कर्माकुर्वन्तद्वेतनंदाप्योद्विगुणं		
चदंजः	....	१६९ ३
अगृहीतवेतनोप्यारब्धकर्मबलात्त्यजन्कल्पितवेतनं		
दाप्यः	....	७
हलाद्युपकरणरक्षणमपिभूत्यानर्कर्म	....	१०
अंगीकृतंकर्माकुर्वाणोभूतिदत्त्वाबलात्कारायितव्यः	....	१२
आरब्धकर्मत्यजन्द्विशतदंडनीयः	....	१६
अतारम्यांगीकृतंकर्मत्यजन्मुवर्णकृष्णलानष्टीदंजः	....	१७
आरब्धकर्मदेवाद्युपवातमंतरेणाकुर्वन्नन्यद्वाराचाकार-		
यन्किंचिदसमाप्तस्यापिकर्मणोवेतनंनार्हति	....	२०
भार्तःसुप्तोभूत्वादीर्घकालात्परमपिकर्मरुत्वावेत-		
नमर्हति	....	१७० २
अपूर्णनियमितकालेस्वदोषात्कर्मत्यजन्मूर्तिनार्हति		
स्वामी	....	६
अपूर्णनियमितकालेकर्मत्यजन्यणशतदंडनीयश्च	....	११
देवाद्युपवातमंतरेणमृत्यदोषेणनष्टमृत्यःस्वामिनेदाप्यः	....	१२
अदोषेभूत्यपूर्णकालेत्यजन्स्वामीपणशतदंड्यः	....	१३
प्रमादादृत्यनाशितंभृत्योदाप्योद्वोहनाशितंद्विगुणंचौ-		
रहतादिनदाप्यः	....	१७
स्वामिनानियुक्तेनभूत्वेनकृतेचौर्षादौस्वामिनएवापराधः	....	२३
कर्मकालेविप्रभाचरन्कार्यांतरज्याप्तंगमुद्राक्षयंश्चद्वि-		
गुणांभूतिदाप्यः	....	१७१ ३

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

मूल्यमादायविद्यांशेल्पेनाप्रयच्छतोद्यदिसहितमूल्य- समोदंडः	....	....	....	१७१	६
बाणिकपथिपण्यंवेक्रीयमृत्यंत्यनन्पूर्वश्रावेताध्वनोया- वानध्वागतस्तावतःपूर्णयावानगतस्तावतोऽर्द्धवेतनं दाप्यःपथिपण्यावरोधस्तेनादावप्येवं	....	....	....	१७२	९
श्रांतंरोगातंवाभृत्यग्रामेदिनत्रयमपालयित्वात्यनन्पूर्व- साहसंदंज्यः	....	....	....	१७३	१७
अयपण्यस्त्रीविधिः	....	....	....	१७४	२
शुल्कमादायानिच्छंतीपण्यस्त्रीद्विगुणंदाप्या	....	....	....	१७५	३
वेतनंदत्वात्वानिच्छन्पुरुषस्तद्धनहानिमान्पुयात्	....	....	....	१७६	११
वेतनमादायापिव्याध्यादिनाराजकर्मादिनागतावेश्या- नपराधा	....	....	....	१७७	४
वेश्यांमुखादौगच्छन्स्वार्थमानीयवचहृभिर्वासंगमयन्वेत- नाष्टगुणंदंज्यः	....	....	....	१७८	७
एकोद्देशमुद्राव्यान्योद्देशेनवेश्यांनयत सुवर्णमापोदंडः	....	....	....	१७९	१३
वेश्याभोगंकृत्वावेतनदानविमुखोद्विगुणंवेतनंदाप्योद्वि- गुणंचराजदंडं	....	....	....	१८०	१६
एकांगच्छंतोबहवःप्रत्येकंद्विगुणंवेतनंद्विगुणंराजदंडंच दाप्याः	....	....	....	१८१	१७
वेश्याकामुकयोर्विवादेमुख्यवेश्याभिर्निर्णयः कार्यः	....	....	....	१८२	२१
अयगृहादिभाटकं	....	....	....	१८३	४
वासशुल्कंदत्वापरभूमौगृहंकृत्वावसन्त्यादिनिर्गच्छेत्त- देष्टकादिगृहोपकरणमादायगच्छेत्तमूल्यमदत्वाव- सित्वास्वाम्यननुमत्यानिर्भमेत्तिष्टकादिनग्राह्यं	....	....	....	१८४	६
भाटकेनगृहापणादिगृहीत्वायावद्भाटकदानविमुखस्ता- वद्दाप्यः	....	....	....	१८५	११
गजाश्वादिवाहनभाटकेपियावतिदानविमुखस्तावद्दाप्यः	....	....	....	१८६	१४
वाहनंभाटकेनगृहीत्वातत्परित्यज्यवाहनांतरेणगच्छ-	....	....	....	१८७	१४

विषयानुक्रमणिका.

३४

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अपितद्वाटकंदाप्यः १७३ १७

आटकंनियतनियामितेऽवधौपूर्णेसमर्पणीयदेवाद्युपद्रवम
न्तरेणविधटितंभाक गृहतिशटकादिकंग्रहीत्रास-

माधेयं २०

अथस्वामिपालविवादः १७४ ६

वशधेनुपालकस्यमुख्यैकधेनुशीरंभृतिर्यदिग्रासादिना

पालकोनभृतः.... ११

भेन्वधेनुसाधारणशतगोरक्षकस्यप्रतिसंवत्सरमेकैका-

त्रिहायनीगौर्भृत्यैर्वित्यस्तत्रधेनवस्तावतनिामष्ट-

माहेक्षीराणिच एवमेव भृतिस्तादृशद्विशतगोरक्ष-

कस्यापितत्रत्रिहायनीस्थानेधेनुरेतिविशेषः १७

कृतवेतनः पालकोयथामातृगृहीतंसायंगाः समर्पयेत्त-

त्प्रमादेनद्वतानष्टांवागांसदाप्यः २२

दिवापालनवैगुण्येपालकस्यपर्यनुयोगोरात्रौतथात्वेस्वा-

मिनः रात्रावपिपालनपालकायत्तीकृतंचेत्तत्रापित-

स्यैवपर्यनुयोगः १७५ ११

अबलबहुचौरापद्रवतमन्तरमेवस्वामिनिनिवेदयितापा-

लकोनदाप्यः १६

बलिमापालकनिरोधेरुतेग्रामराष्ट्रोपद्रवेचनष्टंपालको

नदाप्यः १७६ १

दरीगर्तव्याघ्राद्युपद्रवेभ्यः शक्तिः पालयन्नुच्चैः क्रोश-

न्स्वामिनिवानिवेदयन्नापराधीपालकः ९

यथाशक्तिचौरव्याघ्रादिभ्योरक्षणमकर्तुञ्चौरक्रोशन्-

स्वामिनिवानिवेदयन्पालकोनष्टांगारानर्दं च

दाप्य. ९

बालकदोषेण पशुनाशेसार्द्धत्रयोदशपणादंष्टः स्वामिने-

नष्टपशुमूल्यदानं च १८

स्वाम्यनुज्ञान्तरेणपालनमवृत्तोनष्टपशुमूल्यंदाप्योद-

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

उच्यश्चपंचविंशतिकावर्षापणान्	....	....	१७६	२१
वेतनंगृहीत्वावनेपशून्तृप्त्यग्रामचारीहंतव्यः	....	....	१७७	१
सतिप्रतीकारसामर्थ्ये रोगादिनागृहेविनष्टांगांपालको				
नदाप्योदंज्यश्चस्वामीपालकवेतनंचदाप्यः	....	....	१७	
अनासन्नेपालकेवृकादिनापशौहतेपालकोऽपराध्याति	....	....	११	
मृतस्यपशोरसाधारणाचिन्हं शृंगादिकं प्रदर्शयन्नदोषः				
शुष्यतिपालकः	....	....	१९	
अथविक्रीयासंप्रदानं	....	....	१७८	६
पण्यस्यमूल्यंगृहीत्वाच्छलादिनाकेत्रेऽप्रदानंविक्रीया-				
संप्रदानं	....	....	११	
मूल्यादिकंविक्रीयासंप्रयच्छन्शस्याद्युपधातेनापचि-				
तंद्रव्यंदाप्यः	....	....	१६	
गवादिकंविक्रीयासंप्रयच्छन्वाहनादिक्रियाः क्षीरा-				
दिफलानिचदाप्यः	....	....	११	
विक्रीयादत्तस्यकालवशादल्पमूल्यत्वेऽस्तेऽस्तेऽक्रयकालीनमे-				
वमूल्यंसदृष्टिकंविक्रेतादापयितव्यः	....	....	१७	
देशांतरीयव्यवहारिणेऽप्येव विक्रीयादत्तस्यतत्तदेशीय-				
मेवपण्यमूल्यंसदृष्टिकंविक्रेतादापयितव्यः	....	....	१८	
विक्रीयमूल्यमादायपण्यमप्रयच्छतः पणशतराजर्द-				
होपि	....	....	१७९	७
मूल्येऽदत्तेऽतावत्कालात्परतोदेयमितिसमयेऽप्यकृते				
पण्यमप्रयच्छतोनापराधः	....	....	११	
यः क्रीत्वास्ववशीभूतंपण्यंस्वदोषान्नगृह्णाति यश्चवि-				
क्रीयाविकृतंनप्रयच्छतिसमूल्याद्दशममार्गंदत्वा				
स्वद्रव्यमाददीत	....	....	१७	
क्रेतुरवशीभूतस्यपण्यस्यविकृतौनतदीयादशमभागहा-				
निः	....	....	२१	
विक्रीतपण्यस्यसदोषस्यापिदशाहोत्तरंनपरावर्तनम्	....	....	२१	

विषयानुक्रमणिका.

३६

विषयाः—

पृष्ठम. पाङ्क्तः

१८० ४

देवाद्युपद्रवेण नाशोपिविक्रीयासंप्रयच्छतो हानिर्नक्रेतुः

निर्दोषं पण्यं दर्शयित्वा विक्रीय सदोषं प्रयच्छन् मूल्या-

द्विगुणं दाप्य स्तावदेवदंध्यश्च १०

मत्तादिना विक्रीतं हनि मूल्येन क्रिणानोदशाहोत्तरमापि-

दाप्यः १९

एकस्यान्मूल्यमादाय तत्प्रेरितमित्रायान्यस्मै पण्यमप-

यन् द्विगुणं दाप्य स्तावदेवदंध्यः २०

सत्यं कारं कृत्वा यथाकालं दीयमानं चेत् क्रेतानगृह्णाति-

दा विक्रेता तत्पण्यं न दाप्यः १८१ २

विक्रेत्रा दीयमानं पण्यं क्रेता यदिनाददीत तदान्यत्र विक्री-

णानोपिविक्रेतानापराप्यति ७

दीयमानमनाददानस्य क्रेतुरेव द्रव्यहानौ हानिः १०

मूल्यमनिपम्य विक्रेयतया प्रतिज्ञातस्य पण्यस्य मूल्यं देश-

कालानुसारेण व्यवहारज्ञोऽवधारयेत् सचनोचितं मू-

ल्यं खंडयेत् ११

अथ क्रीतानुशयः २०

मूल्येन गृहीत्वा दुष्क्रीतं तयामननं क्रीतानुशयः २२

बीजान्यभोगविनश्वरवत्त्वादिपण्यं क्रीत्वा तस्मिन्नेव दिने

क्रेता यदि दुष्क्रीतं मन्येत तदा विक्रेत्रे प्रतिदद्यादेना-

तरे तु न परावृत्तिस्तादृशपण्यस्य १८२ ३

क्रीतानां बीजं लोहं वाहनं रत्नं दासीदोहं दासानां दशौकं प-

क्षसप्तहमासं पक्षमासः परीक्षाकालस्तन्मध्ये सदो-

पतया ज्ञातं प्रतिदेयं क्रेत्रामूल्यं माप्यंतत्कालतः परंतु

सदोपस्थापिनपराश्रुतिः १

क्रेत्राज्ञातं दोषस्य जीर्णवत्त्वादोषानुसंधानात् पराश्रुतिः १९

तृणकाष्ठेष्टमासूत्रधान्यरसवत्स्वरूप्यहिरण्यानां तादृश-

मेव परीक्षाकालः १९

एवमेव परीक्ष्य कथेष्टतेन कदापि पराश्रुतिः १८३ १

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

परीक्ष्यक्रीतं प्रतिदातुमिच्छन्पष्ठमंशदंध्यः	....	१८३	११
अथहादिकालाम्यन्तेरदोहादीनामदुष्टानां प्रत्यर्पणं कुर्वा- णो मूल्यादशमंशं विक्रेत्रे दाप्यो यदि क्रेत्रापण्यं न स्वायत्तीकृतं	....	१८४	१७
दोषमाच्छाद्य विक्रीतं बहुकालतः परमापि परावर्तयितुं शक्यं	....	१८४	१
अन्यदपि कार्यं कृत्वा नुशये जाते क्रीतानुशयवद्भवस्थेयं	....	१८५	७
अयसोमा विवादः	....	१८५	१३
ग्रामद्वयादीनां सीमा विवादे जाते ज्येष्ठादौ जलाल्पतया स्पष्टे सेतुके काले सीमां स्पष्टीकुर्यात्संधिपुवटादि- क्षीरि वृक्षान् शालतालादीन् शरान् गुल्मान् वा विन्य- स्येत्तडागे देवगृहादि वा कुर्व्यादि गारादि वा तः स्था- पयेत्	....	१८६	१८
बालादिभ्यः कृतसीमाः प्रदर्शयेत्	....	१८६	४
पूर्वभोगानुसारादि नाराजासीमा मुन्नयेत्	....	१८७	८
अंगारादीनामुत्थाप्या न्यत्र स्थापने वटादीनां सीमा तत्त्वसं- देहे च साक्षिभिरेव सीमा विवादे पुनिर्णयः कार्यः	....	१८७	१२
साक्ष्यभावे च त्वारोदशवासीमा सनिहितवासिनो ग्रामी- णमुख्यादयोरक्तमाल्यवस्त्रधारिणो मृत्तिकाशिरसो राजसंनिधौ सीमा मुन्नयेयुः	....	१८८	१९
व्याधादीन् वनचारिपुरुषानपि सीमां पृच्छेत्ते यथा ब्रूयुस्त- था स्थापयेत्	....	१८९	९
सीमोन्नायिनं ग्रामीणादीनां नाम युक्तं सीमापत्रं कार्यं	....	१८९	२
सत्यत्वादितया विश्वस्तोप्येकः सीमां नोन्नयेदितरालभे त्वेक एव कृतोपवासोरक्तमाल्यां वरधरो मृदं शिरसि- विन्यस्योभयानुमत उन्नयेत्	....	१९०	४
सीमा समीपवासिनो ये देशांतरंगतास्तेः सीमानिर्णयः- वार्थः	....	१९०	१४

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

चिन्हानां साक्षिणां चाभावे राजास्वेच्छया सीमां दुर्व्यात् १८९ ३.

क्रोधलोभादिना राजकृतापि सीमानि वर्तनीयातदन्यारसा-

र्णीया ..... ॥ ६

राज्ञा गुणाधिका यदत्तं न निवर्तनीयं ..... ॥ १०

महानद्या राजावायस्मै समर्पिता भूमिस्तस्यैव सा ..... ॥ १३

समस्तसेत्रोच्छ्वनेन नदीसंचारे लंघिता भूः पूर्वस्वामिन एव १९० १

गृहोद्यानादिष्वपि समोपवासिताऽद्यादिभिः सीमानि र्णया ॥ ६

गृहादिकं निवेशकालादारभ्य येन यथा भुक्तं तथैव तस्य-

स्थापनीयं ..... ॥ १४

गवाक्षजलनिर्गममार्गादीनां पूर्वनिर्दिष्टानां विपरीत्यं-

नकार्यं ..... ॥ १६

गृहमूलबंधवास्तुगवाक्षादिन्पीडयन् दंडनीयः ..... ॥ २१

गवाक्षादयो निवेशसमयात् परतो न कार्य्याः परगृहसंमुखो

गवाक्षो जलनिर्गममार्गश्च न कार्य्यः ..... ॥ २३

मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानादिकं परकुड्यादरत्निद्वयमध्य-

न कार्य्यं १९१ ८

येन यथानराः पशवश्च यांत्यायांति तत्संस्तरणं कदापि नि-

रोध्यं ..... ॥ १७

विष्टा जलनिर्गममार्गादिभिराजमार्गो न निरोध्यः ..... ॥ २०

गुरुनृपादीनां मार्गरोधको दंडनीयः १९२ ४

राजमार्गसंकरादिनिषेपं श्वघ्नवृक्षशोषणादिकं पुरीषोत्स-

र्गादिकं च कामात्सरुन्तुर्वाणस्य माघोदंडः ..... ॥ ८

राजमार्गेऽसरुदं नतिशयिता मेध्यमनापदि निषिपन् द्वा

कार्पापणौ दिव्यः तच्चा मेध्यति न शोधनीयं आपन्नबा-

रुशब्दादयस्तु तथा कुर्वाणानि पेध्यान्तुर्द्वयान् च तैर-

मेध्यं शोधनीयं ..... ॥ १२

मार्गोद्यानोदकसमोपवृत्ति संकरादीनामसरुदतिश-

यितत्यागे षण्शतं दंड-शोधनं च कार्य्यं ..... ॥ १०

विषयाः-

पृष्ठमे. पंक्तिः

तडागोद्यानतीर्थानामध्येनदूषणस्यात्यन्ताभ्यासीसार्ष-

णशतद्वयंदंडनीय. शोधयेच्चतदमेध्यं १९३ १

क्षेत्रादिसीमासंधिजातानांवृक्षादीनांफलपुष्पादिकमुभ-

योःक्षेत्रादिस्वामिनोः १ १

एकक्षेत्रजातानांवृक्षाणांशास्वाभ्यन्तरेस्थिताश्चेद्यस्य

क्षेत्रेस्थितास्तस्यैवताः १ ८

गृहारामतडागक्षेत्राणिस्वामिनोभयोत्पादनेनहरन्पंच-

शतानिस्वस्वामिकत्वभ्रमेणहरन्शतद्वयंदंडनीयः १ ११

व्यवस्थापितसीमातिक्रमणेशतद्वयंदंडः १ ११

सीमावृक्षादिभेदकस्यबलात्सीमामूत्राहिणश्चमध्यमसा-

हसं १ १९

क्षेत्रहारिणोऽन्ततमसाहसं १ २१

शस्यनिर्वाहकोदकहारिणोऽष्टाधिकशतदंडः १ २३

अथकृष्टाकृष्टे १९४ ७

एकवर्षमकृष्टक्षेत्रमर्द्धखिलवर्षत्रयेणखिलवर्षपंचके-

नारण्यं १ ९

क्षेत्रं गृहीत्वाकर्षणादिकमकुर्वन् अरण्यमाध्यमिकशस्य-

स्यदशमभागंखिलेऽष्टममर्द्धखिलेपष्ठदाप्यः १ १३

कर्षणासमर्थस्यमृतस्यत्यक्तदेशस्यवाक्षेत्रमनिवारितः-

खिलीभूतेकृष्टं कुर्वन्तत्फलंभंजितकृष्यमाणेक्षेत्रत-

त्स्वामीचेदागच्छेत्तदाव्ययादिदत्त्वासलभेत १९९ ३

व्ययादिदानासमर्थश्चेत्स्वामीसप्तवर्षपर्यंतंशस्याष्टम-

मागलभेताष्टमेतुवर्षेक्षेत्रंलभेतातिरुच्छ्रकर्षणीये

त्वष्टाब्दपर्यन्तमष्टमभागंततः क्षेत्रं १ ११

स्वाम्यननुमत्यापरक्षेत्रेबीजवापीफलंनलभेत १९४ ३

खिलेतरभूस्वामिनः यद्वभागः कर. १ १

स्वसंमत्यास्वामिनाकर्षणायदत्तक्षेत्रंकर्षकदोषविना

नादातुंशस्यं १ ९

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

भाताद्याद्वर्तमानं मरुद्वर्तमानं स्वामिनो नवीनिनः.... १९६ ८

अवीजं बीजतया विक्रीणानस्या कृष्टवीजोत्कर्षकस्य मे-

लनेन परसेत्रफलग्रहणार्थं सीमाभेदकस्य च वधो

दंडः - ११

अथ शस्य रक्षा १६

ग्रामवासिजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहस्वानुसारेण राजाज्ञ-

या वागोमचारणार्थं भूभागः कार्य्यः.... १९

हस्तशतचतुष्टयं ग्रामसेत्रयो रंतरं कार्य्यमहतो ग्रामस्य ह-

स्तशताष्टकं नगरस्य हस्तशतषोडशकं सेत्रेणांतरं

कार्य्यम् १६

ग्रामादेर्हस्तचतुष्टयादिसेत्रांतरे परीणाहस्तदम्यंतरेषु

शास्येषु पशुभिर्मक्षितेषु राक्षिणां अपराधः.... १९७ ९

वर्त्मग्रामादिपरीणाहानां समीपे यत्सेत्रमनाहतं तत्स्थाल्प-

कालं गवादिभक्षणे माल्दोषो नास्ति, बहुकालभक्षणे

तत्रापि दोषः १७

वर्त्मग्रामांतराद्यतिरिक्तसेत्रस्थशस्यमक्षिणांतपादः

पणोदंडः १९८ १

रात्रौ शस्येषु पशुमासौहित्यं चारयतः पंचराजतामापादि-

वा चारयत तत्र यो मुहूर्तचारयत एकोदंडो ग्रामसमी-

पस्थसेत्रादावदंडः ६

परसेत्रे रात्रौ माहिषीश्वारयतो द्वौ राजतमापौ वत्सानना-

न्मेपां श्वरात्रौ परसेत्रे चारयत एको राजतमापोदंडः १९

अतिशयेन परसेत्रेणां चारयतः पंचराजतमापा उष्ट्रचा-

रयतः षट्माहिषीश्वारयतो दशमे पमनं चारयतो

द्वौदंडः २

प्राचीयशस्यमक्षणेन आंताश्रेत्पशवो द्विगुणोदंडोऽम-

त्यस्य चारकस्य चरित्वासेत्रे रात्रौ पिताश्रेत्पशवस्त-

दाचतुर्गुणः क्षेत्रस्वाम्यसमर्पवत्सेन चारयत आरव-

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

दंडः.....	.....	.....	.....	.....	१९९	३
पशुचारणेनपुनः प्राणेहायोग्यतासंपादनेपशूनांपालना- नियुक्तस्ताडनादिनास्वामीयावतानिगृह्येततावता						
दंडनीयः	.....	.....	.....	.....	११	९
विनष्टशस्यमूल्यमपिपशुस्वामीसेत्रस्वामिनेदाप्यः					११	१३
गोभिर्भक्षितंधान्यंधान्यस्तंबवायाचमानायक्षेत्रिणेपशु- स्वामीदाप्यः	.....	.....	.....	.....	११	१६
गोभिर्भक्षितंयाचमानस्यपापं					११	२३
पालकाधिष्ठानकालेशस्यादिनाशेपालकस्यदंडोऽन्य- थास्वामिनः.....	.....	.....	.....	.....	२००	६
अथादंड्याः	.....	.....	.....	.....	११	८
राजपुरुषनिगृहीतसर्पदंष्ट्रवज्रव्याघ्रव्याध्याद्युपहतस्य पालकस्यस्वामिनश्चनदंडः.....	.....	.....	.....	.....	११	९
बीजसेक्तायोवृषोयेचवृषोत्सर्गादावुत्सृष्टाः पशवोया चानिर्गतदशाहानवभूतिकाधेनुर्येचस्वयूथपारिभ्र- ष्टाः कुतश्चिदागतायेचासंनिहितपालकाः सेना- दर्शनाद्युपद्रुताः पलायिताः पशवस्तीर्भक्षितेशस्ये नापराधः	.....	.....	.....	.....	११	१६
राजकीयैरश्वैर्गजैश्चभक्षितेशस्यादौ न दंडः					२०१	१०
अत्यंतसमर्पपशुभिर्भक्षितेशस्यादौ न दंडः					११	११
अत्यंतधावनशीलयावृषस्यंत्याचगवाभक्षितेशस्यादौ नदंडः	.....	.....	.....	.....	११	१२
उत्सवेश्चाढकालेचगोभिर्भक्षितेशस्यादौनदंडः					११	१३
अराजक्रीयाश्वेनभक्षितेशस्यादौतत्स्वामिनोदशरा- जतमापादंडः	.....	.....	.....	.....	११	१६
क्षुद्रपशुभिरवशीभूताश्वादिमिश्रभक्षितेशस्यादौनदंडः					११	१९
उत्तममव्यमाधमपशूनावृथाताडकस्यपश्वनुसारेणक- ल्प्योदंडः	.....	.....	.....	.....	२०२	१

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

गृहसेत्रारामादिप्रविष्टानांपशूनांताडनेनापराधः	....	२०२	६
अथवाक्पारुष्यं	....	२०३	१३
देशजातिकुलाद्यासेपकंचोवाक्पारुष्यं....	....	२०४	१८
निष्ठुराच्छलितोव्रभेदेनत्रिविधंवाक्पारुष्यंतत्रोत्तरगौ-			
रवादुत्तरोत्तरगुरुदंडः	....	२०५	४
गोप्यांगैराक्षेपोनिष्ठुरंगोप्यांगप्रकटीकरणेनतिरस्क-			
रणमच्छीलमहापातकादिभिराक्षेपस्तीव्रं	....	२०६	११
द्विविधंवाक्पारुष्यम्	....	२०७	१९
प्रथममध्यमोत्तमभेदेनापिवाक्पारुष्यंत्रिविधंतत्रासत्यं			
पापाभिधानंप्रथममसत्यमनुपातकाभिधानंद्वितीयम-			
सत्यमहापातकाभिधानमुत्तमंतत्रदंडोपितथैवत्रिविधः	..	२०८	२०
ब्रह्महत्यासुरापानादीनिमहापातकानि	....	२०९	१४
मिथ्यास्वजात्युत्कर्षाभिधानादीन्यनुपातकानि	....	२१०	९
गोवधादीन्युपपातकानि	....	२११	८
दंडादिनाब्राह्मणपीडनादीनिजातिभ्रंशकराणि	....	२१२	११
गजाश्वखरमारणादांनिसंकरीकरणानि	....	२१३	१८
निंदितेभ्योघनादानादीनिअपात्रीकरणानि	....	२१४	२३
कीटपक्षिवधादीनिमलावहानि	....	२१५	९
अनुक्तमायश्चित्तविशेषकंपापंप्रकीर्णं	....	२१६	१४
आक्षेप्यस्यजात्यादिनासमानन्यूनोत्तमानामाक्षेपका-			
णायथोक्तत्रिगुणतदर्द्धिकावाक्पारुष्येदंडाः	....	२१७	१६
परमाय्यक्षेपकस्यापियथोक्तद्विगुणोदंडः	....	२१८	२२
वाक्पारुष्यंकृत्वास्वापराधंसमयतोऽर्द्धदंडः	....	२१९	६
अंगेंद्रियहानिकुष्ठादिरोगाणांसत्यासत्याभिधानेनव्या-			
जस्तुत्यावाक्षेपकस्याक्षेप्यसमस्याद्धौनत्रयोदशप-			
णादंडः	....	२२०	२९
मगिन्यभिगमादिनाक्रोशकस्यपंचावशतिपणादंडः	....	२२१	२२
पापेनोपपातकमहापातकान्यामनुपातकेनचाक्षेपकाः-			

विषयाः-

शृष्टम. पङ्क्तिः

प्रथममध्यमोत्तमसाहसैर्द्व्याः	....	२११	२
मध्यमेनवाक्पारुष्येणासत्यानुपातकाभिधानात्मकेननि- प्राक्रोशकः क्षत्रियः शतेन वैश्यः सार्द्धशतेनशू- द्रोनिहाच्छेदादिना दण्ड्यः	....	११	
क्षत्रियवैश्यशूद्रानासिपन्विप्रः पञ्चाशत्पञ्चविंशति- द्वादशपणान्दण्ड्यः	....	१६	
प्रथमवाक्पारुष्येणासत्यपापाभिधानात्मकेनाविप्रमा- सिपन्क्षत्रियः पञ्चाशत्पणान्वैश्यमासिपन्पञ्च- विंशतिपणान्शूद्रमासिपन्द्वादशपणान्दण्डनीयः	....	२१	
क्षत्रियासेपकोवैश्यः शतपणान्वैश्यमासिपन्क्षत्रियः पञ्चाशत्पणान्शूद्रमासिपन्विंशतिपणान्दण्ड्यः	....	२३	
विप्राणां धर्मोपदेष्टा आसेपको वेदमुदाहरंश्च शूद्रो निहा- च्छेदेन दण्डनीयः	....	२१२	४
विप्रक्षत्रिययोर्विद्वद्गुणयोश्च परस्परं पतनीया क्रोशे मथ- ममध्यमसाहसावुत्तमाधमयोर्दण्डौ	....	७	
पातित्याद्यभिर्शंसनेन द्विजातिमासिपन्शूद्रः संकरजा- तिश्च निहाच्छेदेन दण्डनीयः	....	११	
अतिद्रोहेण नाम जालुच्चारणादिना द्विजातिमासिपतः शूद्रादेर्मुत्तेदशांगुलायो मयज्वलत्कीलकनिसेपो दण्डः	....	१३	
द्विजातिविषयके वाक्पारुष्ये दण्डपारुष्ये च शूद्रस्य तत्तदं- गच्छेदो दण्डः	....	२१	
मातितपश्चर्याश्रुतादिकं मृषोक्त्याऽन्यस्यापलपतो द्विशतदण्डः	....	२१३	२
रानयार्भिकयोराक्रोशकस्य निहाच्छेदः सर्वस्वर- णं वा दण्डः	....	१०	
राज्ञोऽनिष्टवक्ता मन्त्रभेत्ता च निहाच्छेदेन निषिद्धेन च दण्ड- नीयः	....	११	

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

राज्ञोविप्रस्यचसत्येपातित्याद्यभिधानेयथोक्तोऽसत्येतु			
द्विगुणोदंडः	....	....	२१३ १८
पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्वाद्युद्भावनंमयाकृत-			
मितिवदतोनापराधः	....	....	॥ २२
वेदत्रयमधीतवतः प्रजापालकस्यदेवस्यचाक्षेपेउत्तम-			
साहसोब्राह्मणादिजातिसमुदायाक्षेपेप्रथमसाह-			
सौग्रामदेशयोराक्षेपेप्रथमसाहसोदंडः	....	२१४	३
मातृपितृजायाभ्रातृपुत्रगुरूनासिपुत्रगुरोः पंथानंरुचा-			
नश्चशतदंडनीयः	....	....	॥ ७
शस्त्रादिसिपुत्रपंचाशत्पणान्दंड्यः	....	....	॥ ११
अनुक्तदंडैपराधेविचार्य्यदंडोऽवधारणीयः	....	॥	१३
अथदंडपारुष्यं	....	....	॥ १८
हस्तपाषाणायुधादिभिः प्रहरणंदंडपारुष्यं	....	॥	२३
मृदुमध्योत्तमभेदेनत्रिविधंदंडपारुष्यंतत्रप्रथमंशस्त्रा-			
द्युद्यमनंद्वितीयंशस्त्रादिपातनंतृतीयंसतनिष्पादनं		२१५	५
जात्यादिनासमेपुभस्मादिकरादिकमुद्यच्छन्राजतंमा-			
पंपरभार्यामुद्विगुणमुत्तमेपुत्रिगुणंदंड्यः	....	॥	१०
समेपुभस्मपंकरज.स्पर्शनेदशपणाउच्छिष्टाद्यमेध्यस्व-			
र्शनेपार्ष्णिनिष्ठचूतस्पर्शनेचर्विशतिपणाः परभार्या-			
सूतमेपुचद्विगुणोदंडोमोहमदादिनिमित्तकेतुनंदंडः	॥	१७	
छर्दिमूत्रपुरीपादिभिरधःकायेस्पर्शनेचतुर्गुणः प्रागु-			
क्तात्तमध्यकायेषड्गुणः शिरस्याष्टगुणः	....	२१६	५
समेपुहस्तोद्यमनेद्वादशपणाहस्तपातनेद्विगुणोदंडः	....	॥	१०
समजात्योः परस्परंशिलाद्युद्यमनेउभयोः प्रथमसाह-			
संपरस्परंहस्तोद्यमनेदशपणः षट्शोद्यमनेविश-			
तिपणादंडः	....	॥	१६
काष्ठोद्यमनेप्रथमसाहसमुत्तमंप्रत्यधमस्यशस्त्रोद्यमनेस-			
हस्तपणादंडः	....	॥	१९

विषयाः-

पृष्ठम, पङ्क्तिः

समजात्योः परस्परं शस्त्रोद्यमने पंचशतपणादंडः	२१६	१९
उत्तमेनाधमं प्रतिदंडाद्युद्यमने षट्पंचाशत्पणादंडः	२१७	७
ब्राह्मणं प्रति शूद्रस्य कोपाब्दस्तपादाद्युद्यमनेनापराधेतत्त-		
दङ्गच्छेदोदंडः	२१८	९
समस्य हस्तपादके शस्त्रान्यत्तमाकर्षणे दशपणावस्त्रावे-		
ष्टनाकर्षणोत्तरपादारोपणेशतं पणादंडः	२१८	९
शस्त्रादिना सतेष्टते सतगौरवागौरवाभ्यांदंडः करुणीयः ..	२१९	१०
इष्टकादिभिस्ताडने क्षतानुत्पत्तौ द्वौ राजतमापौ शोणि-		
तैर्द्वेद्विगुणोदंडः	२१९	११
विना रक्तदर्शनं शस्त्रेण दुःखोत्पादने त्रिशत्पणारक्तो-		
द्भेदेन तु चतुःषष्टिपणादंडः	२१९	१५
बहुतरत्यग्भेदेन तथा विधरक्तोद्भेदे च शतं पणामांसभेदेन		
निष्कपट्कंदंडोऽस्थिभेदकस्तु निर्वास्यः	२१९	१८
त्वग्भेदे प्रथमसाहसं मांसभेदे मध्यमसाहसं मस्थिभेदे उ-		
त्तमसाहसं त्रधेव धोदंडः दुःखगौरवागौरवाभ्यां विक-		
रुपाः समाधेयाः	२१९	२३
दंतनासाकरकर्णपादभेदे मध्यमसाहसं पातने द्विगुणः	२१९	२४
प्ररूढप्रायस्य ग्रणस्य दुर्नर्नवीकरणे ताडनेन मृतवन्निश्चेष्ट-		
तासं पादने च पंचशतपणादंडः	२१९	२९
नेत्रकंधरासिंधिभर्गेषु त्तमसाहसमुभयनेत्रभेदेन यावज्जीव-		
बंधनंदंडः	२१९	३१
अरुषपीडाकरनेत्रद्वयभेदेन राज्ञो मरणाद्यनिष्ठाभिधाने		
विप्रनिद्वेन शस्त्रस्य जीवने चाष्टशतं दंडः	२१९	३७
मनुष्याणां पशूनां वा दुःखोत्पादमाप्तं धाय प्रहरतो दुः-		
स्तगौरवागौरवाभ्यांदंडाः करुणीयाः दुःखानामि-		
सयानेतु ममादकृते रणादौ वा प्रहारेनापराधः	२२०	१
मापराधमपिराजानं नहरतो विनेतरस्य गूल्यारोपणेना-		
मौपचनंदंडः	२२०	८

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

द्विजातिपीडाकरशूद्रस्यतत्तदंगच्छेदोदंडः २२० १७

द्विजातेः साम्येनवदतोगच्छत. शय्यासनोपवेशिनश्च
शूद्रस्यदंडेनताडनंदंडः .... ,, २०

अंगभेदनादिकारोचिकित्साव्ययंदाप्यः कलहेयद्येन
हीयतेसतदाप्यः २२१ ३

एकंपीडयतांवहूनांप्रत्येकाद्विगुणोदंडः कलहेऽपहार-
कस्यापइतद्विगुणोदंडः .... ,, ७

भार्यापुत्रदासदासीशिष्यकनिष्ठसौदराः रुतापराधा
रज्वापाटितवंशेनचमर्मातिरिक्तस्थलेताडनीयाअ-
न्यायात्प्रहरंस्तुचौरवदंड्यः .... ,, १२

शिष्यापराधेऽपालेननमतिभयोत्पादनमुपवासने शी-
तसमयेनलसेवनंचदण्डोगुरुणाकार्यः .... ,, २१

द्वेषेणपरकीयनिग्रहार्थव्रणादिकरणसंभवाहंडपारु-
ष्यावेदकोहेत्वादिभिः सुपरीक्षणीयः २२२ १

हेत्वादिभिः परीक्षणासंभवेसाक्षिणस्तदसंभवेदिव्यमानं
आक्रोशकस्यप्रत्याक्रोशेताडकस्यप्रतिताडनेआततायि-

वधेचनापराधः .... ,, १४

विप्रादेर्वाक्पारुष्यादिनानिग्रहं कुर्वन् शूद्रादिर्विप्रादि-
नास्वयमेवताडनीयोनतेनासौराज्ञादंड्यः .... ,, १६

बंडालादिभिरुत्तमेपुच्छेतेऽपराधेनएवतेषामविलंबेन
ताडनंयथापराधदंडं कुर्युस्तेषामसामर्थ्येराजातमेवदं

हंकुर्यात् .... ,, २२

च्छेच्छूर्तदासादीनांताडनंदंडः २२३ २१

अनाश्वोप्राघातीएककरपादच्छेदेनदंड्यः २२४ १

अशृगालादिमांसविक्रयीग्राम्यपशुघातीचकार्पापण-
शतदंड्योहतपशुमूल्यंचतत्स्वामिनेदाप्यः .... ,, २

पशूनांपुंत्वोपघातीमुख्यवन्पशुघातीचपचाशत्कार्पा-
पणान्दंड्यः यादोमत्स्यघातीदशकार्पापणान्की-

त्रिषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

टघातीकार्पापणंदंज्यः....

२२४ १

कूटस्वर्णव्यवहारीश्वशृगालादिमांसविक्रयात्यंताभ्या-

सीचनासिकोष्ठकरच्छेदनेनोत्तमसाहसेनचदंडनीयः

॥ २

अत्यंतापकृष्टमृगपक्षिघातीपणत्रयंततउत्कृष्टमृगप-

क्षिघातीदशपणान्ततउत्कृष्टमृगपक्षिघातीद्वा-

दशपणान्दंडनीयः

....

....

....

॥ ११

दृष्टेणसंयुक्तांगां देवार्थोत्सृष्टपशुबीजसेत्कारंष्ट्रपंचवाह-

यन्मथमसाहसंभ्रजुत्तमसाहसंदंज्यः....

....

॥ १०

पशुनासारजुच्छेदयुगकाष्ठभंगाद्यात्मकवैगुण्येसतिर-

थादिनापीडितोपिमनुष्येवाहकादेर्नापराधपवमपस-

रेत्युक्तेपिसमीपमागत्ययानेनपीडितेवाहकादेर्नाप-

राधः

....

....

....

....

२२६ १

अनभिज्ञश्चेत्सारथ्यादिस्तज्ज्ञानेनाश्वचालनादिवैगुण्यप्र-

युक्ताहिंसायांस्वामीशतद्वयंदंज्यः

....

....

॥ १५

अभिज्ञश्चेत्सारथ्यादिस्तदातदोपाधीनहिंसायांस्वामि-

नानापराधः सप्तवशतद्वयंदंज्यः

....

....

॥ २१

यानेनमनुष्यवधेचौरदंडः गोगनाश्वादिमहाप्राणिवधेर्द-

ण्यसाजात्यावाऽरूपपरिमाणानांपशूनांहिंसेनेशतद्वयं

दंडः

....

....

....

....

॥ ११

शुभमृगपक्षिरुरुशुकप्रभृतिहिंसायांयानकृतायांपंचा-

शतपणाः दंडः

....

....

....

॥ ११

गर्भमाभाबिकानांतपावधेपंचराजतमाषाः श्वशूकरव-

धेपकोराजतमाषोदंडः

....

....

....

॥ ११

हेताहतप्राणिसमःप्राणीतन्मूल्यंवास्वामिनेदाप्यः

....

॥ १२

अथस्तेर्यं

....

....

....

....

२२७ १

अथसकपुरुषासमक्षमर्यापहरणंस्तेर्यं

....

....

॥ १२

प्रकाशस्तेनाः

....

....

....

....

॥ १२

अथकाशभेदेनद्विविधास्तस्कराः

....

....

॥ १२

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

कूटतुलादिद्वाराऽर्थहारिणोचणिनोरोगप्रकोप्यार्थहार्- रिणोभिषजः कूटदेवनेनार्थहारिणएवमादयः प्र- काशतस्कराः	२२७	२०
प्रच्छन्नहारका. संधिचौरपथचौरादयोऽप्रकाशतस्कराः	२२८	१९
तस्कराणांदापानुल्लेकेप्रकाशयित्वापहतद्रव्यानुसारे- णदडोराज्ञाकार्यः	२२९	९
प्रसिद्धचौरैर्मेलनेनसधित्वनित्रादिचौरितद्रव्यादिल्लेगे- नवाचौरमवधार्याद्वतद्रव्यंस्वामिनेप्रदाप्ययथाशा- स्त्रंदंड कार्यः	११	१०
चौरनिग्रहेणराज्ञोयशोराष्ट्रादिः	११	१६
अथप्रकाशतस्करदंडः	११	२०
कपटतुलादिनापरद्रव्यस्याष्टमांशापहारीपणशतद्वयंद- व्यः नवमाशहारीत्वष्टमांशन्यूनशतद्वयंसप्तमांश- हारीतुसाष्टमांशशतद्वयंदाप्यएवंक्रमेणऋासष्टद्वयो- दंडऋासष्टद्वीकल्पनीये....	२३०	४
कूटतुलादिनाबहुधाव्यवहारीमुंडनेनतच्छीलस्तुकर्णा- दिच्छेदनेनदंड्यः	११	१२
अल्पमूल्यद्रव्यंदत्वाकुतश्चिद्रहमूल्यमन्यद्रहमूल्यंदत्वाकु- तश्चित्स्वरूपमन्यदाददानोविषमव्यवहारीअपराध- गौरवागौरवाभ्यांपूर्वसाहसंमध्यमसाहसंवादंड्यः	११	१८
अबीजंबीजतयाविक्रीणानोबलादन्योसबीजमपहरन्लो- कशास्त्रादिकमातिक्रम्यव्यवहरंश्रकर्णादिच्छेदने- नदंड्यः	२३१	१
गोपितदोषस्यापद्रव्यमिश्रितस्यसंस्कारेणपुनर्नवीकृत- स्यचार्वक्रेताद्विगुणक्रेतारिदाप्योर्विक्रेतिसमचदंड्यः	७	
षण्यस्यपरिमाणमतथ्यंवदन्क्रयादौकर्तव्येआपण्यपरि- हरन्सकूटंक्रयंवाकुर्वन्पण्यादष्टगुणंदंड्य	१४	
आपणंपरिहारेणावेक्रयाद्यभ्यासेसर्वस्वापहारोदंडः	१८	

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

तुलाराजशासनचिह्नमुद्रापरिमाणानां निर्मातातेन व्यव-			
हर्ता च पणसहस्रदंढ्यः	....	....	२३१ २१
मुद्रापरिस्तकोमंदां मुद्रांजद्रांभद्रां वामंदां ब्रुवाणः सहस्रप-			
णान्दंढ्यः	....	....	२३२ ४
उत्तमेयुकूटाचिकित्सांकुर्वाण उत्तमसाहसं मध्यमेयु उत्त-			
मसाहसांतिर्यक्षुप्रथमसाहसदंढ्यः	....	....	॥ ८
अनिच्छंतं कार्यं कार्यज्ञानहीनं व्यसने संयोगात्तदीयार्थह-			
रावेश्याकितवशिष्टिनः वंचकास्ते अन्यायवादिनः स-			
म्याश्चानेवास्या उत्कोचजीविनस्तु सर्वस्वमपहृत्याने-			
वास्याः	....	....	॥ ११
ज्योतिर्ज्ञानमुत्पातमाविदित्वा श्रावयंतो दंडनीयाः	....	....	॥ २०
रजको निर्मलीकरणाय स्वस्मिन्नर्पितं परकीयवसनं परिद-			
धानत्वीन्पणान् विक्रीणानोभाटकं बंधकयाचितकं			
वाकुर्वाणश्च दशपणान्दंढ्यः	....	....	॥ २१
मिथ्यासुवर्णविक्रयी हरिणादिमांसत्वेन श्वादिमांसविक्र-			
यी च पणसहस्रदंढ्यमादाय नासादंतकरशून्यः कार्य्यः २३३ ३			
अन्यायात्संताम्यासीमुवर्णशिल्पीसवांगच्छेदेन दंढ्यः			॥ १०
मृच्चर्मलोहादीनां बहुमूल्यवस्तुसाहस्यं संपाद्य विक्रयक-			
र्तामृत्तमूल्यादधिकं यच्छते ततोऽष्टगुणं दंढ्यः	....	....	॥ १४
शून्यांतरं संपुष्टं पूर्णत्वेन रुन्निभं वस्तु च तात्त्विकत्वेन प्रका-			
श्यधनं विक्रयं वा कुर्वाणस्य पणन्यूनमूल्ये वस्तुनिर्पचा-			
शत्पणाः पणमूल्ये शतपणा एव अधिकमूल्येऽशतगु-			
णितो दंडः कार्य्यः	....	....	२३४ ३
अल्पमूल्यस्य वस्तुनः संस्कारेण बहुमूल्यतां संपादयंतो			
बालकादिवंचका अर्था नुसारेण दंडनीयाः	....	....	॥ १९
सुवर्णमुक्तामयालादिकं च त्रिमं संपाद्य विक्रीणानः क्षेत्रे			
मूल्यं दाप्योद्दिगुणं च दंढ्यः	....	....	॥ १७
शुद्धस्वर्णे ध्मायमानेन क्षयोरानतेऽपलशतेऽपलहयस्य-			

विषयानुक्रमणिकाः

५०

विषयाः--

प्रथम, पङ्क्तिः

स्तावतित्रुणिसीसेचपलान्यष्टौताम्रेपंचपलानि
लौहेदशपलानि क्षीयतेतत्रतत्राधिकसंयंवदंतोवंच-

कादंडनीयाः २३४ २१

सतपलयितैरीणैः कार्पासिकैर्वासूत्रैः स्थूलैर्निर्मितवा-
सोदशपलाधिकंमध्यैः पंचपलाधिकंसूत्रैः पलत्र-

याधिकंभवति २३५ ७

अथाप्रकाशतत्करदंडः १२

संधिक्त्वाधनापहारकाअपद्धतंस्वामिनेदाप्याहस्तौच्छि-

त्वाशूनेनिवेश्याश्चाम्यासे.... ११

पांचचौराणांगलेषध्वावृत्तावलंबनंदंडः २३६ २

स्वदेशपासिनांस्वदेशेचकृतस्तेयानांसर्वस्वमपहृत्यशूले-

निवेशनंदंडोनतुपरराष्ट्रेकृतचौर्याणां ५

सत्कुलजातानांपुरुषाणानारीणांमुख्यरत्नानांचहर्तारोवधेन

दंडनीयाः ११

पुरुषहर्तावीरणेनवेष्टयित्वादाह्योमारीहर्तातुवीरणेनवे-

ष्टयित्वाल्लोहशयनेस्थापयित्वादाह्यः १५

मध्यमनरहताहस्तपादीच्छिन्वाचतुष्पथेस्थाप्यः २०

अधमनरहर्तुरुत्तमसाहसोदंडः २२

अधमनारीहर्तुः सर्वस्वहरणंतादृशकन्याहर्तुर्वधोदंडः २३

विप्रस्वामिकानांगवामपहर्तावाहनार्थनासाभेदकोवि-

डालनकुलेतरक्षुद्रपशुहर्तासद्योऽर्द्धपादः कार्यः २३७ ४

युद्धाद्यवसरेगजाश्वादीनांशस्त्राणारोगाद्यवसरेचोपधा-

दीनांहरणेकालप्रयोजनानुसारेणदंडः कल्पनीयः.... ९

उत्तममध्यमक्षुद्रपशुहरणेउत्तममध्यमप्रथमसाहसा

दंडः १४

विशिष्टाश्वहर्ताहस्तपादकटीच्छिन्वावध्य १७

शूद्रापरोधिपुरुषवानिर्जुनहारकाणांबलात्कारेणत्र-

तांचशूलारोपणंदंडः २०

विषयाः-

पृष्ठप्र. पङ्क्ति

धान्यायुधदेवागारभेदिनांगनाश्वर्यहर्तुणांचाविलंबे-

नवधोदंडः २३७ २३

गोरुद्रस्याधमयीर्गजाश्वयोश्चहारकएककरपादः कार्य्यः २३८ ३

अजाद्यपहारीएककरः कार्य्यः २३ ४

पशुहर्तुर्द्विपादच्छेदः कुंठायुधेनकार्य्यः २३ ७

द्रोणशतद्वयाधिकवान्वहर्तावध्यस्तदरूपपरिमाणधा-

न्यहर्तास्वामिनिद्वतंदाप्यएकादशगुणं चदंज्यः २३ ९

शस्यभागमंगीकृत्यक्षेत्रकर्षकः स्वदोषेणशस्यं नाशय-

न्स्यभागदशगुणं मृत्युदोषेण नाशयन्स्वभागात्पं-

चगुणदंज्यः स्वामिभागं च स्वामिनिदाप्यः २३९ ७

निष्पुलाकीकृतखलस्यस्वरूपधान्यानां शाकमूलफलानां

चहर्तासंबंधशून्यः शतपणान् संबंधीपंचाशत्प-

णान्दंड्यः २४ १४

अपरिद्वतकलिकानांकुसुंभादिचूर्णानां वासरूपधान्या-

नांगुरुमलताक्षणाणां सपुलाकखलस्यधान्यानांचैक-

पुरुषवाह्यतो न्यूनानां हर्तासुवर्णमापदंज्यः २४ २१

कर्पूरादीनां ब्रीह्यादीनां पूगीलादीनां हर्तादशगुणदंज्यः २४० ७

कर्पूरादीनां ब्रीह्यादीनां शताधिकापहर्तुर्वधोदंडः २४१ २

शताधिकसुवर्णानां तन्मूल्यानां रजतानां वाससां वाहर्तुर्व-

धोदंडोद्वतं चासौ स्वामिनिदाप्यः २४ ३

शतन्यूनपंचाशदधिकसुवर्णानां तन्मूल्यानां रजतानां वास

सां वाहर्तुर्वधोदंडोद्वतं चासौ स्वामिनिदाप्यः २४ ४

पंचाशदन्यूनसुवर्णानां तन्मूल्यानां रजतानां वाससां वाह-

र्ताद्वतं स्वामिनिदाप्यएकादशगुणदंज्यः २४ ५

पंचाशद्गुणसुवर्णतादृशमूल्यरजतापहारीनिर्धनः पूज्य-

स्तादनेन हीनगुणः कर्णच्छेदेन दंड्यः २४ ६

..... २४ १०

..... २४ ११

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

कृषिसमयेहलाद्युपकरणमपहरन्नष्टाधिकयणशतदंध्यो

इतंचदाप्यः २४१ १४

अल्पधान्यक्षीरतादिकाराणांहर्ताद्विगुणदंध्योइतंचस्वा-

मिनिदाप्यः १७

सलादिपुष्पमूलफलादीनांहर्तापंचकृष्णलरूप्यदंध्यः १९

अल्पकार्पाससूत्रगोमयगुडादिहर्ताद्विगुणदंध्यः २३

षट्ठिकाष्टस्पृष्टांडस्यचर्मवेत्रपापाणादिमयभांडस्यच

हर्तामूल्यात्पंचगुणंकार्पापणत्रयंवादंध्यः २४२ ९

एकचक्रापहारीचत्वारिंशत्पणान्शकटापहार्यशीत्य-

धिकशतपणान्दंध्यः १०

श्रीतंतस्मार्तवाग्निगृहादपहरन्शतपणान्दंध्यः १९

मञ्चुरकाष्ठभांडतृणादीनामपहर्ताइतसमंस्वामिनिदाप्यः

पंचगुणंचदंध्यः १७

क्षीराद्यल्पमूल्यापहारे २४३ २

रज्जुपटंचकूपादपहरन्मपांशभिदन्राजतमोपदंध्योरज्जु-

वटौकूपेयोजयेच्च ९

अनुक्तद्रव्यहर्तामूल्यसमंदंध्यः ११

अनुक्तविरुद्धदंडकेपुस्तुद्रमध्यमहस्तुद्रज्येपुहतेपुप्रथम-

मध्यमोत्तमसाहसार्दंडाः १३

उत्तमब्राह्मणस्यप्रयोगार्थाद्वतसमिधाद्यपहर्तृब्राह्मण-

स्पहस्तच्छेदोदंडः १७

उत्तमविप्रस्यवधहस्तच्छेदादयः शारीरदंडानकार्याः

किंतुचौरेणब्राह्मणेनसतांससर्गोर्वर्जनीयः स्वरारो-

हणादिनाचौरत्वंतस्यस्यापनीयनिर्वास्योसौश्वपदे-

मललाटांकः कार्यः २४४ ३

प्रकारांतरेणजीवनासमोविप्रोगुणवांशौरोद्वतंदाप्यः

प्रायश्चित्तीकार्यः ४

पुरुषघसुवर्णस्तेयभूमिहरणेपुविप्रेतरस्यवधोऽधमविम-

विषयाः—

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

स्यनेत्रोत्पाटनदंडः	....	....	....	२४४	११
सर्वेचौराद्वतंदाप्यास्ततोयथाशास्त्रंदंडनीयाः	....	....	....	॥	१४
मध्यविवंविप्रंचौरंसचिह्नंकृत्वादेशान्निर्वासयेत्	....	....	....	॥	१८
व्रतस्वाध्यायरहितस्यविप्रस्यप्रमापितचौर्यस्यललाटेऽ-					
कनसर्वस्वहरणंचदंडः	....	....	....	॥	२१
अध्ययनादिरहितस्यनिर्धनविप्रस्यप्रमापितचौर्यस्य					
लोहनिगडेबध्वाकिंचित्कदम्भंभोजयित्वादास्येनि-					
योजनदंडः	....	....	....	॥	२३
अथचौरान्वेषणं	....	....	....	२४५	११
सहचोरितद्रव्येणग्रहणाच्चौर्यनिर्णयंचोरितद्रव्येऽप्रा-					
प्तेतुचौर्यमंतरेणालम्ब्यानांभोगतश्चौर्यनिर्णयं	....	....	....	॥	१३
असज्जनसंसर्गादिनापव्ययादिनाचौर्यशंकनीयं	....	....	....	॥	१४
शंकितान्नानाविधव्याजतः पृच्छेद्यथातत्वंद्रव्यः	....	....	....	॥	१५
वर्णस्वराकारभेदादिभिरपिचौर्यनिर्णयं	....	....	....	॥	१९
चौरोयमितिनिर्दिष्टोद्धतद्रव्येणोपलसितोग्राह्यः तथा					
हरणदेशादारम्यपादचिह्नानुसरणेनाधिचौरोग्राह्यः				२४६	१०
अपरिचितदेशवासका नामजातिग्रामादिरुमपल-					
पंतो द्यूताद्यासक्ताः परकीयद्रव्यगृहादिपृच्छका-					
श्चौराद्वतद्रव्याविक्रयकर्तारएवमादयः शंक्याग्राह्याः				॥	११
षट्त्रग्रामग्रजादौपदांकधाराप्रविष्टातत्रतदीयस्वाम्या-					
दिनाचौरोनिर्णयः	....	....	....	॥	२३
कतिपयपदकेपुस्पष्टेऽग्निमेष्णस्पष्टेऽवासन्नतरग्रामादौ					
निर्णयः तथाविधग्रामद्वयादिसंभवेऽशिष्टबहुलग्रा-					
मादौनिर्णयश्चौरः	....	....	....	२४७	३
स्तोत्र	....	....	....	॥	१७
तनाव्यापनप्रतिग्रहादिनाचौरतोषनार्जकाअपिचौराः					
अपकृष्टैर्यानि दूलाग्र्यन्नशत्वस्थानदातृन्चौरचौरायित-					
मुख्यरतापैः संनिधिसंपादकाश्चचौरवद्वयेत्	....	....	....	॥	१९

विषयाः-

पृष्ठम. पङ्क्तिः

राजेनतद्धनमादेयं .... ॥ १७

वर्षाभ्यन्तरेस्वाम्यागमनेएकशफस्याश्वादेश्वत्वारः

पणामहिपोद्भूगवांद्द्वौद्द्वौपणौच्छागमेषयोरेकैकः

पणोराजभागः २९२ ८

वर्षमध्येस्वाम्यनागमेऽधिगंतुश्रुतयोऽशः शेषंराशः १ १२

इतंवस्तुमेदमितिद्युवाणोरूपसंख्याजात्यादिकंवेदनेनल-

भेततद्वक्तुमसमर्थोइतसमंदंडनीयः .... ॥ १९

अथ साहसं २९३ २

मनुष्यमारणचौर्यपरदारविमर्शनपारुष्याभयभेदेन

पंचविधंसाहसं .... ॥ ४

प्रथममध्यमोत्तमभेदेनत्रिविधंसाहसं.... ॥ १३

फलमूलादीनांहलादिसेत्रोपकरणानांचभंगादिमयम-

साहसं .... ॥ १६

वस्त्रपथवस्त्रादीनांगृहोपकरणानांष्टपदुपलादीनांचभंगा-

दिमध्यमसाहसं .... ॥ १८

विषशस्त्रादिनामारणपरदारवर्षणमित्याद्युत्तमसाहसं ॥ २०

सेतुसेत्रोपकरणपुष्पमूलफलानांनाशकोहारकश्चद्र-

व्यानुसारेणशतादूर्ध्वद्विशतांतंदंड्यः २९४ ४

पशुवस्त्रगृहोपकरणादीनांनाशकोहारकश्चद्विशतोर्ध्वं

द्रव्यमूल्यानुसारेणदंड्यः .... ॥ ११

स्त्रीपुंगोहेमरत्नदेवविप्रधनकौशेयादीनांहारकोनाशक-

श्रमूल्यसमंद्दिगुणंवादंड्योवध्योवापराधानुसारेण.... ॥ १३

चार्म्मिकाणामुपानदादीनांपाषाणादिमयभांडानांकाष्ठ-

मृण्मयादीनांचसहसाविनाशमूल्यात्पंचगुणोदेहः ॥ १९

स्तुटिकादिद्रव्याणांभंगादिकर्तारः मयमसाहसंदंड्या

दाप्याश्चतद्रव्यम् २९५ ४

परगृहादिवेदारकोमध्यमसाहसंदंड्योममंचपूर्ववत्कु-

र्यात् .... ॥ ११

विषयाः—

पृष्ठम, पङ्क्तिः

परकुड्यादेः शिथिलीकरणेपंचदशपणाबंधशिथिलीकर-

णोर्विंशतिपणाच्छेदनेपातनेचचत्वारिंशत्पणादंष्ट्रः २९९ १४

परगृहेकंटकादिप्रसेपीषोडशपणान्प्राणहरसर्पादिप्रसेपी

मध्यमसाहसंदंष्ट्रः २३

परगृहेअत्यंतपीडाकरद्रव्यप्रसेपीषणशतदंष्ट्रः २९६ ४

जलोपरिकाष्ठादिरचितमार्गादेर्देवोद्देश्यकगरुडध्वजा-

देहद्विचिह्नभूतयष्ट्यादेर्देवप्रतिमानांचभेदकः

पंचशतपणान्दंडचोभिन्नचपूर्ववत्कुर्यात् ९

अप्रक्ष्यस्याविक्रेयस्यचविक्रयीदेवप्रतिमायाउत्कृष्टा

सासेन्दकश्रोत्रप्रसाहसंदंष्ट्रः १६

आरामस्यमध्यविधेदेवप्रतिमायाः कूपस्यजलोपरि-

काष्ठेष्टकादिरचितमार्गस्योत्तमस्यसेतुनिषानयो-

श्चअंजकोऽष्टशतपणान्दंडचोभ्रं चपूर्ववत्कुर्यात् ११ १६

अपकृष्टदेवप्रतिमायाहारकोभेदकोदाहकोदेवगृहभे-

दकश्चपूर्वसाहसंदंष्ट्रः २२

महासेतुभेदकस्यवधेर्दंडः २६७ २

तडागोदकहर्ततडागादौनलागममार्गनिरोधकश्चपूर्व-

साहसंदंष्ट्रः ४

क्षेत्रगृहग्रामखलादीनांदाहकोराजपत्नीगामीचकटा-

शिनादग्धव्यः १०

नगरादिभाकारभेदकः परिखापूरकोद्वारनाशकश्चत्वं-

रयावध्यः १४

अनपराधितयानिर्णीतयोन्नतियश्चापराधितयानिर्णीति

त्यनतियश्चासंदिग्धापराधं चमातित्यगतिनासह-

संपणान्दंडचः १८

दंडेनियुक्तोदंडचत्वंनददंष्ट्रं दंडयश्चतुर्दंष्ट्रादिगुणदंडचः २९८ १

एकंमहरतांवहूनांमर्मपातीवधुडेनशास्त्रोभेनदंडचः

आरंभकृतः साहाय्यकृतश्चमर्मपातीवधुदेवदंडचः

नियमाः—

पृष्ठम, पट्टिः

सप्तमहन्तरसामर्थ्यादेनामर्षेणातित्वनिर्णयः	....	२५८	१
मातापितरौगुरुं च ताडयन् ताडकोऽगच्छेद्वेनदंष्ट्रः	....	॥	१७
सामान्यतः सहसापरद्रव्यापररितेनमूल्याद्विगुणोद-			
दोऽमेतदपरमेतुचतुर्गुणः	....	....	॥ २०
प्रथमसाहसंशतान्गुनोमध्यमसाहसंशतान्गुनोत्त-			
मसाहसेवः सर्वस्वरणानिर्वासनमं कृतं दंष्ट्र-			
दोषापराधतारतम्येनदंडः	....	....	२५९ १८
अथघातकान्वेषणं	....	....	२६० ३
अविज्ञातहतस्यमुनादयोहननदेशसमीपगाशालहृत्तं			
प्रष्टव्याः केनसहागं किमर्थगतानित्यादि	....	....	॥ ५
पूर्वपैरानुसारेणहंतानिर्णयः	....	....	॥ १२
शंकयागृहीतः स्मरकृत्वेनहननममन्यमानोद्विजेनशोध्यः	....	....	॥ १८
घातकंनिर्णयविविधैरुपायैर्भेददंडयेत्	....	....	॥ २३
असाधुनिग्रहात्साधोश्रानुग्रहाद्वाज्ञः कीर्तिधर्मोपनयः	२६१	१	
अथस्त्रीसंग्रहणम्	....	....	॥ १०
प्रथममध्यमोत्तमभेदेनत्रिविधंस्त्रीसंग्रहणं	....	....	॥ १२
तत्रानुरागेणादेशकालादीभाषणप्रेक्षणादिकंप्रथमं	....	....	॥ १५
गंधमाल्यादिप्रेषणरहःसंभाषणादिकंमध्यमसंग्रहणं	२६२	१७	
एकत्रयशयनक्रीडादिकमुत्तमसंग्रहणं	....	....	२६३ ३
विभेतरस्यप्रातिलोभ्येनोत्तमसंग्रहेयवोदंडः	....	....	॥ १६
उत्तमायानीचेनमध्यमसंग्रहेऽगच्छेद्वोदंडः	....	....	॥ १८
प्रथममध्यमोत्तमसंग्रहेषुप्रथममध्यमोत्तमसाहसादंडा			
अधिकधनस्यत्वधिकोदंडः	....	....	२६४ २
परपत्न्यापूर्वकनालापोरहस्यौचितीवादादधिकमालाप-			
मात्रंकुर्वाणः प्रथमसाहसदंष्ट्रः	....	....	॥ ९
अनाक्षारितोनिमित्तवशादौचितीवादादधिकमप्यालप-			
ज्ञापराधी	....	....	॥ १४
अनाक्षारितोपिरहस्यालपन्नपराधी	....	....	॥ १९

विषयाः—

पृष्ठप. पङ्क्तिः

निवारितः परपत्न्याभापमाणः सुवर्णदंड्यः २६४ २१

स्त्रीनिवारितापरपुरुषेणभापमाणाशतदंड्यापुमान्नि-

वारितः परस्त्रियाभापमाणः शतद्वयंपणानांदंड्यः

द्वावपिनिवारितौपरस्परसंभापमाणौप्रत्येकंप्रथम-

साहसंदंड्यौ २६५ १

नर्तकपत्न्यास्वप्रेष्ययैकपुरुषाश्रितयातापस्यावारह-

स्यालपन्सुवर्णतोन्मूनंदंड्यः ११ ९

अमिसारस्यमयोजकः स्थानदक्षपारदारिकवर्दंड्यः ११ १५

नटदारादिसंग्रहेनसंग्रहदंडोनिगूढभाषणेतत्रसुवर्णतो

न्यूनोदंडः ११ २२

स्वयमागत्मसंग्राहयन्त्याः संग्रहणेनापराधः २६६ ९

अज्ञानतोऽलंकृतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्रसमी-

पमुपसर्पन्नभर्त्सनीयोदुष्टाशयेनोपसर्पन्विचानुसा-

रेणदंड्यः ११ १३

अथाभिगमदंडः ११ १५

बलेनानिच्छंतीमनुत्तमाभिगच्छतः सर्वस्वहरणालिङ्ग-

वृषणच्छेदोगर्भेनभ्रामर्णचदंडः ११ २१

च्छलेनानिच्छंतीमनुत्तमांपरपत्नीमभिगच्छतः सर्वस्व-

हरणभगांकनपुरास्त्रिर्वासिर्नचदंडः ११ २३

दूतादिप्रेषणेनसमन्यासमानांपरपत्नीमभिगच्छतउत्त-

मसाहसोहीनांतथागच्छतोमध्यमसाहसउत्तमांत-

थागच्छतोवधोदंडः २६७ २

उत्कृष्टजातीयासुप्रसह्यगमनेवधोदंड ११ १९

रक्षितसजातीयसकामपरपत्न्याभिगमेप्रथमसाहसोऽरक्षि-

तानुलोम्यागमनेमध्यमसाहसोरक्षितानुलोम्यागम-

नेउत्तमसाहसः प्रतिलोमगमनेवधोदंडः स्त्रि-

याः कर्णादिच्छेदः ११ २३

गोमनेअस्त्वयागमनेवधोदंडः २६८ १०

विषयाः-

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

अरसितां द्विजातिस्त्रियंशूद्रो गच्छन् शिक्षकतर्त्तनेन सर्व- स्वहरणेन च दंडनीयोरसितां तादृशस्त्रियं गच्छन् स- र्वस्वहरणेन वधेन च दंड्यः	....	....	२६८	१३
अरसितां ब्राह्मणीं गच्छन् वैश्यः संवत्सरं बध्वासहस्रं दं- ड्यः क्षत्रियस्तथा कुर्वन्सहस्रं दंड्यो मूत्रेण शिरोभि- षेच्य मुंडनीयश्च	....	....	”	१५
रसितां ब्राह्मणीं गच्छन् वैश्यः क्षत्रियश्च शूद्रवदंड्यः कदाभिनावास्योवा	....	....	”	१८
अरसितां क्षत्रियां गच्छन् वैश्यः पंचशतं दंड्यः क्षत्रिय- स्तु परक्षत्रियामरसितां गच्छन् मूत्रेण शिरोऽभिषे- च्य मुंडनीयः	....	....	२६९	११
विमातृमातृपुत्रसृमातुलानीपितृपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रपुत्र- भार्याभगिनीतत्सखीस्तनुपादुहिताचार्यभार्याश- रणागतसगोत्राराक्षीप्रमजिताशरणागताधात्रीव- र्णोत्तमसाध्वीनामन्यतमां गच्छन् छिद्यच्छेदेन दंड्यः	....	....	”	१७
मातृपुत्रपुत्रपुत्रपुत्रसृमातुलानीस्तनुपाचार्यभार्यादुहितृ- णामन्यतमां गच्छन् तोलिगच्छित्वा वधो दंडस्तासा- मपीच्छन्तीनां तथा	....	....	२७०	■
इच्छन्तीमागतां गच्छन् तोऽर्द्धदंडः	....	....	”	११
अद्वष्टत्यक्तदारस्य ङ्गीवस्याक्षमस्य वासेच्छां भार्यां गच्छ- तो न दंडः	....	....	”	१४
रसितां विप्रो बलाहकच्छन् सहस्रमिच्छन्तीं गच्छन् पंचश- तानि दंड्यः	....	....	”	१९
यत्राभिगमे वधो दंडो विहितस्तत्र विप्रस्य शिरो मुंडनम्	....	....	”	२१
सगुणवैश्योऽत्यंतनिर्गुणक्षत्रियां रसितां गच्छन् क्षत्रियश्च र- सितां वैश्यां गच्छन् मध्यमसाहसं दंड्यः	....	....	”	२३
क्षत्रियो वैश्यश्च शूद्रां गच्छन् सहस्रं दंड्यः	....	....	२७१	२
इदानीं वधप्रकारश्चक्ष्यते	....	....	”	१७

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

द्विजस्त्रीगामोशूद्रः कदाग्रिनादाहः ब्राह्मणीगंतारंशू-

द्रंलौहशयनेकाष्टादिभिर्देहेत् २७१ १२

उत्कृष्टवर्णस्त्रीगामिनमपकृष्टवर्णबध्वाश्वभिः स्वादये-

त्तामापिस्त्रियंश्वभिः स्वादयेत्काष्ठैर्देहेत् २१

हीनसवर्णसंभुक्तांब्राह्मणीमुंडयित्वासर्पिषाम्युक्ष्यनग्रांस्तर-

मारोप्यराजपथेभ्रामयेत् २७२ ८

ब्राह्मणीक्षत्रियागंतावैश्योलोहितदर्बेष्टयित्वाग्नौनि-

क्षेप्यः १०

क्षत्रियोब्राह्मणीगंताशरपत्रैर्वेष्टयेत्वाग्नौनिक्षेप्यः १३

राजन्यवैश्यभार्यागाम्यापिशूद्रोवोरणैर्वेष्टयित्वाग्नौनि-

क्षेप्यः १६

गृहमागतापुरुषंमलोभ्यकामयमाननारीस्त्रीसंग्रहण-

दंडेनदंड्यापुरुषस्तदर्धेनदंड्यः तस्यानार्याब-

लात्कारादिनापराधाधिक्येनासीष्ठकर्णच्छेदंरु-

त्वाभ्रामयित्वाजलेमज्जनं बहुजनाकीर्णेश्वभिः स्वा-

दनंवादंडः २७३ २

दर्पादिनाभर्तारमवज्ञायपुरुषांतरगामिनींश्वभिः स्वाद-

येत् १०

अनिच्छंतीबलादन्येनसवर्णेनभुक्तामन्नमात्रंदत्वागृहे

वासयेत्कृच्छंपराकंवाप्रायश्चित्तंकारयेत्हीनवर्ण-

भुक्तांतुत्यजेन्न्याहा १८

सस्वामिकापराध्यंतीराजपुरुषैर्नग्राह्यास्वामिहारैवत-

दीयदंडोग्राहः २७४ १

प्रोषितस्वामिकासंग्रहेणापराध्यंतोराजपुरुषैर्वादिराज-

संनिधिमानीतातदास्वाम्यागमनपर्यंतबंधनेस्थाप्या ८

बलात्परमाभ्यादूषमतोवबोदंडः १२

अनिच्छंतीकन्यांगच्छन्समानवर्णोवध्यः १९

उत्तमांकन्यामिच्छंतीमापिगच्छन्नधमोवध्यः २०

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

कन्यांतत्पित्रोरिच्छयागच्छन्समवर्णस्तत्पित्रेशुल्कं

दाप्यः साचतेनैवविवाह्या २७४ २१

समांकन्यांस्वयंरमितांशुल्काभरणस्त्रीधनानिद्विगुणा-

निदत्त्वाविवहेत् २७५ ३

समवर्णामनिच्छन्तीकन्यामंगुलिप्रक्षेपेणदूपयन्पदश-

तपणादङ्गेनांगुलिच्छेदेनचदंड्यः १ ८

इच्छन्तीसवर्णामंगुलिप्रक्षेपेणरमयन्द्विद्वन्तदंड्यः १३

अनिच्छन्तीकन्यामंगुलिच्छेदेनोत्तमांतादृशींग-

च्छन्वयसर्वस्वहरणाम्यादंड्यः १७

उत्तमभजंतीकन्यानर्किचिदाप्याजवन्धमजंतीकन्यानि-

मौगागृहेवासयितव्या २३

अंगुलिप्रक्षेपणकन्यांदूपयंतीकन्याद्विशतदंड्यांशुल्कः-

चाद्विगुणंदाप्यादशकुस्त्रोरज्ज्वादिभिस्ताड्याच २७६ २

अंगुलिप्रक्षेपणकन्यांदूपयंत्याः कन्येतरयोपितः सद्यो

मुंडनमंगुल्योच्छेदनंखरेणराजमार्गगमनंचदंडः ८

अन्यस्मैदातुमलंकृतांसमवर्णांकन्यांहरन्नुत्तमसाहसदंड-

ड्यः अनलंकृतांहरन्प्रथमसाहसदंड्यउत्तमांहर-

न्हीनवर्णोवध्यः १४

अनुत्तमांसकामांकन्यांहरतोनापराधः १६

समवर्णाभिहंकारेणांगुलिप्रक्षेपेणादूपयतोहस्तच्छेदउत्त-

मवर्णांतयादूपयतोवधोदंडः १७

अपबंधकयादिगमनदंडः २७७ ५

समवर्णपरदारगामीपंचरुष्णलान्हीनवर्णपरदारगा-

मीह्यादशपणान्दंड्यः ७

बहुभिर्मुक्तांगच्छतोवैश्यागमनवदंडः ११

स्वयंकामयंतीस्वैरिणीजनसंनिधौविख्याप्यनृपाज्ञयामोग्या १४

अद्याह्मणीस्ववशापुंश्चल्येवपदासीकुटुंबविनिर्गतापुश्च-

लीयतासामनुत्तमवर्णानांभोगेनदंडः परेणभुज्यमा-

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

नानामेतासामपिमोगेपरदारवदंडः	१७
अन्येनभुज्य मानायादास्याभोगेपंचाशत्पणादंडः	२७८ ४
बलाद्वेस्यामभिमच्छन्शूद्रोदशपणान्दंड्यः	१२
बलादासीगमनेदशपणोदंडः....	१४
अकामांदासीनैरं तथेणभुंजानावहवः प्रत्येकंचतुर्विंश-	
तिपणान्दंडनीयाः	१९
पशुयोनिगमनपणज्ञतंदंडः क्षत्रियवैश्ययोर्गोमनेमध्यम-	
साहसंअत्यावसायेस्त्रीगमनेषिमध्यमसाहसंदंडः....	१८
गोगामीव्याहणः सुवणंदंड्यः	२७९ ६
नासाद्यंगहीनागामीमध्यमसाहसंदंड्यः	७
गोभिन्नपशुगामीपणशतंदंड्यस्तस्याघासादिचदाप्यः	१७
वेश्यागामीद्विज. पंचाशत्पणान्दंड्यः	११
प्रसह्यवेश्यागमनेशूद्रस्यदशपणोदण्डः	१६
चौरमारदारिकादिदुष्टनिग्राहकस्यराज्ञः स्वर्गादिफलं	१८
अथस्त्रीधर्मः	२८० १०
स्त्रियोऽस्वतंत्राविषयासक्ताः कार्य्याः	१८
दुर्बलैरपिआर्य्यैरक्षणेयतः कार्य्यः	२८१ ८
आर्य्यैरक्षताधर्मापत्यकुलवित्तात्मानोरसिताभवन्ति	१४
मृतमर्तृकाया. पतिपक्षः पालकः प्रभुश्चसर्पिडांतप-	
तिपक्षासत्त्वएवपितृपक्षः प्रभुस्तदंतासत्त्वएवराना	
रसकः सतिदोषेनिग्राहकश्च	१७
योग्यसमयेऽददानः पिताक्रतावनुपगच्छन्पतिर्मृतपति-	
कायामक्ताप्रदः पुत्रश्चगर्हणीयः	२८२ ४
बलाद्योपितोरक्षितुमशक्याअतोऽर्थसंग्रहव्ययादिनि-	
योगैरुपायैरक्षणीयाः	१३
आत्मानमात्मनारसंतीसुरक्षिता	१९
स्त्रियाः गर्भिण्याअभिलषितमवश्यसंपादनीयमन्यथा	
गर्भदोषः	२८३ ३

विषयाः-

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

भार्यायाश्चित्तविधायैवकार्यप्रवासः कार्यः	१८३	६
दंपत्योः परस्परतोपेकुलस्यकल्याणं	११	१४
अरोचमानायांनाभ्यांगर्भावृत्तिः कुलस्यवाज्कल्याणं	११	१७
पत्यानुकूल्यवाग्दोपराहित्यप्रजाप्रसूत्वादिगुणवतीश्री- समा	११	२२
द्विपंतीभार्यासंवत्सरं प्रतीक्ष्यततज्जर्ध्वमपिस्थितद्वेषानो- पगच्छेत्स्वदत्तालंकारादिद्वत्वाग्रासमात्रंदद्यात्	२८४	९
अदुष्टांभार्यां त्यजन्पुरुषोराज्ञादंध्यः	११	८
अदुष्टं पतिमवज्ञायत्यनेत्यापेदंभ्या	११	११
भर्तृवदेच्छादिदोषवर्तमानं तृप्तं निर्वस्येत्	११	१३
बंध्यास्त्रीप्रसूत्यादिदोषवर्तानाभिनंदेत	११	२१
शत्रुस्नातापतिमनुपगच्छतीविख्याप्यनिर्वास्या	२८५	१
व्यभिचारिणीत्याज्यानवध्यानांगविकलाकार्या	११	४
पातिग्रत्यादिगुणवतीपुलक्ष्मीनिवासः	११	१०
अनियुक्तयास्त्रियाबहिर्गमनादिनकार्यं	११	१६
गृहेपिस्त्रियास्वार्तत्येणकिंचिन्नकर्तव्यं	११	२२
बाल्यादिपुपितृपतिमुत्तैर्विरहः स्त्रियानेष्टव्यः	२८६	१
श्वशुरयोः पादवंदनं भर्तृतत्परतेत्यादयः स्त्रीधर्माः	११	६
पानदुर्जनसंसर्गादीनिस्त्रीणांदूषणानि	२८७	१
अथमृतभर्तृकाधर्मः	११	८
मृतेभर्तरेज्वलञ्चितारोहणं ब्रह्मचर्येणावस्थानं वाधर्मः	११	१०
अथ द्यूतसमाह्वयः	२८८	१२
अप्राणिभिः पाशकादिभिः क्रीडनं द्यूतं प्राणिभिर्मेषादि- भिः पणपूर्वकं क्रीडनं समाह्वयः	११	१३
द्यूतसमाह्वययोः कर्ताकारयितासभिकश्चापराधानुसा- रेण ताडनादिनादंध्यः	२८८	२३
तत्स्करज्ञानोपायतया द्यूतं चेत् क्रियेत तदा सभिकं राजपुरु- षाधिष्ठितं कार्यं समाह्वयेष्येवं	२८९	१०

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

समाह्वयेयदीयमेषादेः पराजयस्तेनपणोदेयः	२८९	२२
नृपाद्यविदितेपरिहासकृतेचदेवनेपणालामोदंश्च	२९०	२
गूढोद्भूतपणः मुख्यतः कार्यः कूटदेविनोनिर्वास्याः	"	३
मितंजेत्रेराजभागंराज्ञेसम्भिकोदाप्येत्	"	९
राजशागह्वरावंचकादंज्याः	"	१४
कूटदेविनांकरच्छेदभृच्छदेविनामंगुष्ठतर्जनीच्छेदोदंश्च	"	१६
राजमवर्तितधर्मानपालयन्गर्हणीयोदंश्चनीयश्च	"	१९
अथप्रकीर्णकं	२९१	२
उक्तशेषप्रकीर्णकं	"	६
निर्धिमाप्तंमनेदमितिसत्येवदत्तो गुणवत्तः षष्ठांशोनिर्गु-		
णात्तुद्वादशांशोनृपेणग्राह्यः	"	६
प्राप्तंनिर्धममेदमित्यनृतज्ञानतोवदन्स्ववित्तस्याष्टमं-		
शमज्ञानतोवदन्यतुर्कंचिद्द्वितीयः	"	८
स्वनिहिताक्षष्टलब्धद्वादशांशादिदानंविमेतरस्यैव	"	१९
स्वनिहितंनष्टंमातंराज्ञिनिवेद्यप्रमापितमेवग्राह्यं	"	१८
अथपरनिहितः	"	२१
अज्ञायमानस्वामिकंनिर्धिप्राप्तवत्तेष्टमांशंदत्वेतरद्राज्ञा		
ग्राह्यं	"	२२
पदकर्मयुक्तग्राहणेनप्राप्तस्तुनिधिरज्ञायमानस्वामिकः		
सर्वोग्राह्योनतदंशोराज्ञाहरणीयः	२९२	१
पदकर्मयुक्तातिरिक्तविप्रस्तुतथाविधानिषेर्लब्धस्यराज-		
निनिवेद्यपष्ठमंशंलभेत्	"	६
निर्धिलब्ध्वाऽनिवेद्यतोविप्रस्यापिचौरापरायः.	"	१०
राजानिर्धिमाप्यार्द्धविप्रम्योदद्यात्	"	१४
क्षत्रियोनिर्धिप्राप्यचतुर्थमंशंराज्ञेचतुर्थविप्रम्योदत्वा		
स्वयमर्द्धमाददीत	२९३	४
वैश्योनिर्धिलभमानश्चतुर्थमंशंराज्ञेऽर्द्धविप्रम्योदत्वा		
शिष्टमाददीत	"	६

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

शूद्रोनिर्धिलब्ध्वाद्वादशधाविमज्यपंचांशान्प्राज्ञेपंचां-			
शान्विप्रेभ्योदद्यादंशद्वयंस्वयमादद्यात्	....	२९४	९
प्राप्तंनिधिमनिवेदितंजानन्प्राजासर्वस्वमादद्यात्	....	”	१०
चिरंतननिधीनामन्यासानांघात्वाकरयोऽन्योत्पादितद्र-			
व्यस्यचाद्धंराज्ञः	....	”	११
वटादीनांशाखाच्छेदनेर्विंशतिपणाः स्कंधच्छेदनेचत्वा-			
रिंशत्पणामूलच्छेदनेऽशीतिपणादंडः	....	”	१२
चैत्यश्मशानसीमापण्यस्थानदेवालयजातद्रुमाणांशास्ता-			
स्कंधमूलच्छेदेपुचत्वारिंशदशीतितद्विगुणपणादंडाः	”	२१	
पनसादिवृक्षाणांलतादीनांचशाखास्कंधमूलच्छेदेपुदश-			
विंशतिचत्वारिंशत्पणादंडाः	....	”	२३
फलोपभोगद्रुमच्छेद्युत्तमसाहसंपुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी			
मध्यमसाहसंलतादिच्छेदीपणाशतंतृणच्छेद्येकप-			
णदंड्यस्तत्कृतोपपत्तिचत्वारिंशदपिनेदाप्यः	....	२९४	१५
फलपुष्पोपभोगवृक्षानच्छेद्याः कर्षणांगहलादेरुपायां-			
तरेणासंभवेतदर्थगृहोपकरणार्थयज्ञोपकरणार्थं			
चच्छेद्याः	....	”	२०
स्वदेशेक्रीत्वाविक्रीतस्यवृद्धेर्दशमंशंपरदेशेक्रीत्वा			
स्वदेशेविक्रीतस्यवृद्धेर्विंशतितमांशंशुल्कंनृपतिराद-			
धीत	....	२९५	३
पुष्पधनादीनांपरदेशेक्रीत्वास्वदेशेविक्रीयमाणानांवृद्धेः प-			
ष्ठांशः शुल्कोराज्ञाग्राह्यः	....	”	७
पणन्यूनमूल्यवस्तुनिनशुल्कोनाशिल्पेनलब्धोविक्रय्य-			
यत्सादौदौत्येनलब्धेभैसेचौरादिद्वतावांशेष्टश्रो-			
त्रियेयतौयज्ञार्थमानीयमानेवस्तुनिचनशुल्कः	....	”	१२
गुणवतापित्रापुत्रस्यविरोधेसाक्षिणोदशपणोदंडस्तयो-			
विरोधोत्पादकस्योत्तमसाहसंदंडः	....	”	२२
अनिशुणेनपित्रापुत्रस्यविरोधेसाक्षिणः पणत्रयंविरो-			

विषयाः—

पृष्ठम्, पङ्क्ति

धोत्पादकस्याष्टशतपणादंडः	....	....	२९६	३
उत्तमं ब्राह्मणं विष्ठादिना दूषयितुः षोडशसुवर्णा लशु- नादिना दूषयितुः सुवर्णशतं मुरया दूषयितुर्वधोदं- डः क्षत्रियमुत्तमं तथा दूषयितुर्द्वैश्वं दूषयितुस्त- दर्थं शूद्रं दूषयितुः पूर्वसाहसं	....	....	११	१३
अनुत्तमविप्रक्षत्रियवैश्यशूद्रानभस्येण दूषयितु रुत्तम- मध्यमप्रथमसाहसपणादशतपणादंडः	....	११	२१	
अत्यधमशूद्रमभक्ष्येण दूषयितुश्चतुःपञ्चाशत्पणादंडः	....	२९७	४	
स्वयं लशुनादिभोक्ता विप्रो देशान्निर्वास्यः	....	११	६	
द्विजानां धर्म्मोपदेशकर्तुः शूद्रस्य मुखकर्णयोस्तत्तैल- प्रसेपोदंडः	....	....	११	९
वेदं शृण्वतः शूद्रस्य भ्रपुजनुम्यां कर्णापूरणं वेदमुदाह- रतो निह्वाच्छेदः संस्कारेणाम्बस्यतः शरीरच्छे- दोदंडः	....	....	११	११
विमलिंगधारणेन जीवतः शूद्रस्याष्टशतीदंडः	....	११	११	
उत्तमवर्णकर्मणा जीवतोऽधमवर्णस्य सर्वस्वहरणनिर्वा- सनेदंडः	....	....	११	१८
विप्रमातिपीडयतः शूद्रस्य वधोदंडः	....	११	२२	
संन्यासिनो जपहीमपरस्य च शूद्रस्य वधोदंडो वधस्य पा- सिको योदंड उक्तस्तद्विगुणो वा	....	....	२९८	४
सम्यग्दंडप्रणयनस्य प्राज्वद्ध्यादिफलं	....	११	१३	
शास्त्रानुसारित्वादिगुणसंपन्नोदंडप्रणयनसमर्थः	....	२९९	६	
असम्यग्दंडने सर्वाध्वनृपनाशादयो दोषाः	....	११	१३	
पापानां निग्रहेण साधूनां संस्कारेण च राजानः पूता भवन्ति	....	३००	१	
दंड्यदंडने साधुपालने च राज्ञो बह्व्यक्तफलानि	....	११	४	
अथ दत्तकविधानं	....	११	११	
अकृतचूडादिसंस्कारकं गृहीत्वानिजगोत्रेण चूडादिसं- स्कारान् कुर्वीतान्यथा दाससमः	....	११	१६	

विषयाः-

४४म. पङ्क्ति

पंचवर्षतज्ज्वेगृहीतो न दत्तकादिः सुतो भवति ३०० १८

एकः पुत्रो न देयो न च प्रतिग्राह्यः भर्तुरनुज्ञा मन्तरेण स्त्रि-

या पुत्रो न देयो नापि प्रतिग्राह्यो भर्त्रनुमत्या तूभयत्रा-

धिकारः २१

बंधूना हूय राजनि निवेद्य व्याहृतिर्भर्तुत्वादत्तको ग्राह्यः .. २३

भर्तुरनुज्ञया पुत्रस्य दान एवाधिकारो न ग्रहणे इतिकेचित् ३०१ ९

पुत्रा पराधे पितान दंडनीयो यदि पुत्रस्तेन न प्रेरितः एवं

स्वाम्यप्रेरितश्चाद्यपराधेऽवादि स्वामिनो न दंडनीयाः .. ११

श्वादि स्वामी स मर्धः श्वादि ग्रस्त मरक्षन् प्रथमसाहसं र-

क्षेत्युक्तोऽप्यरक्षन् मध्यमसाहसं दंड्यः १४

अकाले अमादियुक्तगोवाहको वधमायश्चित्तं कारयित-

व्यो मध्यमसाहसं दंड्यस्तेनापि पापान्निश्चितः १९

प्रतिमा घटकाश्चित्रकारादयश्चातिपीडाकरं मूल्यं संभूय सं-

पादयंतो राजस्थापितमूल्यमन्यथा कुर्वाणाश्च पणस-

हसं दंड्याः २३

वणिजः संभूय स्थानांतरगतपण्यमनुचितमूल्येन हारयि-

त्वाधारयंतो बहुमूल्येनाल्पमूल्यं विक्रीणानाश्चोत्तम-

साहसं दंड्याः ३०२ ६

करितुरगादी निराजनिवारितक्रयविक्रयादीनि च राजा-

ज्ञा मन्तरेण विक्रीणानस्य विक्रयप्राप्तं सर्वमेव धनं रा-

ज्ञा हरणीयं ११

आचार्यादीनामाज्ञा लंघनकारी भ्रातृभार्याप्रहारकः

प्रेषितानर्भको मुद्रायुक्तगृहभेत्ता सत्कुलजादीनाम-

पकर्ता च पंचाशत्पणान् दंड्याः १७

अनियुक्तो विधवागामी चौराद्या क्रतौराहूतोऽप्रतिवक्ता

अग्निनीगमनाद्यनुचितशपथकर्ता यागादिकृच्छ्रद्रा-

दिरित्यादयः पणशतं दंड्याः २०

औषधादिनावृक्षादीनां फलोत्पत्तिप्रतिबंधसंपादको गवा-

विषयाः—

पृष्ठप्र. पङ्क्तिः

दीनांपुंस्त्वप्रतिषातकृदन्यसाधारणंघनमसाधार-

णीकृत्यग्रहीतादासीगर्भनाशकश्रपणशतदंडनीयः ३०३ २

निर्गुणयोः पितृपुत्रयोः सुहृदोर्भ्रात्रोर्दपत्योराचार्या-

शिष्ययोस्त्यागबीजदोषाभावेदैवादकामतः परस्-

रत्यागीपणशतदंडनीयः ४

गुणवतांपितृमातृभ्रात्यापुत्राणांत्यागबीजदोषरहिता-

नांकामतः प्रत्येकत्यागिनेोर्निर्गुणस्यपदशतपणादंडः २३

निर्गुणान्पुत्रादीन्कामतस्त्यजतोर्निर्गुणस्यसगुणान्पु-

त्रादीन्कामतस्त्यजतः सगुणस्यचपणशतद्वयदंडः ३०४ ३

अंघ्रिभिरस्त्रीभारवाहनृपाद्रीनांपथानमदंदानांसाह-

स्यासनमददानः पूजार्ह्यपूज्यन्समीपस्थंसगुणावि-

प्रमतिक्रम्यदूरस्थनिमंत्रणकारीनिमैत्र्यभोजनादा-

यी च विंशतिपणान्दंड्यः ८

निमंत्रितोऽगीकृत्यामुंनानः स्वर्णमार्पदंड्योद्विगुणमर्ग-

चनिमग्रयितुर्दाप्यः ११

प्रतिग्रहायनिमंत्रितोऽगीकृत्यविनाकारणेनानामच्छ-

न्नष्टशतपणान्दंड्यः १२

नद्यादिपारप्रापणशुल्कग्रहणंनिर्युक्तः स्मलशुल्कमाद-

दानोदशपणान्दंड्यः २३

जार्चौरतयानिर्दिशन्पंचशतपणान्दंड्यः उत्क्रोश-

मादायत्यननुत्क्रोचाद्वष्टगुणंदंड्यः ३०५ २

मृतकंबलादीनांतयात्वेनाप्रकाश्याविकेतायुरोस्ताडयिता

राज्ञाज्ञाविनातर्दीययानासनारोहकश्रमव्यमसाह-

सदंड्यः ३०६ ३

अनपराधिनप्रतिश्येनादृशिचारकर्म्मकुर्वणस्याहितार्थ

भेषजादिप्रयोजकस्योच्चाटनादिकृत्याकारिणश्च ३

पणशतद्वयदंड्यः १२

द्रव्यांतरमेलनेनोत्तमद्रव्यमंगीकुर्वतोभेदानर्हमभ्यादिभे-

विषयः—

पृष्ठम् पङ्क्ति.

दीनापुंस्त्वप्रतिषातकृदन्यसाधारणघनमसाधार-	
णीकृत्यप्रहीतादासीगर्भनाशकश्रपणशतदण्डीय-	३०३ २
निर्गुणयोः पितृपुत्रयोः सुद्विदोर्भ्रात्रोर्दपत्योराचार्या-	
शिष्ययोस्त्यागवर्जिदोषाभावेद्वैवादकामतः परस्व-	
रत्यागपिणशतदण्डीय	३०४ ४
गुणवतापितृमातृभार्यापुत्राणात्यागवर्जिदोषरहिता-	
नाकामतः प्रत्येकत्यागिनोर्निर्गुणस्यपदशतपणाद्वि-	३०५ २३
निर्गुणान्पुत्रादिकामतस्त्यजतोर्निर्गुणस्यसगुणान्पु-	
त्रादीन्कामतस्त्यजतोर्निर्गुणस्यसगुणान्पु-	३०४ ३
अंधवधिरस्त्रीभ्रमसाहाय्यानुकूलमार्गोपदेशशस्त्रभो-	
स्यात्तदनुकूलसंपादकस्तदपराधकर्तृवच्छतयनु-	
प्रमादः	३०५ ११
अपराधनस्यप्राणायतस्मैयुद्धोपदेशकोविदाद्यर्पणेनापक-	
र्मप्रवर्तकः साहसिकादिनाजनेपीडयमानेतदीयत्रा-	
णानुकूलसंपादकोऽनियुक्तोऽनियुक्तवत्पीडकः पीड्य-	
स्यदोषवक्तापीडनस्यानुमंताचतदपराधीचदण्डीय	३०६ १३
प्राणायामप्रसक्तौरक्षानुकूलपकर्मकरणेनदण्डः	३१० ५
सङ्गतानामयममादादितोऽपराधेनदण्डः	३१० १०
तत्तदपराधप्रयोजकक्रियाकलापातर्गतैकक्रियामाप्रकर-	
णेनतद्वद्वचतुर्धाशोदण्डस्तथाविधानेकक्रियानिष्प-	
त्तावर्द्धदण्डः सकलक्रियानिष्पत्तौपूर्णोदण्डः कार्यः	३११ १३
दण्डहेतुकर्मनिर्णयशैथिल्यसतिनदण्डः	३११ २०
मिलिताअपकर्मकुर्वणाः प्रत्येकद्विगुणदण्डीयाः	३११ १
शारीरार्यदण्डभेदेनद्विविधोदण्डः शारीरोद्विविधोवधने-	
द्विविधश्चअर्धदण्डः पणादिभेदादनेकरूपस्तत्रयस्मि-	
न्नमपराधेकाकिन्यादिदण्डोऽभिहितस्तत्रसातिशये	
राजतमाषपर्यंतोदण्डः कार्यः	३१२ ५
राजतमाषार्धदण्डः सातिशयेपराधेकार्षापणात् पणद्व-	

विषयाः-

शृङ्गम. बहिः

यांतोदंड. सातिशयेपराधेऽष्टपणांतस्त्रिपणांतोदंड.

सातिशयेऽपराधेद्वादशपणांतः कल्पनीयः १११ १२

कार्पापणांतोदंड. सातिशयेपराधेचतुर्गुणपूर्वरीत्यासा-

द्वपणशतद्वयादर्वाकृषतुर्गुणदंडा. कल्पनीयाः १११ १४

राक्षामपराधेसहस्रगुणोदंडः १११ १५

असृक्ष्यानांमायाविनोदासानांसूनमागमादिप्रतिलेख-

जातानांचताइनमेवदंडोनार्थदंडः १११ १६

भार्यापुत्रादीनांताडनदंडोनार्थदंडः १११ १७

बंधनखरारोहणादयोपिदासदंडः १११ १८

शिष्टिप्रभृतीनासर्वस्वहरणयोग्येप्यपराधेतुलाहत्वा-

हमाडादिजीविकोपकरणंनहरणीयं १११ १९

विशिष्टोवधार्हः सुवर्णशतमंगच्छेदार्हस्तदर्थमंगुलिच्छे-

दार्हस्तदर्थनिर्वासाहः, पंचविंशतिमुवर्णादुदंडनीयः ११३ २

शिष्टानावधाद्यर्हाणामूल्यधनानांसुवर्णशताद्यासंभवेतदी-

यधनानुसारेणदंडः कल्पनीयोऽभ्यासेसर्वस्वहरणं

विवासरं च ११३ ३

वधामच्छेदार्हापराधीसदाचारपुक्तोविप्रः सत्कर्मनि-

र्वाहायोग्येबंधनेस्थापनीयः ११३ ४

सत्रियवैश्यशूद्रादंडधनंदातुमसमर्थाः कर्मकारयित-

व्याविप्रस्तुशनैः शनैर्द्राप्योनकर्मणिनियोज्यः ११४ ५

धनवतीत्वीदडार्हधनेदाप्यानिर्धनाचेत्ताडनीयाबालवृ-

द्धातुरादिष्वप्येवं ११४ ६

विप्रस्याभिक्षार्थपरागारप्रवेशेनापराधस्तन्निवारकस्यत्व-

पराधः समित्पुष्पकुशाद्यादानेविप्रस्यनस्तेयदोषः ११४ ७

विमाणानद्यादिमुमूर्तिविनापारगमनमितरेभ्यः पूर्वमुत्ता-

रणपण्येपुपांश्रायणीयपुशुल्कादानंवाणिज्यार्थानां

तुपण्यादंशुल्कदानमावश्यकं ११४ ८

लवणघ्नेहमद्यगुडमधुपुचिरकास्तिकप्रशुकेष्वष्टगुणादिकः

१. विवदाः-

पृष्ठम, पङ्क्तिः

बलच्छोदिनाकृतं दानविक्रयभोगादिकमप्रमाणम्	३१८	१९
स्त्रीकृतोरात्रौकृतोमृहमध्येग्रामावहिर्वाकृतोविक्रया- दिर्नसिद्धयति । शत्रुकृतोव्यहारोनिवर्त्तनीयः ए-		
वंमत्तकृतोनिपुक्तान्यदासपुत्रादिकृतोपि	३१९	१९
न्यासादिद्रव्यभोगेनोपेक्षयावायेननाशितंसदाप्योन त्वनपराधीतपुत्रादिर्याचितादावप्येवम्	३१९	११
अज्ञाननाशितं किंचिन्मूनंदाप्यः	३१९	१९
निसिपधनस्याप्रत्यर्पयिताऽनिसिप्ययाचकश्चनिर्धन-		
साधारश्चेच्चौरवदंभ्यः । धनवाञ्छिराचारश्चेद्दिगु- प्रदं दंदाप्यः	३१९	२१
गृहीतविद्यः शिष्योगुरुस्वेदक्षिणादत्त्वापूजयित्वानिव- र्त्तत	३२०	३
कर्मकारयित्वाभृत्यवेतनमददानोराज्ञादापयितव्यः		
शक्त्यनुसारेणदंभ्यश्च	३२०	९
दासेनपरिणीताऽदास्यपिदासी । साचेत्पूर्वमन्यदासी तदीश्वरस्यानुमत्यैवदासेश्वरस्यदासीनत्वननुमत्या । एवंदासीभर्तुरपिदासत्वादासत्वेबोध्ये	३२०	१२
दासीस्वामिनोऽननुमत्याऽन्यदासेनोदादासीद्वयोरेव स्वामिनोः । तदपत्यानिद्वाम्यांविभज्यग्राह्याणि	३२०	२०
अन्येनोदायांदास्यामन्येननितमपत्यंदासीस्वामि- न एव । एवंगवादिपशुष्वपिव्यवस्थेयम्	३२१	२
शुल्कस्थानेपण्यपरिमाणंमिथ्यावदन्शुल्कमदत्त्वागच्छं श्चाष्टगुणदंभ्यः वचनार्थमकालेक्रयविक्रयकर्ताऽ- पहतादष्टगुणदंभ्यः शुल्कस्थानंपरित्यज्यविव- र्त्तनागच्छतः सर्वापहारोदंडः	३२१	७
पण्यं क्रीत्वा दोषदर्शनादिनाऽकरणं श्रेयोमन्यमानोद- शाहाम्यन्तरेप्रत्यर्पयेत् । एवंविक्रीयाविक्रयश्रे- योमन्यमानोदशाहाम्यन्तरेपण्यमाददीत । दशा-		

विषयाः—

पृष्ठम. पङ्क्तिः

होत्तरमन्यथाकर्तुमुद्यतः पद्मशतपणान्दंध्यः	३२१	१६-
यस्यपण्यस्यइयहमध्येपरीक्षाविहितातदुष्क्रीतमन्य-		
मानस्तादिनएवप्रत्यर्पयेत्. द्वितीयदिनेप्रत्यर्पय-		
न्मूल्यात्रिंशंशंदाप्यः । तृतीयदिनेतुताद्विगुणं		
ततः परंप्रत्यर्पणमसिद्धम्	२३	
अदुष्टधेन्वादिपण्यंकोत्वादुष्क्रीतमन्यमानोविहितका-		
लमध्येप्रत्यर्पयन्मूल्यादशमंशंदाप्यः	३२२	९
नचेत्पण्यंकेत्रास्ववशीकृतं । स्वशीकृतंतुपण्यंतथाप्र-		
त्यर्पयन्मूल्यपष्ठभागंदाप्यः	१३	
सीमाविवादेमृषासाक्षिणः पणशतद्वयंदंडेनचेत्साक्षी		
तद्देशवासी	१६	
तद्देशवासिनांसमाविवादेमृषासाक्षिणांप्रत्येकमध्यमं-		
साहसंदंडः	२०	
मूत्रक्षीरमांसमद्यादीनांहारकोद्विगुणंदंडनीयःभोगार्थं		
संस्कृतानातेपाटर्त्ताशतद्वयंदंध्यः	३२३	३
सेतोद्धोविध्यम्	१५	
परसेत्रमध्येपरेणक्रीयमाण. सेतुः सेत्रस्वामिनोऽल्प-		
क्षयकृद्बहुपकारकश्चेत्तत्रप्रतिवेध्यः	१८	
सेत्रस्वामिनोऽननुमत्यापरसेत्रमध्येक्रियमाणेनसेतुना		
संपादितेशस्योपचयेसेत्रस्वाम्येवस्वामीनतुसेतुक-		
र्त्तासेत्रस्वाम्यभावेराजास्वामी	३२४	१
शुक्तियुक्तव्याघातकोवक्तुर्विरोधेनाविरतवक्ताअयुक्त-		
वक्ताचप्रथमसाहसंदंध्यः ।	९	
राजप्रवर्तितधर्मापालकोर्निघोदंध्यश्च	११	
मर्मस्पृक्षुपिशुनोभेदकृत्साहसीश्रेणीद्वेपीनृपद्वेपीच		
निर्वास्यः	१४	
यस्ययेनैकपंक्तिभोजनादिकमाविरुद्धंसंतदोषेणविनापं-		
क्तिबाह्यंकुर्वन्सत्तयनुसारेणदंडनीयः	१५	

- । विषयाः-

॥ पुस्तक, पङ्क्तिः

संभयरानर्भागंहरतः पलायमानावणिजस्तदष्टगुणंदा-

प्याः ३२४ १९

गुणप्रयोजनमुदिश्यलतमृणस्वयमेवयोभुक्तेष्ववतदोप्यः .. २२

मुस्तादौस्त्रियंगच्छतः पुरुषंगच्छतश्चत्वारिंशत्पञ्च

दंडः ३२५ ३

मातापितृबालवृद्धाचार्य्यशिष्टादयोर्नर्दंडयोग्योः ३

ऋत्विगपात्यपुत्रादयोऽपराधेसतिवाग्दंडेनैवर्दंडनीयाः

नत्वर्थदेहेन.... ३२६ १७

महापराधिनांयथोदंडः २४

मित्रादीनांवाग्दंडोधिर्दंडस्तपस्विपुदंडविशेषानामि-

घानस्पृशेतिष्टकल्पितोदंडः कार्य्यः.... ३२६ १

महापातक्यपिधिभोर्नर्दध्यः तस्यदंडोभुङ्गनंनिर्वासनमक-

नैव. १

ब्राह्मणवधसुरापानस्वर्णस्तेयगुरुभग्नोगमनानिमहापा-

तकानि ८

गुरुभग्नोर्गुल्लालटेमगांकर्णं मुरापातुः मुरावर्णध्वजां-

कनंमुवर्णस्तेनस्यल्लालटेध्वपांकनं ब्रह्मपातिनो

ल्लालटेकबधपुरुपाकनंकार्य्यम् १८

नियमातिक्रामिर्णवाहर्णरहसिवारयेत्थावदकृत्यतो

निचर्त्तयेत् तावताऽप्यनिवृत्तोविर्वात्य. १८

महापातकिर्नोदंडधनंराज्ञानावेयंतद्धनजलेऽविश्यवरु-

णायार्पयेत्विदुषेविप्रायवा ३२७ २

राज्ञीमहापातकिर्भवर्जनस्यप्रजादीर्वाजीविस्वादिर्कफ-

सम् ८

मदुधनवतोऽपराधिनः शास्त्रविहितदंडापेक्षयाऽपि-

१ कोपिर्दंडोदमनायकार्य्यः ३२८ १

यत्रस्तेयोदंडउक्तः सतत्रविदुषांशुद्धवैश्यक्षत्रविभ्रशु-

णवद्विभ्रगुणवत्तरविप्राणामष्टगुणबोद्धशुग्दा-

विषयानुक्रमणिका.

७६

विषयाः

पृष्ठम्. पङ्क्तिः

त्रिशङ्कुणचतु.षष्टिगुणशतगुणाष्टाविंशत्याधिकश-

तगुणात्मकोयथासंख्यप्रवधारणीयः.... ३२८ १२ :

स्तेनादिनिग्राहकस्यराज्ञः स्वर्गादिफलं.... ३२९ १ :

राजाव्यवहारान्पश्यन्नलब्धदेशान्लिप्तेतलब्धान्देशा-

न्पालयेत् ३३० १७

एतद्वन्धसंग्रहकर्तृमात्मनामानि ३३१ १५

इति विवादापार्श्वसेतोः विषयानुक्रमणिका संपूर्णा ।

सूचार्णवसेतोः

पृष्ठम्, पङ्क्तिः

पुस्तकका नाम

किंमत

पृष्ठगुणंदा

मनुस्मृति सटीक जिल्दबन्धी	२	३२४	१५
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासहित	३		७
अष्टादशस्मृति	२	८	४
पंचस्मृति	४		६
बृहत्पाराशरस्मृति	१	८	३
निर्णयसिंधु	२	८	६
धर्मसिंधु	२	८	५
धर्मसिंधु	२		४
व्रतराज अतिउत्तम टिप्पणसहित	५		१०
तिथिनिर्णय	२		६
प्रायश्चित्तेदुशेखर	१०		१६
प्रायश्चित्तमंजरी	६		१
आशौचनिर्णय	१		६
भवाव्यसेतु भाषाटीकासहित	१२		२
शूद्रकमलाकर	२		२
क्षौरनिर्णय	६		२
क्षौरनिर्णयसटीक			४ २
शांतिमयूस	१		२
श्राद्धमयूस	१		२
प्रपंचसाराविवेक	१		२
वेदस्तुती भाषाटीका	१०		१
अमृतधाराभाषा	१०		१ ॥

श्रीः ।

विवादार्णवसेतुः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ श्रीवेंकटेशाय नमः ॥

प्रथमोर्मिः ।

अथ ऋणादानविवादपदम् ।

तत्र विवादपदान्याह मनुः ॥

तेषामागमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

संभूय च समुत्थानं दत्तस्थानयकर्म च ॥

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपादयोः ॥

सीमाविवादधर्माश्च पारुष्ये दंडवाचिके ।

स्तेपं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुंघर्मो विभागश्च द्यूतमाहूय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥

तच्च ऋणादानं सप्तविधं ईदृशमृणं देयं ईदृश-
मदेयं अनेनाधिकारिणा देयं अस्मिन्समये देयं अनेन
प्रकारेण देयं इत्यधमर्णे पंचविधे उत्तमर्णे दानविधि-
रादानविधिश्चेति द्विविधं एतदेव स्पष्टीकरोति नारदः ।

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् ।

दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥

स्थानलाभानिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम् ॥

स्थानं मूलधनावस्थानं लाभो वृत्तिः दानग्रहणपदे कर्मणिल्युटा साध्ये तेन मूलधनावस्थाने सत्येव यो लाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं तथा स्वीकृत्य गृह्यमाणं यत्तद्वृणमित्यर्थः पर्यवस्यति । रत्नाकरादयोऽप्येवं । कलाशून्ये त्वऽवश्यायाकरणीयत्वरूपगुणयोगादौ प्रयोगः । अत एव वाणिज्यार्थप्रयुक्तस्य न ऋणत्वमिति मिश्राः । बृहस्पतिः ।

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशंकैः प्रगृह्यते ।

चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यऋणं ततः ॥

कुत्सितात्सीदतश्चाधमर्णात्सकलं धनं यद्गृह्यते निर्विशंकैरुत्तमर्णैश्चतुर्गुणं वेति वाकारोऽनास्थायां तत्तद्वैगुण्यादिलाभः तस्मादत्र कुसीदमृणमित्येव लक्षणं तच्च करोति नारदवचने स्फुटमेव । शेषवचनं त्ववयवव्युत्पत्तिमात्रप्रदर्शनपरमिति चण्डेश्वरः । अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।

न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदयार्त्तिकचिदुद्धृतम् ।

दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तं च यद्वसु ॥

उद्धृतमुद्धारऋणमितियावत्तत्रापिविशेषयति बृहस्पतिः

परिपूर्णं गृहीत्वार्धं बन्धं वा साधुलभकम् ।

लेख्यानुद्धं साक्षिमद्वा ऋणं दद्याद्वनो सदा ॥

यथाविश्वासमेतेषामन्यतमकरणम् । आधिवंधौ भोग्याधिरूपौ नानः पुनरुक्तिः । लभकसाधुत्वं ऋणदाने पै-

तृत्वस्थैर्येण । नारदः

विश्रंभहेतू द्वावत्र प्रतिकाराधिरेवच ।

लिखितं साक्षिणश्च द्वे प्रमाणे व्यक्तिकारके ॥

विश्रंभः प्रयुक्तर्णप्राप्तिं विश्वासः व्यक्तिरभिव्यक्तिः ।

अथ वृद्धिः ।

तत्र चतुःसुवर्णपरिमितपलविंशतौ मासे मापपंचरू-
पसुवर्णप्रापको वृद्धिः ।

वसिष्ठवचने प्रोक्तां वृद्धिं वार्धुपिके शृणु ।

पंचमापांस्तु विंशत्यामेवं धर्मो न हीयते ॥

इति वसिष्ठवचनात् । कुसुदवृद्धिर्धर्म्या विंशतेः पंच-
मापिकी मासमिति गौतमीयाच्च । धर्म्या शास्त्रानुमता
मापः षोडशशक्तिकः ।

मापो विंशतिभागस्तु पलस्य परिकीर्तितः ॥

इति बार्हस्पत्याः पलं सुवर्णाश्चत्वार इत्यनेन चतुःसु-
वर्णस्य पलत्वाभिधानात् । स च मापो विंशतिपलस्याशी-
तितमो भागस्तथा च दत्तधनस्याशीतितमो भागो वृ-
द्धिरिति फलितम् । एतच्च संबंधके । स्फुटीभविष्यति
चेदमुपरिष्ठात् । अशीतितमभागस्य वृद्धित्वं मनु-
रप्याह ।

वसिष्ठ विहितां वृद्धिं सृजेद्विज्ञविवाधिनोम् ।

अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुपिकः शते ॥

मासान्मासमतीत्य ।

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासि संबंधके ।

इति याज्ञवल्कीयात् । ततश्च संबंधक एवेयं वृद्धिरिति स्थितिः । प्रतिभूनिराधानयोर्विशेषयति व्यासः ।

संबंधे भाग आशीतः साष्टभागः सलग्नके ।

निराधाने द्विशतकं मासलाभ उदाहृतः ॥

आशीतः अशीतितमः साष्टभागो अशीतितमभागस्याष्टमेन भागेन दशरक्तिकमित्यनेन सहितोऽशीतितमभागः । ततश्च विंशतिपरिमितं सुवर्णेन मासे नवतिरक्तिकारिमिका वृद्धिः निराधाने इत्याधानशब्दो लग्नकसहिताधानपरः । तेन लग्नकबंधकरहिते द्विकं शतं शतसुवर्णेषु मासे द्वौ सुवर्णौ वृद्धिः । एतच्च ब्राह्मणविषयम् । अतएव क्षत्रियादेस्तु शतेषु त्रिकचतुष्कपंचकसुवर्णरूपमायवृद्धिमाह मनुः ।

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पंचकं च शतं समम् ।

मापस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥

द्विकं शतं हि गृह्णातो न भवत्यर्थकिलिखी ।

संबंधकादावप्येवं वर्णक्रमेणोत्कर्षः । तथा च ब्राह्मणे या वृद्धिरभिहिता सा क्षत्रिये सार्द्धा वैश्ये द्विगुणा । शूद्रे सार्द्धा द्विगुणा वृद्धिरिति स्थितिः । एतन्मनुवाक्याद्वृद्धिग्रहणे वैश्यस्यापदि ब्राह्मणादीनां च नाधर्मः । कारितादिवृद्धिग्रहणे पुनः पीडाकरत्वादधर्मः । वैश्यातिरिक्तानां त्रयाणां अनापदि उभयवृद्धिग्रहणेऽधर्मइत्यवचेयं । हारीतः । पुराणपंचविंशत्यां मासेष्टपणा वृद्धिः । एवं षड्भिर्मासैश्चतुश्चतुर्भिर्वर्षैर्द्वित्वमायातं संतिष्ठेत् एषा

धर्म्या । वृद्धिर्नैतया धर्म्याध्यवते । पुराणः षोडशप-
णाः । तथा च पञ्चविंशतिकार्षापणे मासेऽष्टपणवृद्धि-
रेवं क्रमेण प्रतिमासे द्विकं शतं भवति सदिमासैश्चतु-
र्भिर्वर्षैः पञ्चशता मासैर्द्वित्वमायातं द्विगुणीभूतं सत्ति-
ष्ठते ततो न वर्धते धनमित्यर्थः ॥ हारीतः । पुराणे प-
णिकं मापमित्येके एतत्संकरजात्यधमर्णविषयम् । चा-
तुर्वर्ष्ये द्विशतकादीनां धर्मत्वाभिधानात् । वृद्धिं विभज-
ति बृहस्पतिः । वृद्धिश्चतुर्विंश प्रोक्ता ।

पञ्चधान्यैः समारूपाता तच्चतस्ता निबोधत ।

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथैव च ॥

कारिताय शिखावृद्धिर्भोग्यभस्तथापरा ॥

कायिकामाह व्यासः ।

दोषबाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता ।

दोषं गवादि बाह्यं बलीवर्दादि । मूलधनाविरोधिनीं
प्रत्यब्ददेयपणतदर्धादिरूपां व्यासोक्तविरूद्धां कायि-
कावृद्धिमाह नारदः ।

कायाविरोधिनी शश्वत्पणपादादिकायिका ॥

कायो मूलधनं तदविरोधिनी तन्न नाशयति शश्वत्
प्रत्यब्दं देया पणतदर्द्धायापणतदर्द्धायापणतदर्द्धादिक्रमे-
ण नित्यमुभाभ्यां व्यवस्थापिता सा नारदमते कायिका ।
हलायुधस्तु ॥ पणार्द्धाद्येत्यत्र पणवाह्येति पठित्वा प-
णस्य मूलधनस्य यावदवस्थानं तावत् शश्वत् वर्षसहस्र-
मपि उत्तमर्गेण वाह्येत प्राप्यते सा कायिकेति व्याख्यात-

वान् । तत्राद्या भोगलाभांतर्गता अपरा च तद्धिनेति
मिश्राः ॥ नारदः ।

प्रतिमासं खवति या वृद्धिः सा कालिका मता ।

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥

यत्र वृद्धिरूपधनं दातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं
दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा चक्रवृद्धिरि-
त्यर्थः ॥ कारितां वृद्धिमाह कात्यायनः ।

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्तिता ।

आपत्कालकृता नित्यं दातव्या सा तु कारिता ।

अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ॥

ऋणिकेन यत्र स्वकार्यतयाअशीतिभागद्विशतादि-
तोऽधिका वृद्धिर्व्यवस्थापिता सा कारिता सा च देया
अन्यथा बलेन स्वीकारितापि न दातव्या न देयेत्यर्थः ॥

प्रत्यहं गृह्यमाणा वृद्धिः शिखावृद्धिरित्याह बृहस्पतिः ।

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता ।

शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदान्निवर्तते ॥

मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्ततः स्मृता ।

भोगवृद्धिमाह स एव

गृहात्स्तोमः शदः क्षेत्राद्भोगलाभः प्रकीर्तितः ।

गृहस्य स्तोमः भाटकं शयनादि आघिरुतात्क्षेत्रात्
शदः सस्यादि अयं चाधिभोग इत्युच्यते । उपलक्षणं
चैतत् तथा च कात्यायनः ।

आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पितः ।

प्रयोगो यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते ॥

यत्राहितस्य भोग एव वृद्धिरिति व्यवस्थाप्य ऋणप्र-
योगः कृतस्तत्र या वृद्धिः स त्वशेषाधिभोग इत्यर्थः ।
एषु विशेषयति बृहस्पतिः ।

शिक्षावृद्धिं कायिकां च भोगलाभं तथैव च ।

धनो तावत्समादद्याथावन्मूलं न शोधितम् ॥

एषु त्रिषु द्विगुणादिरूपायाः परमवृद्धिरधिकापि वृ-
द्धिश्चिरावस्थाने ग्राह्येत्यर्थः ॥

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन् प्रदीयते ।

एवं च ऋणिकप्रपौत्रेणापि संबंधकमृणं देयमिति पू-
र्वाहस्यार्थः । आधिधनं यावन्न प्रदीयते तावदुत्तमर्णेनाधि-
श्चिरमपि भुज्यते तेन द्विगुण्याधिप्रत्याकलनेपि वृद्धिर्भो-
गरूपा भवत्येवेति परार्धस्य तात्पर्यं ॥ उत्तमर्णो दद्यादि-
त्युपक्रम्य विष्णुः । अंत्यवृद्धौ प्रविष्टायामपि न स्थावर-
माधिमृते वचनात् । अंत्यवृद्धौ प्रविष्टायामिदं मया-
स्याज्यमित्येवंरूपाद्धनिकवचनादृते लाभे भोगद्वारावृते-
पि स तन्मदद्यादित्यर्थः । तथा कृतवृद्धिः तत्र निष्कल-
मृणं गृहीत्वाधमर्णो याचितोपि यदि दिशं व्रजेत्तदा त-
द्धनस्य मासत्रयोपरि वृद्धिरित्याह कात्यायनः ।

उत्त्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।

उर्ध्वमासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्

उद्धारं निष्कलमृणं । पण्ये विशेषमाह स एव ।

पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिशं व्रजेत् ॥

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनं हृदिमाप्नुयात् ॥

कात्यायनः

निक्षेपं हृदिशेषं च क्रयं विक्रयमेव च ।

याच्यमानमदत्तं वै वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

हृदिशेषमित्यत्र कर्मधारयेति रत्नाकरः । हृद्देः शेष इति मिश्राः । क्रयं क्रय्यं विक्रेयो मूल्यं अत्रापि ऋतुत्रयमित्यनुवर्तते । तेन न्यासे हृदिशेषे पण्यमूल्यपण्ये चादत्ते याचिते ततः षण्मासानन्तरं पणशते पञ्चपणात्मिका हृदिः शूद्रेण देया । द्विकं त्रिकं चतुष्कं चेत्यादिप्रागुक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । प्रीतिदत्ते विशेषयति स्मृतिः ।

प्रीतिदत्तं न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।

याच्यमाने न चेद्दत्तं वर्धते पञ्चकं शतम् ॥

इति प्रीतिदत्तं प्रीत्या प्रामितिकं दत्तं सकलत्वेनाप्रमितमनुक्तमेव दत्तम् इयमपि हृदिर्मासत्रयोपरि प्रागुक्तमनुवचनेनैकमूलत्वात् । प्रीतिदत्ते अनाकारिता हृदिः षण्मासात्प्राक्कदापि न देया तदुत्तरं च देयेत्याह । नारद

न हृदिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता कचित् ।

अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सराद्धादिवर्धते ॥

दानमत्र समर्पणमात्रं अन्यथा मासत्रयोपरि हृद्देशसंभवेन कात्यायनशास्त्रविरोधः स्यात् तथा ।

यो याचितकमादाय तददत्त्वा दिशं व्रजेत् ।

ऋतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनं हृदिमाप्नुयात् ॥

याचितकर्मापितं देशांतरगमनमविवक्षितम् ।

स्वदेशस्थोपि वा यस्तु न दद्याद्याचितोऽसकृत् ।

स तत्राकारितां वृद्धिमनिच्छन्नपि चावहेत् ॥

सर्वमिदं छद्मना दानासम्पादने हेतुं । यत्र छलं
विनैव कार्यातिशयादन्यत्र गतस्तत्र विशेषयति विष्णुः
वृद्धिं दयुररुतामपि वत्सरातिक्रमे यथाविहिताम् । व-
त्सरातिक्रमे वत्सरादूर्ध्वं अकृतामनवधारितां सर्वमिदं
मूलनिक्षेपास्वामिना याचितमदत्तं छद्मना अर्धाव्दोत्तरं-
मच्छद्मना त्वदत्तमव्दोत्तरं तु वर्द्धते इति समुदायार्थः ॥

अथ परमवृद्धिः । तत्र गौतमः । चिरकालावस्थानाद्वै-
गुण्यं प्रयोगस्य प्रयुक्तधनस्य कथितसमयातिरि-
क्तसमयेपि द्वैगुण्यमेव तिष्ठतीत्यर्थः । इदं च मण्या-
दाविति मिश्रभट्टाचार्याः । सामान्यधनप्रयोगविषयं
चैतदिति विद्यादरत्नाकरः । मणिमुक्ताप्रवालसुवर्णरज-
तफालकैटाविकानां चिरकालावस्थानेपि द्वैगुण्याधिका
वृद्धिर्न भवतीत्याह कात्यायनः ।

मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च ।

तिष्ठति द्विगुणा वृद्धिः फालकैटाविकस्य च ॥

तिष्ठति चिरादपि द्विगुणाधिका न भवतीत्यर्थः ।

फालं फलोद्भवं कार्पासादि कैटं कीटभवं यस्मादि आ-
धिकं मेघभयं कम्बलादि । एवं च प्रागुक्तगौतमवचनमप्ये-
तत्परं अन्ययामूलभूतनानाश्रुतिकल्पनापत्तेरिति मिश्र-
मतमेवात्र ज्यायः । धान्यादी विशेषयति मनुः ।

कुसीदवृद्धिर्वैगुण्यं नात्येति सरुदाहता ।

धान्ये शदे लवे वाह्ये वातिक्रामति पंचताम् ॥

धान्ये व्रीहियवादौ शदं शस्यं लवो लवनीयं लोमादि
एतदपि आविकादतिरिक्तं मणिमुक्तेत्यादिप्रागुक्तवचनै-
कवाक्यत्वात् । वाह्ये गवादौ सरुत्पदोपादानात् मण्या-
दौ द्विगुणैव धान्यादौ पंचगुणैव वृद्धिर्भवति । एवं चा-
सरुद्रुहणे त्वधिकापीति मिश्राः ॥ तैलादौ विशेषयति
कात्यायनः ।

तैलानां चैव सर्वेषां मथानामपि सर्पिषाम् ।

वृद्धिरष्टगुणा प्रोक्ता गुडस्य लवणस्य च ॥

गौतमः । कुसीदं पशुपजलोमक्षेत्रसदवाह्येषु नाति-
क्रामति पंचगुणं । अत्र पशुपजं घृतं विहाय दुग्धादि
घृतानामष्टगुणवृद्धेः प्रागुक्तत्वात् । एतेन पशुपजं क्षी-
रघृतादीति चण्डेश्वरोक्तं हेयम् ॥ वस्त्रादौ विशेषमाह
बृहस्पतिः ।

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ॥

धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदवाह्यलवेपि च ॥

कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्यामन्यत्ताम्रादिकं सद्यो धान्याति-
रिक्तक्षेत्रभवं फलादि । दास्यादीनां गोमहिष्यादीनां च
पोषणासमर्थस्य कस्मैचित्क्षीरादिकं वृद्धिं व्यवस्याप्य
पोषणसंतत्यर्थं प्रयुक्तानां चिरावस्यानं संततिरेव वृद्धिर्न
वृद्ध्यंतरमित्याह विष्णुः । संततिः स्त्रीपशूनां ॥ शाकादौ
विशेषयति बृहस्पतिः ।

उक्ता पंचगुणा शाके बीजेक्षौ पद्भुणा स्मृता ।

गुडमध्वादौ विशेषः प्रकीर्णं वक्ष्यते । तथा हि वि-
ष्णुः । रसस्याष्टगुणा अत्र रसपदं लवणादिपरं प्रागुक्त-
कात्यायनबृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अन्यरसेषु वि-
शेषमाह वसिष्ठः । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्यै-
नैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतमष्ट-
गुणं रसा इतुरसादयः । तेषां त्रिगुणा इत्यर्थः । एवं पुष्पा-
दीनि त्रीणि तुलाधृतमपि सुवर्णादिव्यतिरिक्तकर्पूरादि-
विषयं तेषामन्यविषयवृद्धिविशेषत्वात् । तृणकाष्ठादौ
चिरकालेपि दृढ्यभावमाह बृहस्पतिः ।

तृणकाष्ठेष्टकानूत्रकिण्वपूर्णास्थिचर्मणाम् ।

हेतिपुष्पफलानां च वृद्धिश्च न विधीयते ॥

किण्वं सुरामूलभृतवीजद्रव्यम् अस्थि दंतशंखा-
दि चर्मं कृष्णसारादिरुचिः हेतिरायुषं । पूर्वत्र वृद्धि-
विशेषवत्तया पुष्पफलयोगोपधनादनेन विरोधः सुलभ-
दुर्लभभेदेन परिहरणीय इति स्नाकरः । अनंगीकृतवृ-
द्ध्यंगीकृतवृद्धिभ्यां विरोधो निरसनीय इति मिश्राः ।
अत्र च प्रागुक्तवचनेषु धान्यानां यत् द्विगुणत्रिगुण-
चतुर्गुणं पञ्चगुणमुक्तं तन्मूल्यानुसारेण बोद्धव्यं तथा
चेयं व्यवस्था । यत्र प्रयोगकाले सस्योत्पत्तेः प्राग्यादृ-
शमूल्यं सस्योत्पत्त्यनंतरं तस्मादल्पह्रासस्तत्र द्विगुणं
यत्र तादृशस्थाने ततोधिकद्रासस्तत्र त्रिगुणं यत्र तादृ-
शस्थले ततोप्यधिकतरो द्रासस्तत्र चतुर्गुणं यत्र तादृश-
स्थले ततोप्यधिकतमो द्रासस्तत्र पञ्चगुणमिति मिश्रभ-

द्वाचार्याः । प्रदानकाले मूल्यस्याधिष्ये प्रागुक्तक्रमेण व्यवस्थेति लक्ष्मीधरः । चंडेश्वरस्तु अधमर्णाय रुष्टगुण-
त्वमध्यगुणत्वे उत्कृष्टगुणत्वे व्यवस्थेति न विरोध इ-
त्याह । एतच्च दृष्टिकथनं दृणसस्योत्पत्तिकालमात्र एव
कालांतरस्यानुपादानात् । तथा च हारीतः । तृणं द्वि-
गुणं धान्यं त्रिगुणमेव च वर्धते इति । मूल्यानुसा-
रेण दृष्टिव्यवस्थां मनुरप्याह ।

चक्रदृष्टिं समारूढो देशकालव्यवस्थितः ।

अतिक्रमन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् ॥

चक्रदृष्टिशब्देनात्र चक्रवच्छकटादिभाटक रूपा दृष्टिर-
भिमतता । तां चक्रदृष्टिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालौ च
व्यवस्थितः । यदि वाराणसीपर्यंतं तव गुडशाकलवणा-
दिशकटेन वहामि तदा ममोद्वहभाटकं इयद्वातव्यमिति
देशव्यवस्थितिः । यदि मासं यावद्वहामि तदा ममे-
यद्धनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः । एवमभ्युपगत-
देशकालनियमता तौ देशकालावतिक्रान्तौ यदि दैवा-
दपूरयन् शकटादिना वहनरूपलाभं समग्रं न प्राप्नोति
आपि तु ।

समुद्रयानकुराला देशकालार्थदर्शिनः ।

स्थापयन्ति च यां दृष्टिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥

स्थलपथजलपथनिपुणा इयद्देशपर्यंतं वा एतावान् ला-
भो गृहीतुं युक्त इत्येवं देशकाललाभधनज्ञा वणिजादयो
यां दृष्टिं तथाविध विषये व्यवस्थापयन्ति सैव तत्र व्यव-

स्या तत्राधियमं धनप्राप्तिं प्रति प्रमाणमिति कुल्लुकभट्टः ।
समुद्रयाने लाभातिशयं ज्ञात्वाधिकां कलां कुर्वति मि-
श्राः । एतद्विषय एव हारीतोप्याह । पुराणे पलिकं मास-
मित्येके । इति नारदेनाप्युक्तम् ।

ऋणानां सार्वभौमोयं विधिर्वृद्धिकरः परः ।

देशाचारस्थितिस्त्वन्या यवर्णमवतिष्ठते ॥

द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिंश्चतुर्गुणम् ।

तथाष्टगुणमन्यस्मिन् देयं देशे च तिष्ठति ॥

अन्यस्मिन्देसेऽन्यस्मिन्कालेयावता धनेन प्रस्थं लभ्य-
ते उत्पत्तेः प्राक् तावतैव प्रस्थचतुष्टयमुत्पत्तौ लब्धव्य-
मिति देशकालज्ञानं यत्र द्वैगुण्यादिलाभस्तत्र यर्णक्रमेणै-
वास्तु अस्तु वा मासस्थाने तूनं द्वित्रैरपि मासैस्तूनं द्विगुणं
ऊनापममे तु त्रिगुणं धान्यमिति विवादचिन्तामणिः ।
पुराणे तु मासेन पणो वृद्धिरिति संकरजातिपरमिति तु
रत्नाकरः ॥ अथ वृद्धिनिषेधः ॥ विक्रय्यमूल्यवेतननिक्षेप
उत्तमसाहसादिरूपदंडच्छलादिगृहीतधर्मानुद्देशसदत्ता-
नर्पितभूतादिजितेषूभाभ्यामरक्षीकृतायां वृद्धौ न वृद्धिः ।

पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दंडो यच्चाभिहारिकम् ।

वृथादानाक्षिकपणा वर्धते नाविवाक्षिताः ॥

इति नारदीयात् । पण्यमूल्यं विक्रय्यमूल्यं भृतिर्वेतनं
न्यासो निक्षेपः पण्यमूल्यन्यासयोश्च याचितादत्तान्य-
योरुपादानं तयोः पूर्वं वृद्धिविधानात् । दंड उत्तमसाहसा-
दिरूपः । आभिहारिकं छलादिना गृहीतम् । वृथादानं

धर्ममनुद्दिश्य दत्तमनर्पितम् । आक्षिपणो ब्यूतेन जित-
धनम् अविवक्षिताः उभाभ्यामपरिभाषिता वृद्धयः । यदि
तूभाभ्यामप्यपि वृद्धिः परिभाषिता स्यात्तदा स्यादेव ।
स्त्रीधनादौ विशेषयति संवर्तः ।

न वृद्धिः स्त्रीधने लाभे निक्षेपे च तथा स्थिते ।
संदिग्धे प्रातिभाष्ये च यदि न स्यात्स्वयं कृता ॥
स्त्रीधनं प्रातिव्यापितम् । अत एव भर्तृपुत्रादीनुपक्रम्य
स एवाह

यदि ह्येकतरोमीषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दलात् ।

स वृद्धिं प्रति दाप्यः स्याद्विनयं च समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रातिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान्भवेत् ॥

लाभे वृद्धौ निक्षेपे च तथा स्थिते याचितादत्तान्य-
स्मिन्संदिग्धे देयमदेयं वेति प्रथमं सदेहास्पदे अग्रे दे-
यतया निश्चितेपि न वृद्धिः । यदि न स्यात् स्वयंकृता ।

स्वयंकृता तु एष्वपि देयेति भावः । तथा व्यासः ।

प्रातिभाष्यं भुक्तबंधमगृहीतं च दित्सतः ।

न वर्धते प्रपन्नस्य दमः शुष्कं प्रतिश्रुतम् ॥

भुक्तबंधो गोप्याधिः । दित्सतो दातुं प्रवृत्तादधमर्णादि-
त्तमर्णेनागृहीतं धनं प्रपन्नस्य ऋणिकवशंगतस्य यश्चो-
त्तमसाहसादिरूपो दमः प्रतिश्रुतं यत्र शुष्कं दातुमंगी-
कृतं । दित्सतोऽगृहीतामित्यत्र विशेषयति याज्ञवल्क्यः ।

दोषमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्वकं धनम् ।

मध्यस्थस्यार्पितं तत्स्यादर्थते न ततः परम् ॥

तथा गौतमः । भुक्ताधिर्न वद्धते दित्सतोऽवरुद्धस्य च ॥
भुक्त आधिर्गोप्याधिर्यस्य धनस्य इति व्युत्पत्त्या गोप्या-
धिरित्यर्थः । धनं दित्सतोऽधर्मणस्य वृद्धिर्न देया भवति
तथाऽवरुद्धस्य गृहीतमृणं भोक्तुमवरुद्धस्याधमर्णाव-
रोधनादारम्य न वृद्धिर्देया ॥

अथाधिविधिः । तत्र कतिविधा आधय इत्यपेक्षा-
यामाह बृहस्पतिः ।

आधिर्यधः समाख्यातः स च प्रोक्तश्चतुर्विधः ।

जंगमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च ॥

यादच्छिकः साधयश्च लेख्यारूढोय साक्षिमान् ।

अत्र जंगमस्थावरादियुग्मचतुष्टये स्वरूपप्रकारका-
न्प्रमाणैश्चतुर्विधत्वं तद्भेदेनाष्टविधत्वमिति कल्पतरुः ।
तथा नारदः ।

उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।

प्रमादाद्धनिनस्तद्ददाथौ विकृतिमागते ॥

उपचारो रक्षणं अस्म्य आधेस्तथैव उपचारो यथैव
स्थापनं तथैव रक्षणमित्यर्थः । धनिनः प्रमादाद्विपर्यये
आधिनाशो विकृतिं वा गते भग्नत्वादिकं लब्धे धनिकस्य
लाभहानिरित्यर्थः । कात्यायनः ।

गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारे च हापिते ॥

गोप्याधेस्तान्नकटाहादेर्भोगे न भोक्तुर्वनिकस्य वृद्धि-
र्लभ्या । सोपकारे बलीवर्दादौ हापिते सम्यग्व्यवहाराक्ष-

मतां नीते तेन कस्याप्याधेर्धनिकदोषेण व्यवहाराक्षमत्वे
न वृद्धिरित्यर्थः । तथा मनुः ।

यः स्वामिनाननुज्ञातमार्धं भुंक्ते विचक्षणः ।

तेनार्धवृद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः ॥

अकाममननुज्ञातमार्धं यः कर्म कारयेत् ।

भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न सः ॥

इति कात्यायनीयात् । अनिच्छतो भोगेऽर्धवृद्धिहानिः
गोप्याधिभोगे पुनः सर्ववृद्धिहानिरित्युक्तमसरुद्भोगवि-
षयं विष्णुः आध्युपभोगे वृद्धयभावो दैवराजोपघातमृते
विनष्टमार्धमुक्तमर्णो दद्यात् ॥ दैवोपघातमस्मदादिप्रय-
त्नानपेक्षं राजोपघातं राजप्रयत्नापेक्षं उभयत्रैव स्वाप-
राधं विनारुतमिति विवक्षितं । यत्तु ।

यिनष्टे मूलहानिः स्यादैवराजकृतादृते ।

इति नारदेन मूलहानिरित्युक्तं तदाधेरदानपक्षे ज्ञेय-
मिति चण्डेश्वरः । बहुमूल्याध्यादौ विशेषः प्रकीर्णं द्रष्ट-
व्यः । बृहस्पतिः ।

ज्ञातिसंबन्धिसुहृदामृणं देयं संबन्धकम् ।

अन्येषां लग्नकोपेतं लेख्यसाक्षियुतं तथा ॥

स्वेच्छादेयं हिरण्यायं रसधान्यं तु सावधि ।

देशस्थित्या प्रदातव्यं ग्रहीतव्यं तथैव तत् ॥

हिरण्यदानेऽवधौ स्वेच्छा रसादौ अवधेरावश्यकत्वम् ।

समयेतैस्तु यद्वत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न पाचते च यः कश्चिद्वाभात्स परिहीयते ॥

वात्सर्वाजात्ययायस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां लुपिजीविना ॥

क्षेत्रे हानिर्यस्य विसामग्र्यायत्क्षेत्रं पतितं तत्क्षति-
स्तेनैव सोढव्या । तथा बृहस्पतिः ।

भुक्ते वाऽसारतां प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यत्र नष्टमृणिकं तत्र तोषयेत् ॥

असारतां प्राप्ते सर्वथा व्यवहाराक्षमतां नीति बहुमूल्यं
लभ्यधनापेक्षया । व्यासः ।

ग्रहीतृदोषान्नष्टं चेद्द्वंद्वं हैमादिकं भवेत् ।

ऋणं सल्लभ संशोध्य तन्मूल्यं दाप्यते धनी ॥

क्षेत्रे विशेषः प्रकीर्णं द्रष्टव्यः । तथा ।

धनं ऋणिरुतं दत्त्वा यस्याधिं प्रार्थयेदृणी ॥

तदैव तस्य भोक्तव्यं त्वन्यथा दोषवान् धनी ।

एतच्चावधिविरहितभोग्याधिविषयम् । तथा याज्ञ-
वल्क्यः ।

उपस्थितस्य भोक्तव्य आधिः स्तेयोऽन्यथा भवेत् ।

प्रयोजके सति धनं कुले दत्त्वाधिमाप्नुयात् ॥

आधित्याजनायोपस्थितस्याधमर्णस्य धनिना धनं
ग्रहीत्वा आधिर्भोक्तव्यः । अमोचने तु चौरवद्भवेत् प्र-
योजके आधिधनप्रयोक्तारि असाति असंनिहिते कुले
पुत्रादावाधिधनं दत्त्वा अधमर्ण आधिं गृह्णातीत्यर्थः ॥

अथाधिसिद्धिः ॥ तत्र मनु ।

नवाधेः कालसरोधान्न निसर्गो न विक्रयः ।

कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानान्निसर्गोत्रान्यत्र तदधि-
कधनेनाधीकरणं दानमिति तु हलायुधः । न निसर्गो न
विक्रयः उत्तमर्णेन कर्तव्य इति शेषः । केचित्तु उत्तमर्णस्य
सत्त्वाभावेन प्रसक्त्यभावान्निपेधो न युक्तः अतः संरोधा-
दवधिकालनियमनात्तदभ्यंतरे चास्वातंत्र्यादधमर्णेन नि-
सर्गोऽन्यस्मै दानं विक्रयश्चाधेर्न कर्तव्य इति समुदिता-
र्थ इत्याहुः । आधीकृत्य विक्रीतस्य विक्रयो बलवानिति
तु तादृगवधिरहिताधिपरम् ।

अनिर्मुक्तस्य चैवाधेर्न दानं न च विक्रयः ।

इति तु निर्मूलं समूलत्वेनैतादृशाधिपरमिति बोध्यम् ।
एतच्च मनुवाक्यं भोग्याधिविषयमिति कल्पतरौ प्रायो-
वादः तन्न चारु न्यायसम्पादकृतव्यवहारगोप्याधिवि-
षयत्वस्यापि संभवात् । कात्यायनः ।

आधिमेकं द्वयोर्यत्र कुर्यात्का प्रतिपद्भवेद् ।

द्वयोः पूर्वतरं ग्राह्यमाधाता चौरदंडभाक् ।

प्रतिपद्यवस्था पूर्वतरं पूर्वमाधानं ग्राह्यमित्यर्थः । तथा
विष्णुः । गोचर्ममात्रामपि भूमिमन्यस्याधीकृतां तस्मा-
दनिर्मोच्यान्यस्य यः प्रयच्छति स वध्यः । ऊना चेत्यो-
डशसुवर्णान् दंड्यः । उत्तराधिर्न सिध्यतीत्यर्थः । मदन-
पारिजातादयोप्येवं । गोचर्मपदार्यमाह विष्णुः ।

एकोऽथीयायदुत्पन्नं नरः सांवत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा क्षोणी स्तोका वा यदि वा बहुः ॥
आधेः धौर्वापर्यसंदेहे त्वाह ।

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कारं विना भवेत् ॥

तुल्यकालोपभोगौ चेद्भोगोपि समको भवेत् ॥

प्रदाने विक्रये चैव विधिरेव प्रकीर्तितः ॥

ताभ्यां विभज्य भोक्तव्यमित्यर्थः । इदं चाधेः पौर्वापर्यसंदेहे ज्ञेयं । उभयत्र दृष्टमानतौल्ये अदृष्टेन निर्णय इति

मिश्राः । भोगानुसारेण व्यवस्थेति विश्वरूपधारेभ्यस्तौ ।

बृहस्पतिः

क्षेत्रमेकं द्वयोर्वेधे दत्तं यत्समकालिकम् ।

येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्य तत्तिद्धिमाप्नुयात् ॥

समकालिकं पूर्वापरभूततयाऽशक्यावधारणं क्षाभ्यां वचनाभ्यां पूर्वापरभूतनशक्यावधारणे यस्य बलात्कारशून्या भुक्तिस्तस्याधित्वं भवतीत्युक्तं । यत्र तु द्वयोरपि न तद्विशो भोगस्तत्राह स एव ।

तुल्यकालोपस्थितयोर्द्वयोरपि समं भवेत् ।

प्रदाने विक्रये चैव विधिः स परिकीर्तितः ॥

पत्रिका क्रिया साक्षिमती अन्या च लेख्यवती तत्र लेख्यं बलवदित्याह स एव ।

आधानं विक्रयो दानं साक्षिलेख्यरुतं यदा ।

एकक्रियानिबन्धेन लेख्यं तत्रापहारकम् ॥

अपहारकं बलवत् आधित्वादिसाधकमिति यावत् । एकक्रियानिबन्धेन एकस्य पुंसः क्रियाया निबन्धेन लेख्यनिवेशनहेतुनेत्यर्थः । तथा ।

अनिर्दिष्टं च निर्दिष्टमेकत्र च विशेषितम् ।

विशेषलिखितं ज्याय इति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इत्यनेन सामान्येन रूपेण एकमेकत्राधीकृतमन्य-
स्मिंश्च तदेव नामचिह्नितं तत्र निरोधे सति नामचिह्नि-
तमाधित्वं भजत इत्युक्तम् । तथा ।

बलादकामं यत्राधिमनिर्दिष्टं प्रवेशयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं कृत्यमाधाता चाधिमाप्नुयात् ॥

यत्राहितक्षत्रादेशधिकमपि क्षत्रादि बलादाधौ प्रवेश्य
धनिको भुंक्तेतत्रासौ दंड्यः आधाता च देयमृणमदत्त्वै-
वाधीकृतं क्षेत्राधिं लभते इत्यर्थः ॥

॥ अथ प्रतिभूविधिः ॥

कतिविधः प्रतिभूरित्याह बृहस्पतिः ।

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणे द्रव्यार्पणे तथा ।

चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

आह्निको दर्शयाम्येन साधुरेषोऽपरोऽब्रवीत् ।

दाताहमेतद्भविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत् ॥

ऋणे दाने इति संबंधः । अर्पणमत्र याचितकविषयं ।
तेन यत्केनचित् प्रार्थनीयं तत्रापरो वदति यद्ययं नानी-
यार्पयति तदा मयार्पणीयमिति तेन तत्रार्पणमात्रं न
दानं ऋणे तु दानमेव द्वयोरिति भेदः । संप्रदायस्तु ऋ-
णिद्रव्यार्पणे इति पठित्वा ऋणिद्रव्यस्य धनिकार्पण
इत्यर्थमाह । प्रतिभूभेदेन व्यवस्थाभेदमाह स एव ।

आद्यौ तु चितये दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् ।

उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतावपि ॥

वितथे दर्शनाकरण उपदर्शितसाधुत्वभंगे च तत्का-
लावेदितं धनं दाप्यौ । याज्ञवल्क्यः ।

। दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रत्ययिकोपि वा ।

न तत्पुत्रा ऋणं ददुर्ददुर्दानाय ये स्थिताः ॥

दानार्पणप्रतिभूतेन ये स्थिताः तत्पुत्रा दयुरित्यर्थः
दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले वा दर्शनं कारयितुं स्वीकृत-
वास्तत्र राजदैवोपघातमन्तरेणादर्शयंल्लिखितनिबन्ध-
मृणं धनिकाय दद्यात् । दैवराजोपघाते तु उपघातकाले
यो न दर्शयेत्सोपि निबन्धं दद्यात् । प्रेतैष्यधर्मणं दर्शनप्र-
तिभूर्यत्र दद्यादित्याह कात्यायनः ।

दर्शनप्रतिभूर्यत्र काले देशे न दर्शयेत् ।

निबन्धमाहरेत्तत्र दैवराजकृतादृते ॥

काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तत्रैव दर्शयेत् ।

निबन्धं दापयेत्तत्र प्रेते चैवं विधिः स्मृतः ॥

प्रेतेऽभियोगिनि दर्शनावधिमतिक्रम्य मृते यदि बन्ध-
कं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूरभूत् तदा तत्पुत्रोपि दाप्यः ।

गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।

विभाव्यो वादिना तत्र दाप्यः स्यात्तद्वृणं सुतः ॥

इति कात्यायनीयात् । बन्धकं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूर्य-
मभूदिति विभाव्य तस्मिन्मृते धनिकाय दर्शनप्रतिभू-
पुत्रस्तद्वृणं दाप्यो मध्यस्थेनेत्यर्थः । पितामहस्य सकलमृ-
णं पौत्रेण निष्कलं देयं पितुः प्राप्तिभाव्यागतमृणं पुत्रेण

निष्कलं देयं । प्रपौत्रपौत्रौ च न दद्यातामित्याह व्यासः ।

ऋणं पैतामहं पौत्रः प्रातिभान्यागतं सुतः ।

समं दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चयः ॥

यत्र बहवः प्रतिभुवस्तत्र विशेषयति याज्ञवल्क्यः ।

बहवः स्युर्यदा स्वांशैर्दयुः प्रतिभुवो धनम् ।

एकच्छायाश्रितेष्वेपु धनिकस्य यथारुचि ॥

एकस्य प्रतिभुवश्छायां सादृश्यं निरपेक्षस्वकार्यकर्तृ-
त्वमाश्रितेषु एकैकोऽपि धनिकस्य धनं सर्वं दापयित-
व्य इति विवादरत्नाकरः । यथारुचीति यत्र धनिको व्यव-
हारकाले वदति समेच्छया यस्य कस्यापि पार्श्वे गृह्यते
न मे मेलनाय यत्रस्तत्र एकोपि लग्नको धनं सर्वं ददा-
तीत्यर्थः । इति विवादार्चितामणिः । यत्र ऋण्यंशनिवसेन
प्रतिभुवो भूतास्तत्र मूलऋणिकाभावे स्वकीयमंशं ते
दयुः । एकस्य प्रतिभुवश्छायां सादृश्यमाश्रितेषु प्रतिभूषु
धनिकः स्वेच्छया एकस्मिन्नेव प्रतिभुवि सर्वधनं गृह्णी-
यादिति दीपकलिका । पलायितस्याधर्मणस्यान्वेपणे
प्रतिभुवे पक्षादिकालं दद्यात् । यथा बृहस्पतिः ।

नष्टस्यान्वेपणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।

देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि वा ॥

नात्यंतं पीडनीयाः स्युर्ऋणं दाप्याः शनैःशनैः ।

स्वसाक्ष्येण नियोज्याः स्युर्विधिः प्रतिभुवामयम् ॥

नष्टः पलायितः । नाशः पलायनेपि स्यादित्यनुशासनात् ।
पलायितस्याधर्मणस्येति शेषः । स्वसाक्ष्ये स्वसमक्षे ति-

ष्ठति दित्सति वा अधमर्णे प्रतिभुवो दर्शनाय दानाय
वा न नियोज्या इत्यर्थः । विष्णुनारदौ ।

पंचार्थं प्रतिभूर्द्व्याद्धनिकेनैव पीडितः ।

ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं दानुमर्हति ॥

अत्र विशेषयति बृहस्पतिः ।

प्रातिभाव्यं तु यो दद्यात्पीडितः प्रतिभावितः ।

त्रिपक्षात्परतः सार्थं द्विगुणं लब्धुमर्हति ॥

त्रिपक्षादवाक्क् तथाविधं धनं निष्कलं ब्राह्मम् । त-

थाच कात्यायनः

यस्यार्थे येन यद्वतं धनिना पीडितेन तु ।

साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ।

यत्प्रतिभुवा दत्तं तत्समाप्नुयादिति वचनान्निष्कलत्वम-
वगम्यते इति चंडेश्वरः । ग्रहेश्वरमिश्रास्तु यस्यार्थे येन य-
द्वतमित्यादेः प्रतिभुवा धनिकसमाधानाय यदन्यदपि
दत्तं स्यात्तदपि तेन ऋणिकपार्श्वे ग्रहीतव्यमित्यर्थेऽवता-
रणमिति प्राहुः । प्रतिभूग्रहणे च साधुसिद्धौ समर्थत्वमे-
वोपयुज्यते । यथा कात्यायनः ।

नाशक्तो धनिने दातुं दंडं राज्ञे च तत्समम् ॥

नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति ।

समर्थत्वं लोकत एव ज्ञेयं । तथा कात्यायनः ।

न स्वामी नापि वा शत्रुः स्वामिनाधिरुतस्तथा ।

निरुद्धो दंडितश्चैवं संशयस्थश्च न कश्चित् ॥

नैव ऋकथी न मित्रं च न चैवांतेनिवासिनः ।

नैव राजा नियुक्तश्च येन प्रव्रजिता न यः ॥

संशयस्य आसन्नमरणसंशयविषयः अभिशस्त इति यावत् इति केचित् । ऋक्थी धनिकेन ऋणिकेन वा साधारणऋक्थः अंतेनिवासिनः शिष्याः । मिताक्षराकारेणात्यंतनिवासिन इति पठित्वा नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति व्याख्यातम् ॥

इति श्रीविद्वदिरचिते विवादार्णवसेत्वारख्ये ग्रंथे ऋणसंज्ञाप्रकरणं नाम प्रथमोर्मिः ॥ १ ॥

द्वितीयोर्मिः

॥ अथर्णदानविधिः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

परहस्ताद्रुहीतं यत् कुसीदविधिना ऋणम् ।

येन यत्र यथादेयमदेयं वोच्यतेऽधुना ॥

याचमानाय दातव्यमप्रकालकृतं ऋणम् ।

पूर्णावधौ शांतलाभमभावे च पितुः सुतैः ॥

प्रकालोवधिः । तेनावधिमतरेण यद्रुहीतमृणं तथा या-

॥५॥ याचमानमात्राय दातव्यं सावधि तु गृहीतुमवधौ पूर्णे देयमित्यर्थः । एवमेव चंडेश्वरादयः । मिश्रास्तु यत्र धनिकेच्छैव दानावधित्वेन उभाभ्यां नियमिता तत्रेदमवतारणीयमिति प्राहुः । तथा नारदः ।

पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दयुर्यथांशतः ।

विभक्ता ह्यविभक्ता वा यो वा तामुदहेद्दुरम् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिषुतेऽपि वा ।

पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निऋवे साक्षिभावितम् ॥

पितरि दातुमशक्ते पुत्रेण तदभावे पौत्रेण ऋणं देयं निऋवे ऋणिकेन गोपने कृते साक्षिभावितं देयतया प्रमापितमिति यावत् । इति रत्नाकरः । ऋणग्राहिणि पितरि प्रोषिते मृते द्यूतवेश्याव्यासके वाशब्दाद्बुद्धिश्चित्सव्याध्यादिगृहीते पतिते तदृणं पुत्रेण देयमभावे पौत्रेण विप्रतिपत्तौ साक्ष्यादिप्रतिपादितं देयमिति दीपकलिका । विभावितमृणं पित्र्यमात्मीयवत् सवृद्धिकं पुत्रैर्दातव्यं पौत्रैरवृद्धिकं देयं प्रपौत्रैस्तु न देयम् ।

ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पौत्रैर्देयं विभावितम् ।

पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतेन तु ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र प्रपौत्रमारभ्य यदृणस्यादेयत्वमुक्तं तत्क्षेत्रादिकं भोग्याधिमनिक्षिप्य यत्प्रपितामहादिना ऋणं कृतं तत्र मन्तव्यं । भोग्याधि तु दत्त्वा कृतमृणं चतुर्थादिभिरपि तत्कुल्यैर्देयमित्याह रत्नाकरधृतं माहवल्क्यवचनं ।

ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।

आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते ॥

प्रोषिते तु विशेषयति नारदः ।

नार्वाक्संवत्सरादिंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ।

ऋणं दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे चातर्यथापि वा ॥

कात्यायनः ।

विवर्तमानेपि रोगार्ते स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।

विंशात्संवत्सरद्वयमृणं पितृकृतं सुतैः ॥

इदं च रोगार्तस्थ शक्यप्रतिक्रियत्वसंभावनायां प्रोषितस्य पुनरागमनसंभावनायां च ज्ञेयं यदि त्वसाध्यत्वेन कथंचिद्रोगावधारणं प्रवासिनश्च पुनरागमनव्यतिरेकावधारणं तदा पुनर्जीवतोऽपि मृतस्येव पितुः पुत्र एव ऋणं दातुमर्हति । विंशतिवर्षपर्यंतं प्रतीक्षा न कार्येत्याहुतुः कात्यायनबृहस्पती ।

व्याधितोन्मत्तवृद्धानां तथा दीर्घप्रवासिनाम् ।

ऋणमेवंविधं पुत्राञ्जीवतामपि दापयेत् ॥

सान्निध्येऽपि पितुः पुत्रैर्ऋणं देयं विभावितम् ।

जातपंधपतितोन्मत्तक्षयश्चित्रादिरोगिणाम् ॥

जातपंधो जन्मांधः । क्षयश्चित्रेत्यसाध्यरोगोपलक्षकम् । पारिजातस्तु यदि पिता सर्वथा दानासमर्थस्तदा पुत्रेण ऋणं दातव्यमिति समुदायार्थ इत्याह । रत्नाकरस्तु यद्यसावशानधिकारप्रयोजकरूपवान् पिता अविभक्तधनश्च पुत्रस्तदा पुत्रेणैव तद्वर्णं देयमिति यदि त्वसाधारणधनः पिता तथाभूतोऽपि तदा तेनैव दातव्यं यदा तु पिता सर्वथैव ऋणदानासमर्थः पुत्रस्तु समर्थस्तदा पुत्रेणैव दातव्यमिति शाह । यत् परेण सह पित्रैकच्छायया कृतमृणं तत्परस्याभावे प्रोषिते पितरि पित्रंशं पराश च पुत्रो दद्यात् । मृते पितरि पित्रंशमात्रं दद्यादित्याह बृहस्पतिः ।

एकच्छायाकृतं सर्वं दद्यात्तु शेषिते सुतः ।

मृते पितरि पित्रंशं परर्णे न कदाचन ॥

अविभक्तैरेकच्छायाश्रितैर्यदृणं कृतं तदेकोपि यस्तेषां मध्ये तिष्ठेत् स दद्यात् पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणां मध्ये यास्तिष्ठति स सर्वमेकोऽपि दाप्यः । विभक्तोश्च भ्रातरो यथांशं दयुरविभक्तैः कृतमृणं तदेकोपि यस्तेषां मध्ये तिष्ठेत् स दद्यात् । पैतृकमप्यविभक्तानां भ्रातृणां विभक्ताश्च दायानुरूपमंशम् ॥ इति विष्णुसूत्रात् । अविभक्तानां मध्ये एकेनापि यत्कुटुंबार्थं कृतमृणं तत्कर्तरि मृते प्रोपिते वा अन्येप्यविभक्ता दयुः । यथा चंडेश्वरधृतं याज्ञवल्क्यवचनम्

अविभक्तैः कुटुंबार्थं यदृणं तु कृतं भवेत् ।

दयुस्तद्विधनः प्रेते प्रोपिते वा कुटुंबिनि ॥

एकत्वेन वसद्भिः पितृभ्रातृभ्रातृजादिभिरेकेन कुटुंबार्थं यदृणं कृतं तस्मिन्कुटुंबिनि प्रेते प्रोपिते वा तदृणं ये तद्व्याधिकारिणस्ते दयुः । सामान्यकुटुंबार्थं कृतं विभक्तैरपि देयमित्याह मनुः

ग्रहीता यदि नष्टः स्यात्कुटुंबार्थं कृतो व्ययः ।

दातव्यं बांधवैस्तत्स्याद्विभक्तैरपि च स्वतः ॥

इति दीपकलिका । गृहिकुटुंबार्थमन्यैरपि कृतमृणं गृहिणा दातव्यम्

पितृव्यभ्रातृपुत्रसौदासाशिष्यानुजीविभिः ।

यद्ग्रहीतं कुटुंबार्थं तद्गृही दातुमर्हति ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । अत्र विशेषयति कात्यायनः
नाप्राप्तव्यवहारैस्तु पितर्युपरते क्वचित् ।

काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा ॥

पितरि प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारैश्च पुत्रैर्ऋणं न देयं व्यव-
हारप्राप्तिकाले तु देयं विधिना यथांशप्राप्तौत्यर्थः । तथा
बृहस्पतिः ।

ऋणं पुत्ररुतं पित्रा शोध्यं यदनुमोदितम् ।

सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥

कात्यायनः ।

ऋणं पुत्ररुतं पित्रा न देयमिति धर्मतः ।

देयं प्रतिश्रुतं यच्च यच्च स्यादनुवर्णितम् ॥

प्रतिश्रुतं ऋणादानसमयेऽंगीकृतं आदानानन्तरं स्वी-
कृतं चानुवर्णितं । अत्र पुत्रपदमुपलक्षणं । मनुः

प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत् ।

दंडशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति ॥

दर्शनप्रातिभाव्ये तु विधिः पूर्वं प्रचोदितः ॥

प्रातिभाव्यमित्यत्र दर्शनप्रत्ययप्रातिभुवौ विवक्षि-
तौ वृथादानमफलदानं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं सु-
रापाननिमित्तं अत्र द्यूतसुरापानयोरनर्हयोर्निमित्तत्वं वि-
वक्षितम् । दर्शनप्रातिभाव्येत्वित्यनेन प्रत्ययप्रातिभाव्य-
मप्युपलक्षणीयं । बृहस्पतिः ।

सौराक्षिकं वृथादानं कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।

प्रातिभाव्यं दंडशुल्कं शेषं पुत्रान्न दापयेत् ॥

कामेति कामेन क्रोधेन वा प्रतिश्रुतमित्यर्थः । कामक्रोधरुतमाह कात्यायनः ।

लिखित्वा सूक्तं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम् ।

परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात्कामरुतं ऋणम् ॥

यत्र हिंसां समुत्पाद्य क्रोधाद्भयं विनाश्य वा ।

उक्तं तुष्टिकरं यत्तु विद्यात्क्रोधरुतं तु तत् ॥

शेषः सान्निध्याद्दंडशुल्कस्यैव व्यक्तमाह व्यासः

दंडो वा दंडशेषो वा शुल्कं तच्छेष एव वा ।

न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥

न व्यावहारिकं व्यवहारबहिष्कृतमित्यर्थः । तथागौतमः प्रतिभाव्यवाणिकशुल्कमद्ययूतदंडं पुत्रान्नाभ्यभिभवेयुः प्रातिभाव्यवाणिज्यादिनिमित्तानि ऋणानि न पुत्रानध्यभिभवेयुः न पुत्रान्परिभवेयुः न पुत्रैर्देयानीति तात्पर्यार्थः । विष्णुः । न स्त्री पतिपुत्ररुतं न स्त्रीरुतं पतिपुत्रौ । अत्र विशेषयति नारदः ।

न भार्यया रुतमृणं कथं चित्पत्पुराभवेत् ।

आपत्कालादते पुंसः कुटुम्बार्थो हि दुस्तरः ॥

आपत्कृतकुटुम्बार्थरुतादते भार्यया रुतमृणं न पत्पुराभवेत् न पत्युर्देयमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः

गोपशौण्डिकशैलूपरजकन्याधयोपिता ।

ऋणं दद्यात्पतिस्तासां यस्माद्दत्तिस्तदाश्रया ॥

शैलुपो नटः गोपादीनां स्त्रीरुतमृणं पतिर्दद्यात् य-

स्माद्वृत्तिस्तदाश्रया इति हेतुनिर्देशादिति दीपकलिका ।
बृहस्पतिः ।

शौण्डिकव्याधरजकगोपनाविक्रयोपिताम् ।

अधिष्ठाता ऋणं दाप्यस्तासां भर्तृक्रियासु तत् ।
तासामृणमधिष्ठाता भर्ता दाप्यो यस्मात् भर्तुरेव क्रि-
यासु तद्वृणं ताभिः कृतमिति योजना । इदं च प्रपञ्चमात्रं
तेनान्यत्रापि यत्र प्राधान्यं स्त्रीणां तत्र तथैव न तु जा-
त्यादरः कार्यः । तत्र योपिदेव सर्वमनुसंधत्ते पुरुषस्या-
ज्ञत्वादिति चडेश्वरवाचस्पतिमिश्रादयः । अन्यत्र यादृशं
स्त्रिया देयं तत्राह याज्ञवल्क्यः

भतिवत्तं स्त्रिया देयं पत्या या सह यत्कृतम् ।

स्वयंकृतं च यद्वृणं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

कात्यायनोऽपि ।

भर्त्रा पुत्रेण सार्द्धं वा केवलं वात्मना कृतम् ।

ऋणमेवंविधं दद्यान्नान्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥

तत्कृतं भर्तृपुत्रकृतं । नारदः ।

न स्त्री पतिकृतं दद्याद्वृणं पुत्रकृतं तथा ।

मर्तुकामेन वा भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया ॥

अप्रपन्नापि सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रिया ॥-

प्रत्यासन्नमरणेन प्रत्यासन्नप्रवासेन वा भर्त्रा उक्ता देय-
मृणं त्वया देयमित्याज्ञापिता या सा उक्तास्मिन् मृते दे-
शातरं गते वा ऋणं अनिच्छंत्यपि दापयितव्या यदि भर्तृ-
धनं तदाश्रितमित्यर्थः । मर्तुकामेनेत्युपलक्षणं । नारदः ।

अंतिमा स्वैरिणीनां या पुनर्म्वा प्रथमा च या ।

ऋणं तयोः पतिकृतं दद्यावस्ते समश्रुते ॥

चतुर्विधानां स्वैरिणीनां व्यभिचारिणीनां मध्ये या
अंतिमा चतुर्थी पुनर्म्वा च त्रिविधानां मध्ये या प्रथमा
प्रथमोक्ता तेऽएव स्त्रियौ परिगृह्यन् तत्पतिकृतमुणं
दद्यात् । पुनर्भूत्रैविध्यं स्वैरिणीचातुर्विध्यं च नारद
एवाहः तद्वथा । --

परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सम प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी च चतुर्विधा ॥

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ॥

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥

देशवर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्षा प्रदीयते ।

उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मिन्द्वितीया सा प्रकीर्तिता ॥

असत्सु देवरेषु स्त्री बांधवैर्या प्रदीयते ।

सवर्णाय सर्पिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

स्त्री प्रसूता प्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।

कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी तु सा ॥

कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।

पुनः पत्युगृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥

मृते भर्तारि तु प्राप्ता देवरादीनुपास्य या ।

उपागच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

प्राप्ता देशाद्धतक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या ।

तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥

कात्यायनः ।

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृतं शौडिकादिभिः ।

तत्स्त्रीणामुपभोक्ता तु दयात्तदृणमेव तु ॥

आदिशब्देन रूपधीनवृत्तयो ग्राह्याः । कात्यायनः ।

दीर्घप्रवासिनिर्बधुजडोन्मतादिलिङ्गिनाम् ।

जीविनामपि दातव्यं तत्स्त्रीद्रव्यसमाश्रितैः ॥

दीर्घप्रवासिप्रभृतोनां या स्त्री यच्च द्रव्यं तद्ब्राह्मकै-
रित्यर्थः । अत्र च पितुर्यादृशमेव ऋक्यग्राहिप्रभृतिभिः
किं त्वेतैरनूयैव पुत्रवदत्रापि वृद्धिदानानभिधानादिति
विशेषः । यत्र तु ब्राह्मणो धनिकः स च निरन्वयो मृत-
स्तब्राह्म नारदः

ब्राह्मणस्य तु यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः ।

सकुल्येभ्योऽस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बंधुषु ॥

यदा च न सकुल्याः स्युर्न च संबन्धिबांधवाः ।

तदा दद्याद्विजातिभ्यस्तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥

ब्राह्मणस्य धनिकस्य सान्वयस्य देयं तेन तस्मै त-
द्दत्ता तदन्वयाय दातव्यं यदि तु सान्वयो नास्त्यसौ
तदानुक्रमेण सकुल्यादिभ्यस्तदभावेऽप्सु निक्षिपेत् ।
बांधवा अन्ययसकुल्यान्यतमा मातापितृसंबन्धाः क्षत्रि-
यादेस्तु राजैव गृह्णीयात् । ब्राह्मणधनवर्जं हि राजगामि ॥
इति वचनात् । तेन ब्रह्मस्वं राज्ञा कथमपि न गृहीत-
व्यमित्यर्थः ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेत्वारूप्ये । ऋणादान
प्रकरणं द्वितीयोर्मिः ॥ २ ॥

तृतीयोर्मिः ।

अथोद्गाहणविधिः । यत्रर्णं प्रार्थनकाले प्रार्थितोपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्तव्यं तदाह मनुः
यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमार्णिकः ।

तैस्तैरुपायैः संगृह्य साधयेदधमार्णिकम् ॥

धर्मेण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।

प्रयुक्तं साधयेदर्थं पचमेन बलेन च ॥

पूर्वपूर्वसामर्थ्याभावे उत्तरोत्तरं संगृह्य वशीकृत्य ।

धर्मे बृहस्पतिराह ।

सुहृत्संबधिसंदिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।

प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एव उदाहृतः ॥

ऋणिकस्य ये सुहृत्संबधिनस्तेषु सदेशो यो यत्र सामवचनं यद्वानुगमनं प्रायोपवेशनं वा धनिकस्य स धर्मं ऋणोद्गाहणोपाय इत्यर्थः । व्यवहारे कात्यायनः ।

दाप्योवरुद्ध ऋणिकः प्रकाशं जनसंसादि ।

यावन्त दयादेयं च देशाचारस्थितिर्यथा ॥

यावद्दानं जनसंसादि ऋणिकस्य धनिकेन धारणं व्यवहार इत्यर्थः । छलाचरितबलात्कोरुषु बृहस्पतिः ।

छद्मना याचयित्वा र्थमानोय ऋणिकाद्धनी ।

अन्वाहितादि चाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः ॥

ऋणिकस्य धनमन्वाहितादिना छद्मना आहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र साधनोपायसोपधिः सच्छलमुच्यते इत्यर्थः ।

पुत्रदारपशून्बध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् ॥

यत्रर्णी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ।

बध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ॥

ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते ।

पुत्रदारोपरोधद्वारोपवेशनं च य उद्ग्राहणोपायस्त-
दाचरितमुच्यते इति पूर्ववचनार्थः । द्वितीयवचनस्य
तु स्वगृहमानीय ताडनादिलक्षण उद्ग्राहणोपायो बला-
त्कार उच्यते इत्यर्थः ॥ इदानीं कोऽधमर्णः केनोपाये-
न साध्यस्तदाह कात्यायनः ।

राजानं स्वामिनं विप्रं स्त्रियं नैव प्रसाधयेत् ।

ऋक्थिनं दुर्हृदं वापि च्छेलेनैव प्रसाधयेत् ॥

ऋक्थिनं दायादं । तथा ।

वणिजः कर्पकांश्चैव शिल्पिनश्चात्रवीदृगुः ।

देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टान्संस्पीड्य दापयेत् ॥

वणिजादीनधिरुत्य देशाचारेण दाप्याः स्युरिति
भृगुरत्रवीदित्यर्थः । यत्र धारणेपि धनं न लभ्यते त-
त्राह बृहस्पतिः ।

निर्धनं ऋणिकं कर्म गृहमानीय कारयेत् ।

शौण्डिकाद्यं ब्राह्मणस्तु दापनीयः शनैःशनैः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

हीनजार्तिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म कारयेत् ।

ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो ययोदयम् ॥

ऋणार्थं ऋणनिस्तारार्थं ययोदयं यथाधनोत्पत्तीति

रत्नाकरः । उत्तमर्णापेक्षया अपरुष्टजातिमृणशोधना-
समर्थं स्वजात्यनुरूपं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणः पुनस्त-
थाविधः कुटुम्बाविरोधेन यथासंभवं दापनीय इति दी-
पकल्पा । व्यापारद्वारा ऋणशोधनं न ब्राह्मणस्य । यथा
कात्यायनः ।

कर्मणा क्षत्रविटशूद्रान्समहोनास्तु दापयेत् ।

कर्मणा व्यापारद्वारा यत्र ब्राह्मणतया उत्तमर्णाधमर्णौ
तत्र त्याज्यौ ब्राह्मणत्वावच्छेदेनैव शनैर्दाप्य इति वा-
क्यादिति रत्नाकरः । यद्युत्तमर्णं ऋणमोचनार्थमादावप-
रिभाषितं निश्चितं कर्म कारयेत् तदासी राज्ञा पूर्वसाह-
सं दंड्यः । ऋणिकश्च ऋणान्मुच्यते इत्याह कात्यायनः

यदि द्वादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्तुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत वर्णिकः ॥

वाचस्पतिमिश्रेण प्रथमत एवचलात्कारे दंडमाह का-
त्यायन इत्याभ्यास्य यदिवादायनादिष्टमिति पठितं यथा-
दावृणिकं गार्हितं कर्म ऋणनिर्यातनाय धनिकः कारयेत्
तदा सः पूर्वसाहसं दंड्यः ऋणिकश्च ऋणान्मुच्यते इ-
ति व्याख्यातम् ।

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्ष्यमृणं दार्प्यं काले काले यथोदयम् ॥

शक्तिविहीनस्वऋणं दातुमित्यादिकालविपर्ययाद्गुर्भि-
क्षादेः यदि परमयुद्धिं प्राप्तं धनमृणिको दातुं न शक्नोति
तदा चक्रवृद्ध्या स्वेच्छया धारयेत् । यथा बृहस्पतिः ।

पूर्णावधौ शांतिलाभमृणमुद्राहयेदनी ।

कारयेद्वा धनी लेख्यं चक्रवृद्धिव्यवस्थया ॥

शांतिलाभं परमवृद्धिं प्राप्तं । बृहस्पतिः ।

द्विगुणस्योपरि यदा चक्रवृद्धिः प्रगृह्यते ।

भोगलाभस्तथा तत्र मूलं स्यात्सोदयमृणम् ॥

यत्र यत्र तत्र तत्रेत्यध्याहार्यं । तथा च यत्र चक्रवृद्धि-
गृह्यते तत्र यथा सोदयमृणं गुणस्योपरि भवति तथा
भोगलाभोऽपीत्यर्थः । ऋण्यभावे स एव ।

हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमणिके ।

द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

रक्षेद्वा रुतमूल्यं तद्वशाहं जनसंसदि ।

ऋणानुरूपं गृह्णीयात्तदन्यं तु विवर्जयेत् ॥

स्वधनं च स्थिरीकृत्य गणनाकुशलैर्नरैः ।

तद्वंधुज्ञातिविदितं प्रगृह्णन् पराधुयात् ॥

नष्टे पलायनादिनाऽत्यन्तादर्शनविषये तदीयं द्रव्यं बंध-
करूपं तद्वंधुज्ञातिविदितं तदधमणविश्वासविषयवि-
दितं । तद्धनं ज्ञातृविदितमिति विवादार्चितामणौ पाठः
मनुः ।

यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमणिकात् ।

स राज्ञा नाभियोक्तव्यं स्वकं संसाधयन्धनम् ॥

यथाविषयं धर्मादीन्साधनोपायान्प्रयुज्जानो न राज्ञा
निवर्तनीयः इति तात्पर्यार्थः । याज्ञवल्क्यः

प्रतिपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् ।

साध्यमानो नृपं गच्छन् दंड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥

संप्रतिपन्नमर्थं उत्तमर्णः साधयन् यद्यधमर्णो राज्ञि निवेदयेत्तदा एतत् कथं करोषीति राज्ञा नो वक्तव्यः । यलादिना तु साध्यमानोधमर्णो यदि राज्ञे निवेदयेत् तदा तद्धनमुत्तमर्णस्य दाप्यं दंडः स्वयं ग्राह्य इति शूलपाणिः । वाच्यो निषेध्यः । प्रतिपन्नाऽङ्गीकृतर्ण इति चंडेश्वरः । यस्तु विप्रतिपन्नो न्यायवादी स नासेध्यः । तथा च बृहस्पतिः ।

नासेद्भव्यः क्रियावादी संदिग्धेऽर्थे कथंचन ।

आसेधयंस्त्वनासेध्यं दंड्यो भवति धर्मतः ॥

प्रदातव्यं यद्भवति धर्मतस्तद्वदाम्यहम् ।

एवं यत्रार्णिको ब्रूते क्रियावादी स उच्यते ॥

रूपसंख्यादिलाभेषु यत्र भ्रांतिर्दयोर्भवेत् ।

अदेयदेययोर्वापि संदिग्धार्थः प्रकीर्तितः ॥

रूपे धनस्य रूपे सुवर्णरजतादौ संख्यायामियत्ता याम् । आदिपदादाध्यादौ । लाभे कलायां देयादेययोर्यत्र द्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्भ्रांतिर्विप्रतिपत्तिर्भवति सोऽर्थः संदिग्ध उच्यते । मनुः ।

अधमर्णार्थिसिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।

दापयेद्धनिकस्यार्थमधमर्णविभावितम् ॥

अस्यार्थः । अधमर्णात् यो लाभार्थस्तत्सिद्धयर्थमुत्तमर्णेन चोदितो राज्ञा प्रकृतत्वाद्धनिकस्यार्थं प्रदापयेत् । अधमर्णविभावितमधमर्णलभ्यतया धनिकेनैव विभा-

वितं प्रमाणेन बोधितम् । यत्र तु दंडनीयो धनवान्म-
वति तत्र विवादविषयात् द्विगुणं धनं दंड्यः ।

यो यावन्निद्रवीतार्य मिथ्या याचति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं धनम् ॥

योभियुक्त आशयदोषेण निद्रवं करोति अभियोक्ता
वा मिथ्याभियोगं करोति तावुभावपि अधर्मव्यवहारी-
णौ नृपेण विवादविषयाद्विगुणं दंडनीयायिति समु-
दितार्थः । यमः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्स्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्रुहीत्या द्विगुणं ततः ॥

नारदः ।

ऋणिकः सधनो यस्तु दौरात्स्यान्न प्रयच्छति ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्रुहीत्वांशं तु विंशकम् ॥

विंशकं विंशतितमभागं एष च गुरुलघुदंडविकल्पो
दंडनीयगुणजातिशक्त्यपेक्षया द्रष्टव्यः । तथा ।

• ऋणे देये प्रतिज्ञाते पंचकं शतमर्हति ।

अपद्रवे तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥

अस्यार्थः । आदौ विमते पश्चादनुमते शते पंचकं
पश्चादपि विमते प्रमिते शते दशकं विमतौ राज्ञा दंड्यः
इदं दंड्याल्पधनविषयं । याज्ञवल्क्यः ।

निद्रवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम् ।

मिथ्याभियोगो द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेत् ॥

कारणे तु विशेषः स्याज्जितस्यैकतरस्य च ।

प्राङ्न्यायवादे च तथा जितस्यैकतरस्य तु ॥

मध्यपिधनस्य मिथ्याकारणप्राङ्न्यायवादे त्विदं ।

विष्णुः ॥ उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो

राज्ञे धनदशमभागं दंडं दत्त्वा दद्यात् प्राप्तार्थश्चो-

त्तमर्णो विंशतितममंशं । दद्यादित्यस्य ऋणमित्यादि ।

कात्यायनः ।

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वरुतं भवेत् ।

तत्तदेवाग्रतो देयं राज्ञः श्रोत्रियतो न च ॥

एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्याद्विणं समम् ।

ग्रहणं रक्षणं लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

अन्यद्रव्याभावे तस्यैव कृते तद्देयमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ॥

दत्त्वर्णं पाठयेत्लेख्यं शुद्धे चान्यच्च कारयेत् ।

साक्षिमच्च भवेद्यद्दा दातव्यं तत्ससाक्षिकम् ॥

याज्ञवल्क्यः ॥

लेख्यस्य पृष्ठेभिलिखेद्दत्त्वादत्त्वा धनं ऋणो ।

धनी चोपगतं दद्यात्स्वहस्तपीरनिष्ठितम् ॥

यदाऽधमर्णिकः सकलमृणं दातुमसमर्थः शक्त्यनुसारे-

ण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेत् एतावद्दत्त-

मुत्तमर्णेनोपगतं प्राप्तमिति धनी तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे द-

द्यादभिलिखेत् एतावन्मया लब्धंमिति कथं स्वहस्तपारि-

चिन्हतं स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितमित्यर्थ इति मिता-

क्षरा । समग्रऋणशोधनासामर्थ्ये यावद्धनं ददाति ताव-
दृणी लेख्यपृष्ठेभिलिखेत् । धनी च प्रायेण पत्रं दद्यात् ।
यथा विष्णुः ॥ असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः
स्वलिखितं दद्यात् ॥ इति शूलपाणिः । बृहस्पतिः ।

धर्मादिनोद्ग्राह्य धनं यस्तूपरि न लेखयेत् ।

न चैवोपगतं दद्यात्तस्य तद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥

अत्र वृद्धिर्हानिरिति कल्पतरुः । तस्याधमर्णस्य तद्व-
त्तं वृद्धिमाप्नुयात् सकलं भवेदिति प्राहुः । ऋणे तु रु-
त्स्ते दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत्र विशेषः प्रकीर्णं वक्ष्यते ।
इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ॥ वृद्धिभेदादिध-
र्मेण तृतीयोर्मिरियं गता ॥ ३ ॥

चतुर्थोर्मिः ।

अथ दायभागः ॥ तत्राह नारदः ।

विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।

दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥

पितृत आगतं पित्र्यं पितृमरणपातित्यावधीनजात
स्वत्वकमिति यावत् । पित्र्यस्येति । पुत्रैरिति च संबंधि-
मात्रोपलक्षणं । संबंधिमात्रधनविभागे दायपदप्रयोगा-
त् । दायभागविवादपदमुपक्रम्य नारदेन मात्रादिधन-
विभागस्योपदर्शितत्वात् । पित्रादिपदमदत्तैव

एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंज्ञितः ।

आपयपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥

इत्युपक्रम्य यावत्संबंधि धनविभागस्य मनुनाप्यु-

कृत्वात्र दीपत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोग-
श्च गौणः । मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वो-
त्पत्तिरूपफलसाम्यात् । ततश्च पूर्वस्वामिनःस्वत्वोपर-
मे पूर्वस्वामिसंबन्धाधीनं यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो
दायशब्दः तत्र मृतस्य पतितस्य उपरतस्पृहस्य तादृश-
धने प्रथमं पुत्रोधिकारी बहवश्चेत् पुत्राः समं विभजेत् ।
एवमन्यत्रापि । तदभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः

पुंनान्नो नरकाद्यस्माच्चायते पितरं सुतः ।

तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तं स्वयमेव स्वयंभुवा ॥

इति मनुवचनेन ।

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुत ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥

इति वसिष्ठवचनेन ।

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपोत्रकैः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन च पुत्रादीनां जन्मप्रभृति-
पित्रादेः परलोकोचितमहोपकारकत्वप्रतिपादनेन धन-
भागित्वज्ञापनात् ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्माच्छब्धुमर्हति ॥

इति मनुनोपकारकत्वेनैव स्फुटं धनाधिकारप्र-
तिपादनात् सत्स्वंगजेषु तद्वामी ह्यर्थो भवतीति बौधा-
यनवचनान्मृतपितृकपौत्रमृतपितृपितामहकप्रपौत्रयोः
पुत्रेण सह तुल्याधिकारः पार्वणपिण्डदातृवेन उपकारा-

विशेषात् । जीवत्पितृकपौत्रजीवत्पितृपितामहकप्रपौत्र-
योर्नाधिकारः पार्वणापिंडदानाभावेनोपकारकत्वाभावात् ।
एषामभावे विभक्ताविभक्तस्थावरादिधने पत्नी त्वधिका-
रिणीति श्रीरुष्णतर्कालंकारस्मार्तभट्टाचार्यजीमूतबाह-
नप्रभृतयः प्राहुः । विभक्तधने पत्नी अधिकारिणी । अवि-
भक्तधने भ्रात्रादयः क्रमेणाधिकारिणः पत्नी तु प्रासा-
च्छादनमात्रभागिनी इति तु मिश्राः । धर्मपरायणा सती
पत्न्यधिकारिणी ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तर्पिणं कुत्समंशं लभेत च ॥

इति बृहन्मनुवचनात् ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बंधुः शिष्यः सन्नह्यचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च पतिस्वर्गार्थं गुणवद्विप्रेभ्यो
दानमप्यनुमतम्

तत्तद्गुणवते देयं पतिप्राणनकाम्यया ॥

इति वचनात् ।

स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः ।

नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन ॥

इति वचनाच्च अपहारश्च धनस्वाम्यनुपयोगे भवति
अत एव वर्तनाशक्तौ आधानं विक्रयणमप्यनुमतं देह-

नाशे उपकारविलोपात् तस्याः पतिपक्षपरतंत्रता । न तु स्वप्नान्वयम् ।

१ मृते भर्तृपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ।

विनियोगेऽर्थरक्षायां भरणे तु स ईश्वरः ॥

इतिवचनात् । तदभावे पितृपक्षः प्रभुः ।

परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।

तत्सपिंडेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः ॥

इति वचनात् । पत्नी चाधुना सवर्णैव कलावसवर्ण-
विवाहनिषेधात् । अस्या एव धनभागित्वम् ।

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौस्थिता ।

पत्न्येव दद्यात्तर्पिण्डं रुक्ममंशं लभेत च ॥

इति वचनात् ॥ इति पत्न्यधिकारः ॥ पत्न्यभावे
कुमारी धनाधिकारिणी

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।

तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो धनं हरेत् ॥

इति मनुवचनात् । अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी ऋक्यं
गृह्णीयात् । तदभावे चोदिति पराशर्यवचनाच्च । तत्राप्यं
विशेषः । कन्या जाताधिकारा पश्चात् परिणीता अवि-
द्यमानपुत्रा यदि मृता तदा तत्पितृदाये सपुत्रायाश्च भ-
गिन्यास्तुल्याऽधिकारो न तु तद्भर्त्रादीनां स्त्रीधन एव
तेषामधिकारात् । तदभावे पुत्रवती संभावितपुत्रा च
तुल्याधिकारिणी । एतयोरेकतराभावे अन्यतराधिका-
रिणी ।

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ।

पुत्रश्च दुहिता चोभे पितुः संतानकारिके ॥

इति वचनाच्च ।

सदशी सदशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ।

रुतारुतावाऽपुत्रस्य पितुर्वनहरी तु सा ॥

इति वचनात् । स्वपुत्रद्वारा पार्वणापिंडदानृतया द्व-
योरुपकाराविशेषाच्च । संतानश्च पिंडदोऽभिमतः अ-
पिंडदस्यानुपकारकत्वेनान्यसंतानादसंतानाच्चाविशेषात्
रुता पुत्रिका अरुता तदन्या अपुत्रस्यापत्नीकुमारीक-
स्येत्यपि बोध्यं पत्नीकुमार्योरभाव एव कुतः दुहित्वाधिका-
रावगमात् । वन्ध्यापुत्रहोनविधवयोस्तु नाधिकारः स्व-
सत्तया स्वजन्यसत्तया च पार्वणापिंडदानाभावात् । किं-
तु तयोः पतिकुले वर्तनाभावे ग्रासाच्छादनभागित्वमि-
ति । तयोरभावे दौहित्रः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः

इति वचनात् ।

यथा पितृधनं स्वाम्यं तस्याऽसत्स्यपि बंधुषु ।

तथैव तत्सुतो ऽपीष्टे मातृमातामहे धने ॥

इति वचनाच्च । अत्रापुत्रपौत्रपदं दुहितृपर्य्यताभाव-
परं । अन्यथा याज्ञवल्क्यावचनविरोधः स्यादिति श्री-
रुष्णतर्कालंकारस्मार्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः ।
पुत्राद्यभाव एव दुहितृसत्त्वेपि दौहित्राधिकार इति गो-
विंदराजस्तच्चिंत्यं यथा येन दौहित्रदेयपिंडेन दुहिता पि-

तृधनाधिकारिणीतथैव तेनैव पिंडदानेन दुहितृसुतो ऽपि
मातामहधने स्वामी सत्स्वपि पित्रादिष्वित्यर्थः । तद-
भावे पिता तदभावे माता । प्रागुक्तयाज्ञवल्कीयात् ।
अनपत्यस्य धनं पत्न्यभिगामि । तदभावे दुहितृगामि-
तदभावे दौहित्रगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृ
गामि इति विष्णुवचनात् । तदभावे आतरः ।

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ आतरस्तथा ।

तत्सुतो गोत्रजो बंधुः शिष्यः सव्रह्मचारिणः ॥

एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।

स्वर्गातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । प्रागुक्तविष्णुस्मृतेश्च । तत्रा-
पि प्रथमं सोदरः “सोदरस्य तु सोदर” इति वचनात् ।
धनिभोग्यपित्रादित्रिकपिंडदानाद्धनिमातामहादिभोग्य-
पिंडदानाच्च । तदभावे वैमात्रेयः तद्भोग्यपित्रादिपिंडत्र-
यदातृत्वात् । अत्रापि वैमात्रेयस्य संसृष्टत्वे सोदरस्या-
संसृष्टत्वे तयोस्तुल्याधिकारः सोदरासोदरयोः संसृष्टत्वे
सोदरः सोदराणामेकतरस्य संसृष्टत्वे अपरस्यासंसृष्ट-
त्वे संसृष्टसोदर एव गृह्णीयात् ।

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृतस्य च ॥

अन्योदर्यस्तु संसृष्टो नान्योदर्यो धनं हरेत् ।

असंसृष्ट्यपि चादद्यात्संसृष्टो नान्यमातृजः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । असंसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णी-

यात् । सोदरपदमनुवर्तते नान्यमातृज एव संसृष्टो गृह्णीयात् संसृष्टपदमेव वा सोदरमभिधत्ते अत एव वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनं "सोदरो नान्यमातृज" इति जितेंद्रियेण लिखितं । तदा च पूर्वार्द्धस्य संसृष्टीत्यनुवर्तते तेन न केवलमन्योदर्य एव संसृष्टो गृह्णीयात् किंतु संसृष्ट्यपि सोदर इत्यर्थः । तेनासंसृष्टिना सोदरेण संसृष्टिना असोदरेण च विभज्य गृहीतव्यं । अविभक्तस्थावराणां तु सोदरत्वासोदरत्वानादरेण सर्वैरेव समं विभजनीयं यथा यमः

अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेणामेव तद्भवेत् ।

विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्यैः कथंचन ॥

सर्वेषां सोदरासोदराणामित्यर्थः भ्रातृपुत्रे चैवं रीतिरनुसर्तव्या । तदभावे भ्रातृपुत्रः तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः न तु वैमात्रेयभ्रातृपुत्रोपि तद्वत्तदधिपितृपितामहपिंडे धनिमातृपितामहीभोग्यत्वाभावेन सोदरभ्रातृपुत्रापेक्षया तस्यात्यंतोपकारकत्वात् ।

स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता भुंक्ते स्वधामयम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

इत्यादिषु पित्रादिपिंडे पिंडदातुर्मात्रादीनां भोगश्रुतेः । तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः तदभावे गोत्रजः । तत्रायं क्रमः । भ्रातृपौत्रः प्रागुक्तयाज्ञवल्कीयात् धनिनः पितुः पिंडदातृत्वात् सपिंडत्वाच्च । अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रपत् क्रमो बोध्य इति श्रीरुष्णतर्कालंकारः । तद-

भावे पितृदौहित्रः धनिनः पित्रादिपिंडत्रयदानात् तदभावे पितामहः दौहित्रांतस्वसंतानाभावे पितुरधिकास्वत् दौहित्रांतपितृसंतानाभावे पितामहाधिकारस्य सांष्टिकन्यायसिद्धत्वात् । धनिभोग्यप्रपितामहपिंडदातृत्वाच्च । तदभावे पितामही ।

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्वनम् ॥

इति मनुवचनात् । यथा पित्राभावे माता तथा पितामहाभावे पितामहोति सांष्टिकन्यायेन पितामहात्परं पितामहा अधिकार इत्यर्थः तदभावे पितृव्यः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदानृत्वात् । तदभावे पितृव्यपुत्रः तस्यापि धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् । तदभावे पितृव्यपौत्रे धनिभोग्यपितामहपिंडदानृत्वात् । तदभावे पितामहदौहित्रः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् न च धनिभोग्यपिंडद्वयदातृत्वेन धनिभोग्यपिंडैकदातुः पितृव्यपौत्रादस्योपकाराधिक्यमिति वाच्यं पितृव्यपौत्रस्य सपिंडत्वेन बलवत्त्वात् । अत्र पितामहदौहित्राभावे पितृव्यदौहित्रः धनिभोग्यतत्पितामहपिंडदातृत्वादिति श्रीरुष्णतर्कालंकार आह तच्चित्तं । तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामही । प्रागुक्तसांष्टिकन्यायसिद्धत्वात् । तदभावे प्रपितामहपुत्रः तदभावे प्रपितामहपौत्रः तदभावे तत्प्रपौत्रः तेषामपि धनिभोग्यतत्प्रपितामहपिंडदातृत्वात् । तदभावे प्रपिता-

महदौहित्रः धनिभोग्यप्रपितामहपिंडदातृत्वात् ॥ तदभावे मातामहः । तदभावे मातुलः तदभावे तत्पुत्रः तदभावे । तत्पौत्रः मनुना-

त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्तते ।

अनंतरः सर्पिंडाद्यस्तस्यतस्य धनं भवेत् ॥

इत्याभ्यां वचनार्द्धाभ्यामुपकारानंतर्यक्रमेणाधिकारप्रतिपादकाभ्यां तेषामधिकारप्रतिपादनाद्वयभागप्रकरणे तयोरभिधानस्योपकारक्रमेण धनाधिकारज्ञापनैकप्रयाजनकत्वात् । अन्यथा एतदकरणे तदपादानवैयर्थ्यस्यात् । तदभावे वृद्धप्रपौत्रः । तदभावे ऽतिवृद्धप्रपौत्रः । तदभावे ऽत्यतिवृद्धप्रपौत्रः । तेषां मृतभोग्यलेपदातृत्वात् । तदभावे वृद्धप्रपितामहः । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे तत्पौत्रः । तदभावे तत्प्रपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रपितामहदौहित्रः । तदभावे अतिवृद्धप्रपितामहः । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे तत्पौत्रः । तदभावे तत्प्रपौत्रः । तदभावे वृद्धप्रपितामहदौहित्रः । तदभावे अत्यतिवृद्धप्रपितामहः । तदभावे तत्पुत्रः । तदभावे तत्पौत्रः । तदभावे तत्प्रपौत्रः । तदभावे ऽत्यतिवृद्धप्रपितामहदौहित्रः ।

बहयो जातयो यत्र सकुल्या बांधवास्तथा ।

यो ह्यसन्नतस्तेषां सो ऽनपत्यधनं हरेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । आसन्नतस्त्वं च उपकारतारतम्येन—'त्रयाणामुदकं कार्यम्' इति प्रागुक्तव-

चनात् । अनन्तरः सर्पिंशाय इति प्रागुक्तमनुवचना-
च्च । तदभावे समानोदकाः सकुल्यपदेनैव ते उपात्ता
मंतव्याः । तदभावे बृहस्पत्युक्तवांधवा इत्यनेन आत्म-
पितृमातृवांधवा यथाक्रमं धनाधिकारिणो मंतव्याः । त-
दभावे आचार्यः । तदभावे वेदाबध्याप्यशिष्यः । आचा-
र्यः शिष्य एव च इति । मनुना क्रमेण तयोरधिकारप्र-
पादनात् । तदभावे सप्तह्यचारि सतीर्थः 'सप्तह्यचारिण'
इति याज्ञवल्क्यवचनात् । तदभावे स्वग्रामस्थाः सगो-
त्राः । तदभावे तथाविधाः समानप्रवराः पिंडगोत्रार्पसंबं-
धाः ऋक्यं हरेयुरिति वचनात् । तदभावे स्वग्रामस्थाः त्रै-
विद्यत्वादिगुणयुक्ता ब्राह्मणाः । एतेषामभावे क्षत्रियादीनां
धने राजा ब्राह्मणधनवर्जं राजगामीति वचनात् । ब्रा-
ह्मणानां तु ।

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा धनहारिणः ।

त्रैविद्याः शुच्यो दांता एवं धर्मो न हीयते ॥

इति मनुवचनात् । ग्रामांतरस्थस्य ब्राह्मणस्याधि-
कार इति ॥

अथ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनभागिनः । त-
त्र नैष्ठिकस्य ब्रह्मचारिणो धने आचार्योऽधिकारी यति-
धने सच्छिष्योऽध्यात्मशास्त्रप्रबलधारणतदनुष्ठानदक्षोऽ-
धिकारी वानप्रस्थधने धर्मधाम्नात्रैकतीर्थोऽधिकारी ।

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्यभागिनः ।

क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मधाम्नात्रैकतीर्थिनः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । क्रमेण प्रतिलोमक्रमे-
णेत्यर्थः ॥

अथ स्त्रीधनाधिकारिणः । तत्रादौ स्त्रीधनं निरूप्य-
ते । तत्र विष्णुः ।

पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकं बंधुदत्तं शुल्कान्वाधेयकम् ॥

इति स्त्रीधनम् । अन्वाधेयमाह कात्यायनः ।

विवाहात्परतो यच्च लब्धं भर्तृकुलास्त्रिया ।

अन्वाधेयं तदुक्तं च लब्धं बंधुकुलान् तथा ॥

ऊर्ध्वं लब्धं च यत्किञ्चित्संस्कारात्प्रीतितः स्त्रिया ।

भर्तुः पित्रोः सकाशाद्वा अन्वाधेयं तु तद्भृगुः ॥

बंधुपदेन मातापित्रोरुपादानं तेनायमर्थः भर्तृद्वारेण
संबन्धिनां श्वशुरादीनां मातापितृद्वारेण संबन्धिनां मा-
तामहपितामहादीनां च सकाशात् विवाहात्परतो यल्ल-
ब्धं धनं तदन्वाधेयमिति प्रथमवचनार्थः । विवाहात्पर-
तो भर्तुः पित्रोर्वासकाशात् यल्लब्धं धनं तदप्यन्वा-
धेयमिति द्वितीयवचनार्थः । विष्णुवचने च बंधुपदं मा-
तुलायाभिप्रायम् । पित्रादीनां स्वस्वपदेनैव निर्दिष्टत्वा-
त् । मनुकात्यायनौ ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं तु प्रीतितः स्त्रियै ।

मातृभ्रातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

तथा नारदः ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च ।

भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च पट्टिधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

तद्व्याकुरुते कात्यायनः ।

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ ।

तदध्याग्निरुतं सज्जिः स्त्रीधनं तु प्रकीर्तितम् ॥

यन्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् ।

अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥

विवाहकालश्च वृद्धिश्चाद्वादिप्रत्यभिवादनान्तकालः
तत्काललब्धमेव धनं यौतुकं । युमिश्रणे इति धात्वनु-
सारेण । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकशरीररूपता यतो वि-
वाहाद्भवति । तथा च श्रुतिः

अस्थिभिरस्थोनि मांसैर्मांसं त्वचा त्वचम्

इति । पैतृकादिति एकशेषेण पितृमातृकुल्यल्लभते य-
द्धनं भर्तृगृहं नीयमाना तच्चाध्यावाहनिकं भर्तृदायो भ-
र्तृदत्तधनं भर्तृदायमनभिधाय मन्वादिभिर्भर्तृदत्तस्याभि-
धानात् । नारदेनापि भर्तृदत्तमनभिधाय भर्तृदायस्याभि-
धानात् । अन्यत्रापि भर्तृदत्ते भर्तृदायपदप्रयोगो दृष्टः ॥
यथा कात्यायनः ॥

भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः ।

चियमाने तु संरक्षेत् क्षेपयेत्तत्कुलेऽन्यथा ॥

अस्यार्थः । भर्तृदत्तं धनं भर्तारि मृते यथेष्टं विनि-
युंजीत जीवति तु तद्रक्षेत् । अमुकहस्तताज्ञापनार्थमा-
ह याज्ञवल्क्यः ।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यश्रुपागतम् ।

आधिवेदनिकं चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥

यच्च द्वितीयविवाहार्येना पूर्वस्त्रियै पारितोषिकं धनं
दत्तं तदाधिवेदनिकं अधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्य । तथा
देवलः

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।

भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥

वृत्तिरन्नाच्छादनं । शुल्कमाह कात्यायनः

गृहोपस्करबाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम् ।

मूल्यं लब्धं च यत्किञ्चिच्छुल्कं तत्परिकीर्तितम् ॥

स्त्रिया गृहादिकर्मरूपशिल्पिस्वभर्तृद्वारेण गृहादिनि-
ष्पादनादुत्कोचविधयान्येभ्यो यल्लब्धं तच्छुल्कं तदेव मू-
ल्यं भर्तृप्रेरणार्थत्वात् । उपस्कारो मार्जनी । बाह्या बलो-
वर्दादयः । दोह्या धेनवः । लाभो निध्यादेः । तथा व्यासः

विवाहकाले यत्किञ्चिद्द्वारायोद्दिश्य दीयते ।

कन्यायास्तद्धनं सर्वमविभाज्यं च बंधुभिः ॥

उद्दिश्येति कन्याया इदं भवतु इति उद्दिश्य यद्द्वाराय
दानं न पुनस्तदभिसंधिं विनापीत्यर्थः अत एव विवाह-
काले इति प्रदर्शनार्थं न पुनरेतदेव प्रयोजकं दात्रभिसं-
धिनिमित्तत्वात् । सूतस्य तथा च प्रामाणिकं वचनम् ।

यदत्तं दुहितुः पत्ये स्त्रियमेव तदन्वियात् ।

मृते जीवति वा पत्यौ तदपत्यमृते स्त्रियाः ॥

विवाहे इति न विशेनष्टि अभिसंधिस्तु दुहित्वन्व-
याभिधानादेष लब्धत्वात्नोक्तः । तदेवमव्यवस्थितं सत्य-

स्त्रीधनकोर्तनात् न षट्संख्या विवक्षिता किंतु स्त्रीधनको-
र्तनपराणि मुनिवचनानि । तदेव च स्त्रिया धनं यत्र भ-
र्तृतः स्वातंत्र्येण दानविक्रयभोगान्कर्तुमधिकरोति तदिदं
संक्षिप्याह कात्यायनः ।

शिन्पैर्लब्धं तु यद्वित्तं प्रीत्या चैव यदन्यतः ।

भर्तुः स्वाम्यं भवेत्तत्र शेषं तु स्त्रीधनं स्मृतम् ॥

अन्यत इति पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्तायल्लब्धं शि-
ल्पेन चित्रकर्मसूत्रकर्तृनादिना यदजितं तत्र भर्तुः स्वा-
म्यं स्वातंत्र्यम् । अनापयपि भर्ता गृहीतुमर्हतीति तेन
तदुभयधनस्य स्त्रीस्वामिकत्वेपि न तस्याः स्वातंत्र्यविषयः । किं तु वचनबलात् भर्तुरेव स्वातंत्र्यविषयः । तथा
च स्त्रिया तद्धनविनियोगे भर्तृनुमत्यपेक्षेति स्त्रीधनं स्मृ-
तं स्त्रिया स्वातंत्र्येण यथेष्टविनियोगार्हं स्मृतं तेन स्त्रिया
अपि धनं न स्त्रीधनं अस्वातंत्र्यात् । एतद्व्यधनातिरि-
क्तधनं तु स्त्रीधनम् स्त्रिया एव दानविक्रयाधिकारः । त-
दाह कात्यायनः ।

ऊढया कन्यया वापि भर्तुः पितृगृहेय वा

भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं धनम् ।

सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातंत्र्यमिष्यते ।

यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तं तत्प्रजीवनम् ॥

सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातंत्र्यं परिकीर्तितम् ।

विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावेष्ट्वपि ॥

सुदायेभ्यः संबंधिभ्यो लब्धं धनं सौदायिकं आनृ-

शंस्यमनुकपा स्थावरेष्वपि भर्तृदत्तमात्रे स्त्रिया दानाद्य-
नाधिकारः । तदाह नारदः ।

भर्त्रा प्रीतेन यदत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेपि तत् ।

सा यथाकाममश्नोयात् दद्याद्वा स्थावरादृते ॥

तत्र भर्तृदत्तेति विशेषणाद्भर्तृदत्तस्थावरादृते अन्य-
त्स्थावरं देयमेव । अन्यथा यथेष्टस्थावरेष्वपीति वि-
रुध्यते भर्ता यदि दुर्भिक्षादौ स्त्रीधनं विना वर्तनाक्षमः
तदा गृहीतुमर्हति नान्यदा यदाह याज्ञवल्क्यः

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये वा व्याधौ संप्रतिरोधके ।

गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥

संप्रतिरोधके उत्तमर्णादिना स्वधनप्राप्त्यर्थं कृते स्ना-
नभोजनादिप्रतिबंधे अन्यत्र पुनरनधिकारमाह कात्या-
यनः

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।

आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥

यदि ह्येकतरोऽमीषां स्त्रीधनं भक्षयेद्दलात् ।

स वृद्धिं प्रति दाप्यः स्याद्दंडं चैव समाप्नुयात् ॥

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।

मूलमेव स दाप्यः स्याद्यदा स धनवान्भवेत् ॥

अथ चेत्स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।

प्रीत्याभिसृष्टमपि चेत्प्रतिदाप्यः स तद्दलात् ॥

ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः ।

तत्र स्वमाददीत स्त्री विभागमृक्थिनां तथा ॥

संवृद्धिमिति बलाद्गृहीतस्त्रीधनरूपपदार्थमिति शेषः ।
अतो न स्त्रीधनविशेषणं तथा सति संवृद्धीत्येव साधुः
स्यादिति मूलमेवेत्येवकारेण वृद्धिव्यवच्छेदः स्त्रिया धनं
गृहीत्वा यदि अपरभार्यया सह वसति तां चावजानी-
ते तदा गृहीतधनं राज्ञा बलाद्वापयितव्यः । भक्ताच्छा-
दनादिकं यदि भर्ता न ददाति तदा तदपि स्त्रिया स्वय-
मारुह्य गृहीतव्यं भर्तारि मृते तत्प्राप्तियोग्यांशं ऋकथा-
नां देवरादीनां सकाशादाददीत इत्यर्थः । कात्यायनः

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी ।

व्यभिचाररता या च न च स्त्रीधनमर्हति ॥

इति स्त्रीधनलक्षणम् ॥

तत्र कुमारीधने प्रथमं सोदरभ्राता अधिकारी तद-
भावे माता तदभावे पिता ।

ऋकथे मृतायाः कन्याया गृहीयुः सोदराः समम् ।

तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः ॥

इति नारदीयात् । एतच्च कन्याया वरदत्तातिरिक्तविष-
यं । वरदत्तधने तु वरोऽधिकारी स्वं च शुल्कं वरो गृही-
यात् इति पैठिनसिवचनात् ।

अथागच्छेत्समूढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ।

मृतायां पुनरादयात् परिशोध्योभयव्ययम् ॥

इति नारदीयाच्च । यौतुकातिरिक्तस्त्रीधनेविवाहपूर्वा-
परकाले पितृदत्तातिरिक्ते स्त्रीधने च पुत्रकन्ययोस्तुल्या-
धिकारः ।

सामान्यं पुत्रकन्यानां मृतायां स्त्रीधने स्त्रियाम् ।

अप्रजायां हरेर्भर्ता माता आता पितापि वा ॥

इति देवलीयपूर्वार्धात् ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं ऋक्यं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

इति विवादरत्नाकरकारधृतमनुवचनाच्च सामान्यं
साधारणं समं ज्येष्ठोद्धारशून्यं भगिन्योत्राप्रमत्ता विव
क्षिताः । तथा च बृहस्पतिः

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।

अप्रजा चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अपत्यानां पुत्राणां तदंशिनी पुत्रस्य समांशिनी स-
मूढायै मानानुसारिणा किञ्चिद्देयमिति चंडेश्वरः । जीमू-
तवाहनेन तु चतुर्थपादेन लभेन्मातृकं धनमिति पठितं ।
सनाभयः सहोदराः एतयोरन्यतराभावे अन्यतरस्यैव
तदभावे चोढायास्तत्र पुत्रवत्याः संभावितपुत्रायाश्च
तुल्योधिकारः स्वपुत्रद्वारेण पार्वणे

सर्पिडीकरणादूर्ध्वं यत्पितृभ्यः प्रदीयते ।

सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः ॥

इति शातातपोक्ततद्गोप्यपतिपिंडदानसंभवात् ॥ त-
था च नारदः ॥

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनात् ।

इति । तयोरन्यतराभावे अन्यतरस्यास्तदभावे पौ-
त्रः तदभावे दौहित्रः पार्वणे तद्गोप्यपतिपिंडदातृत्वात्

दौहित्रोपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पौत्रवत् ॥

इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रवर्मातिदेशात् पुत्रेण परिणीतदुहितुर्बाधात् बाधकपुत्रेण बाध्यदुहितृपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वाच्च । तदभावे प्रपौत्रः । तदभावे सपत्नीपुत्रः तदभावे सपत्नीपौत्रः । तदभावे सपत्नीप्रपौत्रः । एतेषां तद्भोग्यापत्तिः पिंडदातृत्वात् । ततो बंध्या विधवा च तुल्यवदधिकारिण्यौ तयोरपि तत्प्रजात्वात् । प्रजासामान्याभाव एव भर्तुरधिकारात् ।

अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्विधं ।

इति मनूक्तेः । एतयोरेकतराभावे चान्यतरस्याः तदभावे ब्राह्मादिविवाहपंचकविवाहिताया धने यौतुकवद्भर्तृमातृचातृपितृणां क्रमशोऽधिकारः । आसुरादिविकलब्धं तु यौतुकवत् । तयोरभावे माता तदभावे पिता तदभावे भर्ता एतत्पर्यं ताभावे व्यवस्था वक्ष्यते । विवाहकाले तत्पूर्वापरकाले वा स्त्रियै यद्धनं पित्रा दत्तं तद्धने प्रथमं कुमार्यास्तदनंतरं ऊढायाः पुत्रवतीसंभावितपुत्रयोस्तदनंतरं च बंध्याविधवयोः सर्वदौहित्रभावे पुत्रादेर्यौतुकधनान्तरवत्क्रमेणाधिकारः ।

स्त्रियास्तु यद्धयेदित्तं पित्रा दत्तं कथंचन ।

ब्राह्मणीतद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

इति मनुवचनात् । अत्र पित्रादत्तमिति विशेषणात् विवाहसमयादन्यत्रापि यत्पितृदत्तं तत्प्रथमं कन्यायास्तदनंतरं तदपत्यस्य पुत्रस्येत्यर्थः ब्राह्मणीपदं चानुवादः

इत्सुक्ता चरतां धर्मं सह या द्योयते ऽर्थिने।
 सकायः पावयेत्तज्ज्ञः षड्वंश्यांश्च सहात्मना ॥
 आसुरो द्रविणादानाद्वाधर्वः समयान्मिथः ।
 रक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

भर्तुरभावे भ्रातुः

बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च ।

अतीतायामप्रजायां बांधवास्तदवाप्नुयुः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । अत्र बंधुपदेन मातापित्रो-
 रूपादानात् । अत एव भ्रातरो बांधवाः ।

पितृभ्यां चैव यद्वत्तं दुहितुः स्थावरं धनम् ।

अप्रजायामतीतायां भ्रातृगामि तु सर्वदा ॥

इति कात्यायनैकवाक्यत्वात् । अत एव स्थावरग्रह-
 णाद्वंशपूषन्यायेनापरधनस्यापि लाभ इति श्रीरुष्णत-
 र्कालंकारादयः । सर्वदापदेन ब्राह्मण्यष्टविवाहपरिग्रहः ।
 तदभावे माता अधिकारिणी तदभावे पिता । भगिनी
 शुल्कं सोदर्या ऊर्ध्वं मातुः पितुः ततः पूर्वं चैके । इति
 कात्यायनवचनात् । अस्यार्थः । भगिनीशुल्कं प्रथमं
 सोदर्याणां तेषामभावे मातुः तदभावे पितुः पूर्वं चैके
 इति परमतं । सपत्नीप्रपौत्रपर्यन्ताभावे आसुरराक्षसपै-
 शाचविवाहत्रिकलब्धं तु स्त्रीधनं जीवत्यपि भर्तरि मा-
 ता गृह्णीयात् । तदभावे पिता

ययस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।

अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तद्विप्यते ॥

इति वचनात् क्रमावगते युगपदाधिकारे पित्रोरित्य-
भिदद्यात् । कन्याधने च मातुरभावे पितुरधिकारश्रव-
णात् । अत्रापि तथात्वस्य युक्तत्वात् पित्रभावे मातुरधि-
कारः एषां पुनरभावे तद्धनं भर्तुः । यथा कात्यायनः ।

बंधुदत्तं च बंधूनामभावे भर्तृगामि तत् ।

माता पिता च बंधूनामभावे । इत्यनेन मातुरभाव
इत्यपि सूचितं ततो ब्राह्मणादिदिविवाहपंचकलब्धयौ-
तुकधनेषु पितृपर्यताभावे आसुरादिविवाहत्रिकलब्ध-
यौतुकधनेषु भर्तृपर्यताभावेऽन्येषु सत्सु सर्वेऽपि दमुच्य-
ते । तत्र बृहस्पतिः ।

मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा ।

श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

पुतासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।

तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्तीयाया अवाप्नुयुः ॥

औरसपदं कन्यापुत्रोभयपरम् । सुत इति सपत्नीपुत्रपरं
न त्वौरसविशेषणं वैयर्थ्यात् । सपत्नीपुत्रसद्भावे स्वस्ती-
याधिकारापत्तेश्च । तत्सुत इति पौत्रपरं न तु कन्या-
कन्यादौहित्रोभयपरमपि कन्यापुत्रस्य दौहित्रपदेनैवोपा-
त्तत्वात् । दौहित्रसुतस्य च स्वभोग्यभर्तृपिंडदानानधि-
कारात् । वाशब्दात् प्रपौत्रसपत्नीप्रपौत्रयोः समुच्चयः ।
अत्र पिंडदानविशेषेणैव भगिनीसुतादीनां पञ्चामधि-
कारक्रमः प्रत्येतव्यः । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ।
अन्यथा सर्वशेषे देवरादेरधिकारे सर्वजनविरोधः स्यात्

तत्र प्रथमे देवरः तत्पिंडतद्भर्तृपिंडतद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिं-
 डदातृत्वात् सपिंडत्वाच्च ज्येष्ठभ्रातृस्त्रीधनेऽधिकारी। त-
 दभावे देवरभ्रातृश्चशुरसुतौ (?) तुल्याधिकारिणौ तत्पिंड-
 तद्भर्तृपिंडतद्भर्तृदेयपुरुषद्वयपिंडदातृत्वात्सपिंडत्वाच्च तद-
 भावे स्वभगिनीपुत्रः तत्पिंडतत्पुत्रदेयतत्पित्रादिपुरुष-
 त्रयपिंडदत्वात्। तदभावे भर्तृभागिनेयः पुत्रात् भर्तृदु-
 र्यलत्वेन तत्स्थानपातिनोरपि भगिनीपुत्रभ्रातृभागिने-
 ययोस्तथैव बलायलस्य न्याय्यत्वात् तद्भर्तृदेयपुरुषत्रय-
 पिंडदातृत्वात्तत्पिंडदानात्तद्भर्तृपिंडदानाच्च। तदभावे स्व-
 भ्रातृपुत्रः तत्पिंडतत्पुत्रदेयपित्रादिपिंडद्वयदातृत्वात्।
 तदभावे स्वजामाताश्चशुरयोः पिंडदानात् एषां षण्णां
 पुनरभावे चशुरभ्रातृश्चशुरादेः स्वपिंडानंतर्त्यक्रमेणाधि-
 कारः। तदभावे अधस्तनसकुल्यानामधिकारः तदभावे
 ऊर्ध्वतनसकुल्यानामधिकारः तदभावे समानोदकाः।
 तदभावे सगोत्राः। तदभावे समानप्रवराः। तदभावे
 ब्राह्मणीधने स्वग्रामस्थश्रोत्रियादेरधिकारः। क्षत्रिया-
 दिधने तु राज्ञ एवाधिकारः। इति स्त्रीधनाधिकारिणः॥

अथ विभागानधिकारिणः कथ्यन्ते ॥

तत्पर्युदासेनाधिकारिज्ञापनार्थं स्त्रीवपत्तितजन्मांधज-
 न्मबधिरोन्मत्तजडमूकनिरिन्द्रियपितृद्विट्पंडोपपातक्य-
 पयात्रितविकर्मस्यपतितापुत्राचिकित्सरोगार्तकुष्ठिशा-
 खशौर्यादिरहिततपोविज्ञानवर्जिताचारहीनलिंगिप्रव-
 जितान्यायोपाजितवित्तकपंग्वक्रमोढ्यसुतसगोत्रनियो-

गोत्पन्ना एतेनाधिकारिणः

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडांधकाः ।

पतितः पतितापत्यं लिङ्गो दायांशभागिनः ॥

एषां पतितवर्ज्येभ्यो भक्तवत्स्रं प्रदीयते ।

तत्सुताः पितृदायांशा लभेरन्दोपवर्जिताः ॥

इति देवकीयात् ।

पितृद्विट् पतितः पंडो यश्च स्यादौपपातिकः ।

औरसा अपि नैतेशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः ॥

इति नारदीयात् ।

अनंशौ क्लीबपतितौ जात्यंधवधिरौ तथा ।

उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥

इति मानवीयात् ।

शास्त्रशौर्यादिरहितस्तपोदानविवर्जितः ।

आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु सः ॥

इति कात्यायनीयात् ।

सर्व एव विकर्मस्था नाहति आतगे धनम् ॥

इति याज्ञवल्कीयात् ।

पतितस्तत्सुनः क्लीबः पंगुरुन्मत्तको जडः ॥

अंधोऽचिकित्सारो गार्तोभर्तव्यास्ते निरंशकाः ॥

इति मनुवचनात् । सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनो भवन्ति
यस्त्वधर्मेण द्रव्यं प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कु-
र्वीतित्यापस्तम्बवचनात् ।

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्रायश्च जायते ।

प्रवज्यावसितश्चैव न ऋक्यं तेषु कर्हिचित् ॥

इति कात्यायनीयाच्च । छीबः कात्यायनेनाभिहितो
यथा ।

न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।

मेट्टं चोन्मादशुक्राभ्यां होनं छीबः स उच्यते ॥

जडोहिताहितावधारणाक्षमः इति मिश्राः । धर्मकार्यै-
निरुत्साह इति स्मार्ताः । लिंगो कपटव्रतधारी । पितृद्विद-
पितरि जीवति तत्ताडनादिरुन्मृते तच्छ्रद्धादिविमुखः । व-
र्णानुधारको मूकः । निरिन्द्रियः पाण्यादिविकलः । पंडो न-
पुंसकविशेषः । अपयात्रितः राजवधादिदोषेण बांधवै-
भिन्नोदकीकृतः । औपपातक इति पठित्वा नानोपपा-
तकयुक्त इति व्याख्यातवन्तः स्मार्ताः । जात्यंधबधिरौ
स्वभावतो न त्वांगंतुकहेतोरंधबधिरौ जन्मावध्यंधयधि-
रावित्यर्थः । विकर्मस्थः श्रुतिस्मृतिनिषिद्धकर्मासरुत्का-
री । पद्भ्यां न गच्छतीति पंगुरिति श्रीरुष्णतर्कालंकारः
पदा न गच्छतीति दायभागः । अक्रमोढासुतः हीनवर्णा-
परिणयनानंतरं उत्तमवर्णस्त्रीपरिणयने द्वयोरपि अक्रमो-
ढात्वं तयोः पुत्रः । समोत्रान्नियोगेनोत्पन्नः अक्रमोढा-
यामपि सवर्णेन परिणेत्रोत्पादेतः पुत्रो घनाधिकारी ।
क्रमोढायामपि असवर्णजातेऽपि । तदाह कात्यायनः ।

अक्रमोढासुतस्त्वृक्यासवर्णश्च यदा पितुः ।

असवर्णः प्रसूतश्च क्रमोढायास्तु यो भवेत् ॥

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्याः पुत्रो न ऋक्यभाक् ।

सोपि सवर्णश्वेदधिकारी । एतेषां मध्ये पतितभिन्ना ग्रा-
साच्छादनैर्विभूयुरंधजडक्लीबव्यसनिव्याधितादोश्वाक-
र्मिणः पतिततज्जातवर्जं तत्पुत्राः प्रातित्यादिदोपरहिता-
श्वेदधिकारिणः । कन्याश्च विवाहपर्यंतं भर्तव्याः अपु-
त्रा योपितश्च साधुवृत्तयो भर्तव्याः व्यभिचारिण्यः प-
तिप्रतिकूलाश्च निर्वास्याः । यथा

अपुत्रा योपितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ।

निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च ।

सुताश्चैषां प्रभर्तव्या यावन् भर्तृसात्कृताः ।

तत्सुताः प्रातित्यादिदोपरहिताश्चेदधिकारिणः ।

॥ अथ विभाज्यमविभाज्यं चोच्यते ॥

तत्र च पितृपितामहायार्जितं साधारण संबंधेन
साधारणव्यापारेण साधारणधनोपघातेनार्जितं च वि-
भाज्यम् । यथा कात्यायनः

पैतामहं च पित्र्यं च यत्किञ्चित्स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते ।

स्वयमर्जितमसाधारणप्रयोजकरूपव्यतिरेकेणेति
चंडेश्वरः तेन साधारणधनोपघातादिनार्जितोर्जकस्य भा-
गद्वये इतरेषामेकैकांशित्वम्

साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनायुधम् ।

शौर्यादिनाप्नोति धनं चातरस्तत्र भागिनः ।

तस्य भागद्वयं प्रोक्तं शेषास्तु समभागिनः ।

इति व्यासवचनात् । अत्र चातर इत्युपलक्षणं पितृ-

व्यादयोपि बोद्धव्याः । तस्यार्जकस्य युक्तं चैतत् अर्जक-
स्य साधारणधनद्वारेण शरीरायासेन चानर्जकानां तु के-
वलसाधारणधनद्वारेणार्जितत्वात् । एवं यत्रैकेन शरीर-
व्यापारमात्रेण चासाधारणधनशरीरायासाभ्यामर्जितं
धनं तत्र शरीरायासमात्रेणार्जकस्य एकांशित्वं धनशरी-
रायासाभ्यामर्जकस्य व्यंशित्वं न्यायसाम्यादिति श्रीक-
ण्णतर्कालंकारः । साधारणधनोपघातेऽपि यस्य यावत्तीश-
स्याल्यस्य महतो वा उपघातस्तदनुसारेण भागकल्पना
कार्येति जीमूतवाहनादयः प्राहुः । अनुपघातार्जितमर्ज-
कस्यैव नेतरेषां । तत्रापि विद्यालब्धधने विशेषः वक्ष्यमा-
णवचनपटलात् । विद्यालब्धधने अनुपघातार्जितेपि स-
मविद्याधिकविद्ययोरेकांशः । न्यूनविद्याविद्ययोर्नाशः ।

नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।

समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ॥

इति कात्यायनीयात् । मध्यपठितविद्यापदमुष्माभ्यां
संबध्यते काकाक्षिन्यायात् तेन समविद्याधिकविद्याना-
मित्यर्थः । अत्रापि विशेषः । पितृपितामहपितृव्यचात्रा-
दिभ्यः प्राप्तविद्यानां विद्यालब्धधने न्यूनविद्याविद्ययोर्-
प्येकैकांशः । यथा कात्यायनः

कुले विनीतविद्यायां आतृणां पितृतोपि वा ।

शौर्यप्राप्तं च तद्विजितं तद्विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

अपि वाशब्दाभ्यां पितामहपितृव्यादयः समुच्चिताः
शौर्यप्राप्तं साधारणधनोपघातेन शौर्यार्जितं धनं सा-

धारणधनोपघातार्जितधनस्य विभाज्यताया उक्तत्वात्
विद्यामभ्यस्यतो आतुः कुटुम्बं यथपरो आता स्वासाधा-
रणधनशरीरायासाम्यां संवर्धयति तदा तद्विद्यार्जितधने-
नास्य मूर्खस्याप्येकांशः

कुटुम्बं विभूयाद्भातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।

भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुनोपि सन् ॥

इति नारदीयात् । अश्रुतो मूर्खः । तत्र विद्याधनमाह
कात्यायनः

उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्याया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यात्तद्विभागेन युज्यते ॥

शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात् सदिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।

स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धमध्ययनाच्च यत् ॥

विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे तन्न युज्यते ।

शिल्पेष्वपि च धर्मोपि मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥

परं निरस्य यल्लब्धं विद्याया पणपूर्वकम् ।

विद्याधनं तु तद्विद्यान् विभाज्यं बृहस्पतिः ॥

एतेषामर्थः यदि भवान्भद्रकमुपन्यस्यति तदा भ-
वते एतावद्धनं दातव्यमिति पणितं तद्भद्रोपपन्यासेन
यत्पणितं लब्धं धनं तन्न विभाज्यं तथा शिष्यादध्यापि-
तात् ऋत्विक्कर्मकरणेन यजमानाद्वा दक्षिणादिरूपं धनं
यल्लब्धं यच्च किञ्चिद्विद्यायां प्रश्ने कृते तत्र सम्यगुत्तरेण
परितोपादपणितमेव यत्किञ्चिद्धनं ददाति तथा सन्दि-
ग्धप्रश्ननिर्णयात् 'संदिग्धार्थस्य निश्चयायार्थं प्रश्ने कृते

तन्निर्णयजननात् यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे मम संशय-
मपनयति तस्मै सुवर्णादिकमिदं दास्यामीत्युक्ते तस्य
संशयमपनीय यल्लब्धं अथ वा वादिप्रतिवादिनोः कुत्र-
चिद्वादविषये संदेहे न्यायकरणार्थमागतयोः सम्यङ्-
निरूपणेन यल्लब्धं तथा स्वज्ञानशंसनात् शास्त्रादिषु स्व-
ज्ञानं प्रकाश्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तथा वादात् वादवि-
चारे परं निर्जित्य यल्लब्धं । एकस्मिन् देये वस्तुनि बहू-
नां ब्राह्मणानां समुत्थाने येन प्रकृष्टवेदमधीत्य यल्लब्धं
तथा शिल्पविषया चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्यल्लब्धं त-
था दूतेनापि परं निर्जित्य यल्लब्धं तत्सर्वं विद्याधनमवि-
भाज्यमितरैः सहेति । अत्रापि पिशोपमाह कात्यायनः

परभक्तोपयोगेन विद्याप्राप्तान्यतस्तु या

तया लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते ॥

अन्यतः पितृव्यावृत्तिरिक्ततः प्राप्तया कर्माचिद्धि-
यया साधारणधनोपघातमनरेण यदर्जितं तत्समवि-
द्याधिकपिदैरेव विभाज्यं न तु न्यूनविद्यादिभिरिति स्थितं
पितृद्रव्योपघातेन पुत्रार्जितधनस्य पितृद्वयं शः अर्जक-
स्याप्यंशद्वयं इतरेषामेकैकांशित्वं साधारणानुपघाते तु
पितुरंशद्वयं । अर्जकस्यापि तावदेव इतरेषामनंशित्वं
पितुर्गुणवच्चागुणवच्चाभ्यां वा अर्धहरत्वद्वयंशित्वे इ-
ति द्वायभागः ।

व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात्पिता ।

इति कात्यायनश्रुत्यात् ययस्य प्रयोजनार्हं पुस्त-

कादि पितृद्रव्यांतरसच्चे तन्मूर्खादिभिः सह न विभज-
नोयम् ॥

गोप्रचारस्य स्थया च वस्त्रं यज्ञांगयोजितम् ।

प्रायोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थं च बृहस्पतिः ॥

इति कार्यायनवचनात् तन्मात्रद्रव्ये तु अंशानुसारेण
तद्रव्यस्य मूल्यं ग्राह्यं । शौर्यधनं भार्याधनं प्रसादलब्ध-
धनं साधारणधनोपघातं विनार्जितमेवमादौ न्यविभा-
ज्यानि

- शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।

व्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ॥

इति नारदीयात् । न यास्तुविभागो नोदकपात्रालं-
कारोपयुक्तस्त्रीवाससामपां प्रचारार्थानां विभागश्चेति
शंखालिखितवचनात् ।

वस्त्रं पत्रमलंकारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगक्षेमप्रचारश्च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥

इति मनुवचनात् ।

अनुपमन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जितम् ।

स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥

इति वचनाच्च । शौर्यधनं युद्धे जयादिना लब्धं । स्वा-
मिप्रसादलब्धं च भार्याधनं भार्याप्राप्तिकाले स्वशुरादितो
लब्धं पित्रादिभिः प्रसन्नतया दत्तं प्रायोज्यं यद्यस्य प्रयो-
जनार्हं यथा पुस्तकादि न मूर्खैर्विभजनीयं तत् पण्डि-
तानामेव किंतु यत्र तन्मात्रं धनमस्ति तत्र स्वांगयोग्य-

अथ पितृकृतपैतामहधनविभागः ॥

तत्र मातृरजोनिवृत्तिसहकृता तदिच्छं नियामिका ।
ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा ऋकथं भजेरन् । मातुर्निवृत्ते रजसि जी-
वति चेच्छति इति गौतमीयात् । नच गौतमवचनं पि-
तुः स्वोपात्तधनविषयमिति वाच्यं । पितुः स्वोपार्जितध-
नेमातृरजोनिवृत्त्यनंतरं विभागाभ्युपगमे ।

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥

इत्यस्य निर्दिष्यत्वापत्तेः । रजोनिवृत्तौ पुत्रोत्पत्त्यसम्भ-
वात् । नच वैपरीत्यमिति वाच्यं तथात्वे पितामहधने वि-
भक्तजस्य निरंशतया तस्य वृत्तिलोपापत्तेः । वृत्तिलोपस्य
च । ये जाता येप्यजाता वा । इत्यादिना निषेधात् । नच
पितृगृहीतपितामहद्रव्य एव पित्रनंतरं विभक्तजस्याधि-
कारान्न वृत्तिलोप इति वाच्यम् पित्रा सकलतद्धनस्य
भुक्तत्वे वृत्तिलोपावश्यकत्वात् । एवं च मातृपदं विमा-
तृपरं अपि पुत्रसम्भावनातुल्यत्वात् तत्र पितामहधन-
विभागे तु पितुरंशद्वयं पुत्राणामेकैकांशित्वम्

जीवद्विभागे तु पिता गृहीतांशद्वयं स्वयम् ।

इति बृहस्पति वचनात् । पितृधनगोचरत्वं चास्य
नारंभ्यं तत्र स्वेच्छामात्रस्य नियामकत्वात् इच्छया
न्यूनाधिकग्रहणस्यापि संभवात् । भागद्वयमात्रविधाना-
नुपपत्तेश्च पूर्वोक्तगुणवत्त्वादिसत्त्वेपि पैतामहभूमिनि-

१ पितुरिच्छा । २ मातुर्निवृत्ते रजसि पितृधनगोचरमस्तु । ऊ-
र्ध्वं विभागाज्जातस्त्वित्यादिकं तु पितामहधनगोचरमस्तिवत्यर्थः ।

बंधद्विपदरूपद्रव्याणां न्यूनाधिकदानेन पितुः प्रभुत्वं
भूम्यादित्रिकभिन्ने पैतामहमणिमुक्ताप्रवालादीनामुक्त-
कारणसत्त्वे स्वार्जितवन्न्यूनाधिकदाने पितुः प्रभुत्वम् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबंधो द्रव्यमेव च ।

तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोः ॥

इति पितुः स्वाच्छंयनिवृत्तिपरयाज्ञवल्क्यवचनात् ।

सति पितामहधनस्वामिनि पितरि तत्पुत्राणां पिताम-
हधनस्वामित्वाप्रसक्तैर्यथाश्रुतार्थबाधात् । निबंध आक-
रादौ नियतलभ्यं राजादिदत्तमिति कल्पतरुः । द्रव्यं द्वि-
पदरूपं भूसाहचर्यात् । तथा च

स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।

असंभूय सुतान्सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥

मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः ।

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥

इति याज्ञवल्कीयाच्च । अत्र मणिमुक्ताप्रवालानामि-
त्युपादाय पुनः सर्वस्येत्युपादानं सर्वेषां भूम्यादित्रितय-
भिन्नसुवर्णादिद्रव्याणां दानादिषु पितुः स्वाच्छंयार्थं
तत्रापि सर्वस्येत्युपादानात्सर्वस्य कुटुंबवर्तनहेतोर्दाना-
दिनिषेधः । कुटुंबवर्तनाविरोधित्वाच्चित्स्थावरादेर्न
दानादिनिषेध इति दायभागः । एवं यदा पिता पुत्रान्
विभज्य यथाशास्त्रं भागं गृहीत्वा पुत्रैः सहासंसृष्ट एव
पुत्रांतरमुत्पाय मृतस्तदा विभागानंतरजात एव तद्धना-
धिकारी न तु पूर्वविभक्तोपीत्येवं पूर्वभ्रातृविभागेपिवि-

भक्तजस्य नांशित्वमित्याह बृहस्पतिः ।

पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ।

जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥

अनीशः पूर्वजः पौत्रे आतृभागे विभक्तजः ।

परस्परमनीशास्ते मुक्ताशौचौदकक्रियाः ॥

जघन्यजा विभागानंतरजाताः । यदितु येनकेनचि-
त्पुत्रेण सह संसृष्टः सन् पिता मृतस्तदा तद्धनं संसृष्ट-
विभक्तजाम्ब्यां पुत्राम्ब्यां समं विभाज्यम्

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत्स हि तैः सह ॥

इति मनुवचनात् । तत्रापि विशेषः । संसृष्टेनापि
पित्रा स्यासाधारणधनशरीरायासाम्ब्यां यदर्जितं तद्विभ-
क्तजस्यैव न तु पुत्रांतरस्यापि । तथा च बृहस्पतिः

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

अत्र स्वयमित्यनेनासाधारणधनेन शरीरायासेन चा-
र्जितं दर्शयति । एवं विभक्तपित्रा यदृणादिकं स्वार्थमेव
रुतं तद्विभक्तजेनैव समाधेयम् ।

यथाधने तथर्णेपि दानाधानक्रमेषु च ।

इति तद्वचनशेषात् । यत्पुनः संसृष्टेन सह साधारण्येन
ऋणादिकं रुतं तदुभाभ्यामेव संसृष्टविभक्तजाम्ब्यां स-
माधेयं । विभक्तजः विभागानंतरगर्भावानेन उत्पन्नः ग-
र्भावानादृते जनकभ्यापाराभावात् अतो यद्यपिज्ञातग-

भयामेव स्त्रियां पुत्रा विभक्तास्तदा तद्गर्भजातो विभ-
 केभ्य एव भ्रातृभ्यः पूर्वविभक्तान्येकीकृत्य पुनर्विभज्य
 स्वांशं गृह्णीयात् न तु विभक्तजेन सह पितृधनाधिका-
 रित्वं पितुः स्वार्जितविषयं । पितामहधनस्य तु मातुर्वि-
 मातुश्च रजोनिवृत्तिमंतरेण विभागाभावात् भ्रात्या रुत-
 स्य च तस्याशास्त्रीयत्वे नानुपादेयत्वात् तत्र विभक्तजा-
 नां सर्वेषामेवांशित्वात् अत एव यदि दैवात् पितामहभू-
 म्यादिकं विभज्य यथाशास्त्रं स्वयमंशद्वयं गृहीत्वा पिता
 पृथक्स्थितस्तदा पितामहसम्बन्धिधनविभागं भ्रात्रादि-
 भ्यो विभक्तजोपि गृह्णीयात् पूर्वविभागस्य अशास्त्रीय-
 त्वेन निवर्त्यत्वात् । यथानैव विषये विष्णुः । पितृविभक्ता
 विभागानंतरमुत्पन्नस्य भागं दद्युः । इति । एवं पित्रा पि-
 तामहपुत्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यंतः समानो ना-
 त्रोत्पत्तितः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारः पुत्रादीनां त्रयाणा-
 मेव पार्वणे तर्हिपिंडतद्गोम्यपिंडद्वयदातृत्वात् । अत एव
 जीवत्पितृकयोः पौत्रप्रपौत्रयोर्नाधिकारः पार्वणानधिका-
 रितया पिंडाप्रदातृत्वात् । पित्रोरुपरमे च भ्रातृणां वि-
 भागे पितृरुत् विशेषः परं निवर्तते । अन्यस्तु सर्वमेव
 पूर्ववत्प्रत्येतव्यं यत्र च एकस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोरेको-
 स्ति अपरश्च बहून् पुत्रानुत्पाद्य मृतः किंतु पुत्राः संति
 तत्र पुत्रस्य एको भागः अपरश्च भागो बहूनां नप्तृणां
 स्वपित्रधीनजन्ममूलत्वाद्धनसंबन्धस्य यावत्येव धने तस्य
 स्वामित्वार्हत्वं तावत्येव धने तत्पुत्रादीनामपीति जी-

मूतवाहनादयः प्राहुः ॥ इदानीं सवर्णभ्रातृणां विभागो
विंशोद्धारादिपूर्वको वा समो वेत्स्यभिधीयते ॥ उद्धारमं-
तरेणापि समविभागमाह पितरित्यनुवृत्त्य हारीतः । स-
मानतो मृते ऋक्यविभागः तथा याज्ञवल्क्यः ।

विभजेरन्सुताः पित्रोरुर्ध्वमुक्यमृणं समम् ॥

तथा बृहस्पतिः

द्विप्रकारो विभागस्तु दायादानां प्रकीर्तितः ।

वयोज्येष्ठक्रमेणैकः परा समांशकल्पना ॥

इति वयोज्येष्ठक्रमेणेति विंशोद्धाराभिप्रायेण । शूद्रत्वे-
विंशोद्धारो नास्ति इति दायभागः । अतः सोद्धारानुद्धार-
योर्विकल्पः । नच समभागस्य शास्त्रीयत्वात्तस्यैव नि-
त्यवदनुष्ठानमिति वाच्यं भक्त्यतिशयेन भ्रातृणामुद्धार-
ानुमतेरपि संभवात् विभागाविभागविकल्पयत् । अत
एयायतनानां भक्त्यतिशयाभावात् उद्धारार्हज्येष्ठाभा-
वाच्च समभाग एव लोके दृश्यते । यस्तु स्वयोग्यतया
पितृपितामहादिधने निस्पृहः सोपि तत्पुत्रादेः कालान्तरे
दुरंततापारणार्थं किञ्चिद्दत्त्वा विभजनीयः ।

भ्रातृणां यस्तु नेहेन धनं शक्तः स्वकर्मणा ।

स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिद्वत्त्वोपजीवनम् ॥

इतिमनुवचनात् । विभागस्तु पित्रादेर्धनेन ऋणं
परिशोध्य तदवशिष्टधनस्य करणीयः । उत्तमणच्छ्रुया
या विभज्य परिशोधनीयं । तथा नारदः

यच्छिष्टं पितृदापेभ्यो दत्तवर्णं पैवृकं ततः ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी न स्याद्यथा पिता ॥

अत्र ऋणी न स्याद्यथा पितेत्यनेन विभागानंतर-
मपि ऋणपरिशोधनं दर्शितं अन्यथा व्यर्थं स्यात् । ए-
वं प्रतिश्रुतमपि देयमित्युक्तमसरुत् । एवमेकेन भ्रात्रादि-
ना बहुषोप्यतया यत्राधिकं भुक्तं तत्र भुक्तांशो न विभा-
गमध्ये प्रवेशनीयः किंतु भुक्तावशिष्टस्य विद्यमानस्यैव
विभागः कार्यः ।

बंधूनामविभक्तानां भागं नैव प्रदापयेत् ।

दृश्याद्वा तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् ॥

इति नारदवचनात् । दृश्यादेति वा शब्द एवार्थे ततो
विभक्ततादशायां यावद्धनं संचितं यावच्च व्ययितं त-
त्सर्वं बुद्ध्वा यदेकीकृतं तद्दृश्यं विद्यमानं तस्मादेव विभा-
गः कार्य इत्यर्थः । असंस्कृतभ्रात्रादीनां पैतृकधनेन सं-
स्कार्यतामाह व्यासः ।

येषां तु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् ॥

पितरि चोपरते सोदरासोदरभ्रातृभिर्मातुरनुमत्या
विभागे क्रियमाणे मात्रे स्वतुल्यभागो दातव्यः ।

समांशहारिणी माता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ ।

इति वचनात् । इदं च स्त्रीधनादाने । स्त्रीधनदाने
त्वर्धदानं अधिविन्नस्त्रियै प्राप्तस्त्रीधनायै आधिवेदनिक-
स्यार्धदानदर्शनेन सांख्यिकन्यायात् । यथा याज्ञवल्क्य-

अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥

द्वितीयविवाहार्थिना प्रथमस्त्रियै पारितोषिकं धनं
यद्दीयते तदाधिवेदनिकं अधिकविवाहार्थत्वात्तस्य तत्र
द्वितीयस्त्रियै यावद्दीयते तत्समानं देयमित्यर्थः । अत्र मा-
तृपदस्य जननीपरत्वान्न न सपत्नीमातृपरत्वमपि सरु-
च्छुतस्य मुख्यगौणत्वानुपपत्तिरिति श्रीरुष्णतर्कालंकार-
स्मार्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः । मैथिलीस्तु मा-
तृपदं सपत्नीमातृपरमिति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् ।
यथा बृहस्पतिः ।

तदभावे तु जननी तनयांशसमांशिनी ।

संमाशा मातरस्तेषां तुरीयांशास्तु कन्यकाः ॥

अस्यार्थः तदभावे पितुरभावे पुत्रैर्विभागे क्रियमा-
णे जननी पुत्रतुल्यांशभागिनी । अपुत्रा विमातरश्च पुत्र-
तुल्यांशभागिन्य इत्याहुः । एवं पितामही सपत्नीनामपि
स्वभर्तृधर्मपुत्राभावे पौत्रतुल्यांशभागित्वम् ।

पितामहस्तु सर्वास्ता मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

इत्थत्र बहुवचनश्रवणात्सर्वपदोपादनाच्च इति प्रा-
हुः । मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः ।

अथ संसृष्टधनविभागः ।

तत्र संसर्गिणो बृहस्पतिना दर्शिताः । यथा

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ॥

पितृव्येणाय वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥

तेन पित्रादिभिः सह विभक्तानां पुनरन्योन्येच्छया

पूर्वरुतविभागमुपेक्ष्य यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम
 धनं तत्तवापीति व्यवस्थया एकगृह्यरूपतयाऽवस्थान-
 संसर्ग इति प्रतिपन्नं तत्र पितृभ्रातृपितृव्यव्यतिरिक्तानां
 संसर्गो न भवति । अन्यथा परिगणितानर्थक्यापत्तेरिति
 स्मार्तजीमूतवाहनादयः प्राहुः । मैथिलास्तु पित्रादिपद-
 मुपलक्षणं तेषामेवोत्पत्तितोऽविभक्तत्वं तेषामेव विभा-
 गानंतरमेकत्रावस्थानं संसर्गः तेन पितृव्यपुत्रादिभिरपि
 संसर्गो भवतीत्याहुः तत्रैतन्मम । मनुविष्णू ।

विभक्ताः सह जीवंतो विभजेरन्पुनर्यादि ।

समस्तत्र विभागः स्याज्जैष्ठ्यं तत्र न विद्यते ॥

अत्र सम इत्यनेन विंशोद्धाराद्यभाव एव सूचिनः
 न त्वसवर्णभ्रातृणामपि भागसमता । अत एव बृह-
 स्पतिः ॥

विभक्ता आतरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः ।

पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

इदं तु ज्येष्ठांशमेव निषेधयति ननु भागसाम्यमपि
 ज्ञापयति । बृहस्पतिः

संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्यारौर्यादिना धनम् ।

प्राप्नोति तस्य दातव्यो व्यंशः शेषाः समांशिनः ॥

यदि तु येनकेनचित्पुत्रेण सह पिता संसृष्टः सपुत्रां-
 तरमुत्पाद्य मृतस्तदा तद्धनं संसृष्टविभक्तजाभ्यां पुत्रा-
 भ्यां समं विभजनीयं

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।

संसृष्टास्ते न वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥

इति प्रागुक्तमनुवचनात् । तत्रार्थ विशेषः । असंसृष्टेन पित्रा स्वासाधारणधनशरीरायासाम्यां यदार्जितं तद्विभक्तजस्यैव न तु पुत्रांतरस्यापि । तथा च बृहस्पतिः ।

पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमार्जितम् ।

विभक्तजस्य तत्सर्वमनोशाः पूर्वजाः स्मृताः ॥

अत्र स्वयमित्यनेनासाधारणधनशरीरायासेनार्जनं दर्शयति सर्वशब्देन च पित्रार्जितं बहुतरमपि विभक्तजस्यैवेति सूचितं । एवं विभक्तजपित्रा यदृणादिकं स्वार्थमेव कृतं तद्विभक्तजेनैव समाधेयं ।

यथा धने तथर्णेऽपि दानाधानक्रयेषु च ॥

इति प्रागुक्तवचनात् । यदि पुनः संसृष्टेन सह साधारण्येन ऋणादिकं पित्रा कृतं तदा तदुभाम्यां संसृष्टविभक्तजाम्यां समाधेयम् ॥

अथ विभागानंतरमागतस्य विभागः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

कृतेऽकृते विभागे वा कक्षी यत्र प्रवर्तते ।

सामान्यं च भवेद्यत्तु तत्र भागहस्तु सः ॥

ऋणं छेदय्यं गृहं क्षेत्रं यस्य पैतामहं भवेत् ।

चिरकालप्रोपितोऽपि भागभागागतस्तु सः ॥

गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा योऽन्यदेशं समाश्रितः ।

तर्हशस्यागतस्पांशः प्रदातव्यो न संशयः ।

तृतीयः पंचमो वापि सप्तमो वापि यो भवेत् ॥

जन्मनामपरिज्ञाने लभेदंशं क्रमागतम्
यं परंपरया मौलाः सामंताः स्वामिनं विदुः ।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥

इति साधारणधनोपलक्षणं तेनाविभक्ततादशायां
देशान्तरगतेन चिरप्रोपितवंशेन समंतात्प्रतिवासिभि-
र्मल्लैरात्मज्ञापनपूर्वकं क्रमागतधनाद्यथाशास्त्रं भागग्र-
हणं कार्यामिति स्थितं । भोगरुतविशेषस्त्वग्रे वक्ष्यते ।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।

भूयो दायविभागः स्यादा चतुर्थादिति स्थितिः ॥

इति वचनं तु सहवासविषयम् ॥ एकमातृकयोर्वि-
भिन्नपितृकयोर्विभागमाह विष्णुः ।

एका माता द्वयोर्यत्र पितरौ द्वौ च कुत्रचित् ।

तयोर्यदस्य पैत्र्यं स्यात्स तद्गृहीत नेतरः ।

द्वौ सुतौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।

तयोर्यदस्य पैत्रं स्यात्स तद्गृहीत नेतरः ॥

यस्य बीजागो जातस्तद्धनं स गृहीयात् नेतरो ना-
न्यबीजतो जातस्तद्धनं गृहीयादित्यर्थः । तेन नात्र स-
मांशव्यवस्था । तथाविधपुत्राभ्यां मातृधनविभागेऽपि
यस्य पित्रा यद्धनं तस्यै दत्तं तेन तद्ग्राह्यं नेतरेणेत्यर्थः
मात्रा स्वयमार्जिते तु तुल्यांशित्वमेवानयोः ॥ तथावि-
भक्तधनस्य देयादेयत्वविचारः । अविभक्तस्थावरेषु स-
र्वेषां दायादानामनुमतिं विना एकस्य दानाद्यनधिकारः
स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च ।

नैकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना ।

अविभक्ता विभक्ता वा सपिंडाः स्थावरं समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाद्यमनविक्रये ॥

इति व्यासवचनात् । वस्तुतस्तु यथेष्टविनियोगार्हत्व-
लक्षणस्य स्वत्वस्य द्रव्यांतरवदत्राप्यविशेषाद्दानादिकं
कृतं सिध्यत्येव वचनं तु स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचर-
विक्रयादौ कुटुंबविरोधादधर्मभागिताज्ञापनार्थं निषेध-
रूपं न तु विक्रयाद्यनिष्यत्पर्यमिति स्मार्तदायभागका-
रादयः प्राहुः । अत एव

यथेकजाता बहवः पृथग्धर्माः पृथक्क्रियाः ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु संमताः ॥

स्वभागान् यदि दयुस्ते विक्रीणीपुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्टं तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥

इति नारदवचने एकेन क्रियमाणे कार्ये पुनरन्येषाम-
संमतत्वेऽपि स्वभागदानादावीशत्वमुक्तं । विभक्तविषय-
मेतदिति नाशङ्क्यम्

दानग्रहणपञ्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्क्षेपाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

इति नारदवचनेन तत्रान्येषामस्वामित्वेन संमतेर-
संमतेर्वा वाच्यत्वात् । इत्थं च वक्ष्यमाणमनुवचने य-
त्सामान्यस्यादेयमध्ये गणनं तन्निषेधपरमेव ननु दाना-
नाद्यनिष्पत्तिपरं एवमेव स्मृतिसारादयः । अत्रापवाद-
माह प्रामाणिकवचनम् ।

एकोपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।

आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः ॥

इति । तस्मादिभक्तस्याविभक्तस्य वा स्वांशदानं सि-
ध्यत्येवेति स्थितं तत्र दानादिकं न सिध्यतीति मिश्रा-
स्तच्चित्पम् ।

अथ दत्तकौरसयोर्विभागव्यवस्था ॥

औरसेन दत्तकानां विभागे औरसस्य व्यंशित्वं असवर्ण-
दत्तकादेस्तु नांशित्वं किं तु आसाच्छादनादिमात्रभा-
गित्वं । तदाह देवलः ।

सर्वे हनौरसस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः ।

औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते ॥

तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।

हीनास्तमुपजीवियुर्ग्रासाच्छादनसंभृताः ॥

दायहराः पितुः सर्वदायहराः । तेषामिति तेषां मध्ये
ये सवर्णाः पुत्रा इत्यर्थः । औरसे सति तृतीयांशहरा
हीना ये पितुरौरसपुत्राश्च आतुर्हीनवर्णास्ते आसाच्छा-
दनमात्राधिकारिणः तदाह कात्यायनः ।

उत्पन्नेत्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु आसाच्छादनभागिनः ॥

अत्रासवर्णपदं हीनवर्णपरं देवलवचनैकवाक्यत्वात् ॥

अथनिर्द्भुतस्यपश्चादवगतस्य विभागः ।

तत्र मनुः

ऋणं धने च सर्वस्मिन्प्रविभक्ते यथाविधि ।

पश्चाद्दृश्येत यत् किञ्चित्तत्सर्वं समतां नयेत् ॥

इति पूर्वं यस्य यथा भागकल्पना कृता तत्समानै-
वापहर्त्रा सहापहृतस्य द्रव्यस्य तथा सा कार्या न पुनर-
स्यापहर्तृतया अल्पभागो दातव्यो न दातव्य एव वा ।
न पुनरपहृतद्रव्ये सर्वेषां समभाग एवेति समतां नये-
दित्यस्यार्थः । विंशोद्धारादिबाधेः प्रमाणाभावात् अ-
सवर्णपुत्रादीनां विभागसाम्यापत्तेश्च अत्र पश्चाद्दृश्ये-
तेत्यनेन विभक्ते सति लौकिकप्रमाणमात्रेण लब्धस्यैव
विभागो नहि तत्र दिव्यादिकं अन्यथा शंकापिशाच्या
दिव्यं विना कचिदप्यनिश्चितद्रव्यत्वेन सम्यग्विभागो न
स्यात् । कात्यायनः ।

दृश्यमानं विभज्येत गृहं क्षेत्रं चतुष्पदम् ।

गूढद्रव्याभिशंकायां प्रत्ययस्तत्र कीर्तितः ॥

प्रत्ययो दिव्यं । एतदेव स्पष्टयति ।

गृहोपस्करवाहानां दोषाभरणकर्मिणाम् ।

दृश्यमानं विभज्येत कोपं गूढेऽत्रवीन्मनुः ॥

कोपो दिव्यविशेषः । कात्यायनः ।

प्रच्छादितं तु यथेन पुनरागत्य तत्समम् ।

भजेरन्ध्रातृभिः सार्द्धमभावे तु पितुः सुताः ॥

भृगुः ।

अन्योन्यापहृतं द्रव्यं दुर्विभक्तं च यद्भवेत् ।

पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभागेन तद्भृगुः ॥

पश्चात्प्राप्तमित्यनेनापहृतद्रव्यस्यैव विभागो न तु पू-

वविभक्तस्यापि पुनर्विभाग इति दर्शितम् । दुर्विभक्तमित्यनेन क्रमादिना कृताशास्त्रीयविभागस्य पुनः शास्त्रीयविभागः कार्य इत्युक्तम् ।

सरुदंशो निपतति सरुत्कन्या प्रदीयते ।

सरुदाह ददानीनि ग्रीण्येतानि सरुत्सरुत् ॥

इति तु शास्त्रीयविभागानंतरं न पुनस्तद्विभाग इत्येतत्परं । देशादिभेदेनापि विभागमाह कल्पतरुरत्नाकर-
योः कात्यायनः

देशस्य जातेः संघस्य धर्मो ग्रामस्य यो भृगुः ।

उदितः स्यात्स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत् ॥

भृगुः आहेति शेषः । तथा कात्यायनः ।

बंधुनापहतं द्रव्यं बलान्नैव प्रदापयेत् ।

बंधूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥

अत्रापहतपदं भाक्तं । एवमेव विश्वरूपहलायुधस्मार्तजीमूतवाहनादयः । सामादिना दाप्यो न तु बलात् अपहारे तु आस्तां सामादिना दापनं तस्य यातनमपि कार्यं । अविभक्तेन यदधिकं भुक्तं तदसौ न दाप्यः । एतच्च मुनिभिरपहर्तुरपि विभागप्रतिपादनादवसीयते ।

अथ वृत्तविभागसंदेहे निर्णयः

तत्र नारदः ।

विभागधर्मसंदेहे दायादानां विनिर्णयः ।

ज्ञातिभिर्भागर्द्धेन पृथकार्यप्रवर्तनात् ॥

इति । ज्ञातीनां कीर्तनं तेषु सत्सु नान्यसाक्षिग्रहण-

मित्येतदर्थे । अत एव याज्ञवल्क्यः ।

विभागनिष्कवे ज्ञातिबंधुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतुकैः ॥

इति । प्रथम ज्ञातयः सापिंडाः साक्षिणः । तदभावे
बंधुपदोपनीताः संबंधिनः साक्षिणः । अत एव शंखः ।

गोत्रभागविभागार्थे संदेहे समुपस्थिते ।

गोत्रजैश्चापरिज्ञाने कुलं साक्षित्वमर्हति ॥

इति । कुलबंधुः । तदभावे लेखितेनापि निर्णयः का-
र्यः । लेखितस्य साक्षिभ्यो गुरुत्वं । तदभावे प्रथकार्य-
प्रवर्तनादपि निर्णयः । यथा नारदः ।

दानग्रहणपञ्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।

विभक्तानां पृथग्ज्ञेयाः पाकधर्मागमव्ययाः ॥

साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च ।

विभक्ता धातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तते स्वक्रकथतः ।

विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यंतरेण तान् ॥

एको ददाति अपरश्च गृह्णाति एकेन ऋणादिषु क्रि-
यमाणेषु अपरधाता साक्षी क्रियते प्रतिभूर्वा एवमा-
दीनामेकैकेनापि निर्णयः कार्य इति दिक् ॥

अथ भुक्तिः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ॥

पश्यतोऽब्रुवतो हानिभूर्मेविंशतिवार्षिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥

विवादमकुर्वाणस्य स्वामिनः समक्षं परेणासर्पिडा-
दिना भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवर्षनिवृत्तौ स्वत्वहानिः।
अत्र वर्षगणना सावनेन लोकव्यवहारकर्मत्वात्तस्य ।
तथा विष्णुधर्मोत्तरम् ।

सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेना-

लोक्यं च यत्स्याद्व्यवहारकर्म ॥

इति । तथा व्यासः

वर्षाणि विंशतिं यस्य भूमिर्भुक्ता परैरिह ।

सति राज्ञि समर्थस्य तस्य सेह न सिध्धाति ॥

समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य धनस्य दशवर्षनि-
वृत्त्या स्वत्वहानिः । तथा च मनुनारदौ

यत्किञ्चिद्विंशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।

भुज्यमानं परैस्तूर्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥

यत्किञ्चिद्धनजातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेकेण प-
रैर्विंशवर्षाणि भुज्यमानं स्वयं तूर्णीं प्रेक्षते न भुज्यतामि-
ति प्रतिषेधं न कुरुते नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति तत्र
तस्य स्वाम्यं नश्यतीत्यर्थः । तथा गौतमः । अजडपौगं-
डधनं दशवर्षं भुक्तं परैः संनिधौ भोक्तुरिति । जडो वि-
कलेंद्रियः । पौगंडः अनुत्पन्नश्मश्रुरित्यर्थः ।

तथा च नारदः ।

बाल आ षोडशाद्वर्षात्पौगंडश्चापि शब्ध्यते ।

तस्माद्विंशवर्षविंशतिवर्षभोग एव स्वत्वं जनयति य-
थाकालवशात् बीजमेकुरं जनयति तरवश्च प्रसूनमिति

स्वामिनाऽपारित्यक्तेपि शास्त्रोक्तकालभोगात्स्वाम्यमन्य-
स्य भवाते । यथा जयेन राज्ञः परराष्ट्रधने इति । एवमेव
स्मार्तश्रीकरबालोकयोगलोकभवदेवभट्टशूलपाणिकुल्ल-
कभट्टचंडेश्वरवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः । व्यवहारोपि तादृ-
गेव । अत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्त्वा च स्वत्वमाह नारदः

भुज्यमानान्परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।

समक्षं तिष्ठतोप्यस्य तान्भुक्तिः कुरुते वशे ।

व्यक्तमाह बृहस्पतिः

स्थावरं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्या हानिमुपेक्षया ।

इति । उपेक्षया क्षमया । अत्र स्वामिनः सुशीलत्वं अ-
क्षमत्वं महेच्छत्वं च हेतुः । ततश्च विंशतिवर्षात् पूर्वं स्व-
कृतिसाध्यकर्पणादिना यत् तस्य स्वयमुत्पादितं तत्रैव
स्वत्वं तदुत्तरं तु भूमौ । एवं दशवर्षात् पूर्वं गवादौ स्वकृति-
साध्यदोहनपालनावैर्यत् दुग्धादिकमुत्पन्नं तत्रैव स्वत्वं ।
दशवर्षोत्तरं तु न गवादिधने स्वत्वमिति पूर्वं तन्नाशकभो-
गे तु चौर्यदोषो भवति यत्राध्यादीन् व्यावर्तयति । प-
श्यतोऽब्रुवतो हानिरित्यभिधाय याज्ञवल्क्यः ।

आधिसीमोपनिक्षेपजडबालवनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरापि ॥

आधिः बंधनद्रव्यं । उपनिक्षेपः

वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यद्विधोयते ।

इति नारदोक्तः । वासनं निक्षेपाधारभूतं संपुटकादि
तत्स्यं समुद्रं ग्रन्थ्यादियुक्तं । जडो बुद्धिविकलः । बालोऽ-

प्राप्तषोडशवर्षवयस्कः । उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थमर्पितः ।
ततश्चाध्यादिभिर्जडादिधनैश्च विनान्यानि धनानि तत्त-
दुपभोगकालेन स्वामिनो नश्यन्ति भोक्तुर्भवन्ति । एतानि तु
स्वामिनो न नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति । स्मृतिः ।

द्वारमार्गक्रियायोगो जलवाहादिपु क्रियाः ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः ॥

क्रियायोगो गमनादिरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

आगमो ह्यधिको भोगान् विना पूर्वक्रमागतात् ।

आगमो बलवान्नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र न ॥

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥

योऽभियुक्तः पुरेतः स्यात् तस्य ऋक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता ॥

भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रमानुध्यातभोगात् बल-
वान् । अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान् । तथाच
बृहस्पतिः

अनुमानादरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं गुरु ।

अन्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिरेभ्यो गरीयसी ॥

त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः

प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।

तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः ॥

पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः ॥

त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः ॥

आगमोपि बलवान्न भवति यत्र भुक्तिः स्वल्पापि नास्ति । तथाच नारदः

विद्यमानेषु लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु ।

विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत्स्थिरम् ॥

इति दीपकलिका । यत्र वादिनौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोस्तु पौर्वापर्यं न निर्णयते तत्र यस्य भुक्तिरस्ति तस्यागमो बलीयान् या त्वन्यस्येत्यर्थः इति मिताक्षरा । तस्मात् यत्रागमपौर्वापर्यनिश्चयस्तत्र

सर्वेष्वेव विषादेषु बलवत्पुनरा क्रिया ।

आदौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वा च बलवत्तरा ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् निर्णयः । आध्यादीनां व्यवस्था त्वनुपदं वक्ष्यते । आधिविक्रयदानानामंतरालसौक्ष्म्येण पौर्वापर्यस्य निर्णेतुमशक्तौ व्यवस्थामाह बृहस्पतिः

कृतं चेदेकदिवसे विक्रयाधिप्रतिग्रहम् ।

त्रयाणामपि संदेहे कथं तत्र विचारणा ॥

त्रीण्येव हि प्रमाणानि विभजेरन् यथांशतः ।

उभौ चार्थानुरूपेण विभागेन प्रतिग्रहः ॥

आधिधर्तृकेतृसंप्रदानैस्तद्वस्तु समांशेन विभज्य ग्राहमित्यर्थ इति मिश्राः प्राहुः । हलायुधस्तु आधिधर्तुरत्रांशो लघीयान्हीनबलत्वादित्याह । आगमस्त्विति आगम्यते प्राप्यते स्वीयो भवति येन क्रियादिना स आगम इति व्यवहारमातृकाः । आगमः साक्षिपत्रादिकमिति या-

ज्ञवल्क्यदीपकलिका । मैथिलास्तु आगमो धनार्जनो-
पायः क्रयादिरित्याहुः । व्यासः

वर्षाणि विंशतिं भुक्त्वा स्वामिना व्याहृता सती ।

भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्दिगुणा च द्विपौरुषी ॥

त्रिपौरुषी च त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः ।

इति वचनमसमक्षभोगविषयं । समक्षभोगे तु विंश-
तिवर्षभोगात्स्वत्वमित्यविरुद्धं एतादृशस्मृत्युक्तकालवि-
षय एव कात्यायनः

स्मार्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते । .

अस्मार्ते त्वागमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता ॥

अत एव नारदः

अन्यायेन च यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभिः ।

न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतम् ॥

अन्यायेनेति आगमादिकं विना पित्रा पूर्वतरैः पितर-
मादाय पूर्वतरैरित्यर्थः । यत्तु

अनागमं तु यो भुंक्ते बहून्यब्दशतानि च ।

चौरदंडेन तं पापं दंडयेदवनीपतिः ॥

इति दंडविधायकवचनं तत् धर्मशास्त्रविरोधाच्चिपुरुष-
भोगेतरपरं । वस्तुतस्तु अनागममिति दंडविधायकवच-
नं स्त्रीधननरेन्द्रधनविषयम्

स्त्रीधनं तु नरेन्द्राणां न कदाचन जीर्यति ।

अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि ॥

इति स्वत्वनिषेधकनारदवचनैकवाक्यत्वात् ॥

अथ भुक्तिस्वत्वापवादः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

भुक्तिस्त्रिपुरुषो सिध्येदपरेषां न संशयः ।

अनिवृत्ते सर्पिंडत्वे सकुल्यानां न सिध्यति ॥

अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् ।

सुहृद्बन्धुसकुल्यानां न तद्भोगेन हीयते ॥

विवाह्य श्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्मैस्तथैव च ।

सुर्वीघेणापि कालेन तेषां सिध्यति तनु न ॥

आपणो विक्रयस्थानं । विवाहो जामाता ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादारणवसेनुके ।

तरंगो दायभागायैश्चतुर्थः पूर्तिमागतः ॥ ४ ॥ ७ ॥

अथ व्यवहारदर्शनम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

आवेदयति चेद्राज्ञि व्यवहारपदं हि तत् ॥

स्मृत्याचारबहिर्भूतेन चर्त्मना परैर्यतः शरीरतो वा
पीडितो यद्राजनि निवेदयेत्तव्यवहारस्थानं । आवेदयति
इत्यनेन राज्ञा स्वयं विवादोत्थापनं न कर्तव्यं । राज्ञीति
व्यवहारदर्शकपरं । तथाच बृहस्पतिः ।

राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्निवाकोऽथ वा द्विजः ।

प्राङ्निवाकमाह स एव

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।

प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राङ्निवाकस्ततः स्मृतः ॥

कात्यायनः ।

व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः ।

विवेचयति यस्तस्मिन्प्राड्विवाक इति स्मृतः ॥

इति । अर्थिनं प्रतिभापते कीदृशी प्रत्यर्थिनं प्रति तव वाक् कीदृगुत्तरं इति पृच्छतीति प्राड् । श्रुत्वा च युक्तायु-
क्तत्वेन जयपराजयौ विविनक्ति वा इति विवाकः । प्राट्
चा सौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । कात्यायनः

सप्राड्विवाकः सामात्यः सव्राह्मणपुरोहितः ।

स्वयं स राजा तनुयात् तेषां जयपराजयौ ॥

यदा कार्यवशाद्राजा न पश्येत्कार्यनिर्णयम् ।

तदा नियुज्यात् विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥

मनुः

जातिमात्रोपजीवी वा कायस्थो ब्राह्मणब्रुवः ।

धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥

ब्राह्मणजातिमात्रं यस्य विद्यते न तु ब्राह्मणवदनुष्ठा-
नं वणिगादिवत्साध्यादिद्वारेण स्फुटन्यायनिरूपणे जा-
तिरपि वा यस्य स वरमुक्तयोग्यब्राह्मणाभावे क्वचित्
कार्यदर्शने नृपतेर्भवति न तु धार्मिकोपि व्यवहारज्ञोपि
शूद्रः । ब्राह्मणो धर्मप्रवक्ता इति विधानादेव शूद्रनि-
वृत्तिसिद्धौ न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभा-
वे क्षत्रियवैश्ययोरनुज्ञानार्थः । अत एव कात्यायनः ।

यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् ।

वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥

द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः सह ।
 तस्य प्रस्खलते राष्ट्रं बलं कोषश्च नश्यति ॥
 यः शूद्रो वैदिकं कर्म स्मार्तं वा भाषते यदि । .
 तस्य दंडं द्वे सहस्रे सृक्किर्नो चैव भेदयेत् ॥
 अज्ञानतिमिरोपेतान् संदेहपटलान्वितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शाखांजनशलाकया ॥
 इह कीर्तिं राजपूजां लभते सद्गतिं च सः ।
 तस्मात्संशयमूढानां कर्तव्यश्च विनिर्णयः ॥

अत एव नारदः ।

अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
 दैवीं वाचं स वदति यः शास्त्रमुपजीवति ॥
 दैवीं देवतानुमतां । पुनः कात्यायनः ।
 सभ्येनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ॥
 शृणोति यदि नो राजा स्यादसभ्यस्तदा नृणाम् ।
 सभ्यः सभायां साधुः तथाविधमाह याज्ञवल्क्यः ॥
 श्रुताध्ययनसंपन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
 राज्ञा सभासदः कार्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः ॥
 श्रुताध्ययनसंपन्नाः शास्त्रज्ञाः कुलीनाः संकरदोषर-
 हितमातापितृपरम्परया सभायां सोदन्ति उपविशन्ति ये
 ते सभासदः । मनुः
 त्रैवियो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपालकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिपत् स्याद्दशावरा ॥
 त्रैवियः त्रिवेदपारगः हेतुकः सयुक्तिव्यवहारीत्यर्थः ।

कात्यायनः

दिवसस्याष्टमं भागं भुक्त्वा भागत्रयं च यत् ।

स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥

अष्टममायार्धं ग्रहरं त्यक्त्वा भागत्रयं ग्रहरद्वयपर्यन्तं । मनुः

धर्मासनमधिष्ठाय संवीतांगः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥

मनुनारदहारीतयौधायनाः

पादो धर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥

राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निंदाहो यत्र निंयते ॥

दुर्व्यवहारदर्शनाधर्मसंबन्धी चतुर्थो भागोर्थिनं प्रत्यर्थिनं वा गच्छति । अपरश्चतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनं । अन्यर्पादः सभासदः सर्वान् अधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान् व्याप्नोति । पादश्च राजानं व्रजति । यस्यां पुनः सभायां असत्यवादित्वात् निंदाहोऽर्थी प्रत्यर्थी वा सम्यङ्न्यायदर्शनेन निंयते तत्र राजा निष्पापो भवति सभासदः न पापेन संबध्यते । अन्यायवादिनमेव कर्तारं पापमुपैतीति कुल्लूकभट्टः । कर्तारं वादिनं प्रतिवादिनं वा राजपदविवेचकपरं अनेना निष्पापः । अर्थित्वमाह तुर्व्यासनारदौ ।

यस्य चाप्यधिका षोडश कार्यं चाप्यधिकं भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्व निवेदयेत् ॥

अत्र च 'पूर्वपक्षो भवेत् तस्ये'ति कात्यायनीयतृतीयचरणे पाठः । 'न यः पूर्व निवेदयेदिति तस्योत्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्व निवेदयेदिति पाठे यः प्रथमं निवेदयेत्स पूर्ववादोत्यर्थः । सभापतेः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः ।

उभयोः प्रतिभूग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।

प्रतिभुवस्त्वभावेन संज्ञासंज्ञापनं तयोः ॥

संज्ञासंज्ञापनं दंडतुल्याधीकरणं । निर्णयस्य कार्यं धनादिदाने । आहिताग्न्यादित्वात् कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । अथ चेत्प्रतिभूनांस्ति वादयोग्यश्च वादिनोः ।

स रक्षितो दिनस्याति दयाद्भूत्याय चेतनम् ॥

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भूयतीति प्रतिभूर्लभ्यकः । वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य दंडदानस्य च क्षमः । स्वयं विवादाशकौ प्रतिनिधिमाह नारदः

आर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा ।

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयराजयौ ॥

तयोर्वादिप्रतिवादिनोः बृहस्पतिरापि ।

क्रतिगवादे नियुक्तश्च समौ संपरिकीर्तितौ ।

यज्ञे स्वाम्याप्नुयात्पुण्यं हानिं वादेथ वा जयम् ॥

मनुष्यमारणादिषु प्रतिनिधिर्न दातव्य इत्याह कात्यायनः

मनुष्यमारणे स्तेपे परदाराभिभरानि ।

अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कूटकरणे नृषद्रोहे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्ता च विवदेत्स्वयम् ॥

कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः

कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजडार्तानां च बांधवाः ।

पूर्वपक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तो भृतकस्तथा ॥

आत्रायन्यस्य पक्षाश्रितस्य दंडनीयतामाह । नारदः

यो न आता पिता चापि न पुत्रो न नियोजितः ।

परार्थयादी दंड्यः स्याद्व्यवहारेषु विव्रुवन् ॥

विरुद्धं ब्रुवन् सन्नित्यर्थः । कदा के राज्ञा न धारणी-

या इत्याह नारदः

निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।

अभियुक्तस्तथान्येन राजकर्मोपतस्तथा ॥

गवां प्रचारे गोपालाः सस्यबन्धे रुपीवलाः ।

शिल्पिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे ॥

अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखी व्रती ।

विपमस्थाश्च नासेध्यान चैतानाह्वयेनृपः ॥

निर्वेष्टुकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन चायंतरेण ।

अप्राप्तव्यवहारः पंचदशवर्षानधिकवयस्कः । तत्काले

विवाहादितत्तत्क्रियासमाप्तिपर्यंतकाले । एते । विपमस्था-

श्च उपप्लुतदेशस्थाः । उत्तमर्णादिना नासेध्यान विधारणी-

याः । एतान्प्रागुक्तान् वादिना निवेदितानिति शेषः । या-

ज्ञवल्क्यः ।

अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तः सन्नुत्तरमदत्त्वा भाषावादिनं स्वाभियो-
गानुपमर्दकेन विवादांतरेण न योजयेत् युगपदनेकव्यव-
हारासम्भवात् । अत्रैव दंडमाह नारदः

पूर्ववादं परित्यज्य योन्यमालंबते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥

हीनवादीत्युक्त्वा दंड्यता सूचिता न प्रकृतार्थाद्धीनता-
ऽन्यथा छलापतेः । अत्र प्रतिप्रसवमाह नारदः

कुर्यात्प्रत्यभियोगं च कलहे साहसेषु च ॥

कलहे वाक्पारुष्ये साहसे शस्त्रादिप्रहारे अनयोः पूर्व-
महमप्यनेनाकुष्टः शस्त्रेण हत इत्यत्रापराधाभावाय प्र-
त्यभियोगं कुर्यात् । तथा च बृहस्पतिः ।

आकुष्टस्तु यदाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाऽऽततायिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

आततायिनमाह प्रायश्चित्तविवेके वसिष्ठः ।

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारापहारी च पडेते आततायिनः ॥

बृहस्पतिः ।

नाततायिवधे हंता किल्बिषं प्राप्नुयात्कचित् ।

विनाशार्थिनमायांतं घातयन्नापराधुयात् ॥

अत्र किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः । अपरा-
धाभावो दंडनिषेधार्थः । 'पतः सर्वत आत्मानं गोपायेते'ति
श्रुतिमूलमिदं अतः पलायनादिनाऽऽत्मरक्षणाभावे दंडं
बोध्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । कात्यायनः ।

आततायिनमायांतमापि वेदांतपारगम् ।

जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

उयभ्य शस्त्रमायांतं श्रूणमप्यनततायिनम् ।

निहत्य श्रूणहा न स्यादहत्वा श्रूणहा भवेत् ॥

श्रूणो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।

आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥

एवकारो नियमार्थः । तथा

नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्राकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥

तस्माद्धंतुर्मन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषो हंति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । ननु आततायिनोरापि गोब्राह्मणयोर्हने दोषः । आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् । इत्यादिसुमंतुवचनादिति प्रायश्चित्तविवेकोक्तं युक्तमिति चेन्न । भवदेवभट्टचरणैरप्रमाणीकृतत्वात् । यथा यच्च आततायिवधे न इत्येकं सूत्रं दोषोऽन्यत्र इत्यपरं गोब्राह्मणात्स्लातः प्रायश्चित्तं कुर्यात् इति तृतीयं । तत्र ब्राह्मणवधप्रायश्चित्तमुक्त्वा यस्तैः संबंधं कुर्यात्तस्याप्येवमेव प्रायश्चित्तमित्यमिधाय सुमंतुनोक्तमिदं तेन आततायिवधे न इत्येतत्सूत्रं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तनिषेधकम् । दोषोऽन्यत्र इति तु आततायिव्यतिरिक्तवधे दोष उक्तः । गोब्राह्मणात्स्लातः प्रायश्चित्तं कुर्यात् इति प्रायश्चितांगस्नानप्रतिपादकं । गोहेतुकं स्नानं व्यासे-

नोक्तं । तथा च व्यासः

श्रूयन्ते यानि तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः ।

अभिषेक समस्तेषां गवां शृंगोदकस्य च ॥

ब्राह्मणशब्देनात्र विधिवाक्यमित्यभिप्रेतम् । तद्धेतुकं च स्नानं यथाविहिताघमर्षणादिपूर्वकस्नानं । तेन गोहेतुकं स्नातः ब्राह्मणहेतुकं वा स्नातः प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न त्वाष्ट्वनमात्रेणेति वाक्यार्थः । यत्तु भविष्यपुराणे हत्वा तु प्रहरन्तं वै ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

कामतोऽपि चरेद्धीरो द्वादशाब्दाख्यमुत्तमम् ॥

तन्नाततायिवधविषयं प्रहारशब्दस्य वधानभिधायकत्वात् तेनायमर्थो भवति यश्चक्षुरावयववानां प्रकर्षेण प्रहरणे प्रवृत्तः तद्वधेऽकामतोऽपि द्वादशवार्षिकमेव प्रायश्चित्तं । यदपि

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ।

इति भगवद्गीतावचनं तदपि पलायनादिना आत्मरक्षणासामर्थ्येपि भीष्मादिवधे पापभोगितापोधकं एवं च प्रागुक्तकात्यायनवचनं सहजत एवं संगच्छते इति सुधीभिर्विभाव्यं ॥ पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारुष्यादावल्पदंडमाह नारदः

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यान्न दोषभाक् ।

पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः ॥

विनयो दंडः । युगपत्संप्रवर्तने समदंडमाह स एव

पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः

ANURATI

विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः ॥

एवं च दंज्योऽयमनपराधे मयि रुतपीडत्वात् इति
भाषायां प्रत्यभियोगः कार्य एव प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन
युगपदनेकव्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ याज्ञवल्क्यः ।

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशपात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥

साहसं मनुष्यमारणं । गौरत्र दोषा । अभिशपो महा-
पातकादिना । अत्यये द्रव्यनाशे स्त्रियां कुलस्त्रियां चारि-
त्रविवादे दास्यां वा स्वत्वविवादे एषु सद्य एव उत्तरं
दापयेत् । इति दीपिकालिका । विशेषमाह कात्यायनः ।

यस्मात्कार्यसामारंभश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।

तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥

अत्रापवादमाह बृहस्पतिः

अभियुक्तोऽप्रगल्भत्वाद्भक्तुं नोत्सहते यदि ।

तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशक्त्यनुरूपतः ॥

अत्रापि विशेषमाह व्यासः ।

राजदैवरुतो दोषस्तस्मिन्काले यदा भवेत् ।

अवधित्यागमात्रेण न भवेत्स पराजितः ।

तस्मिन्कालेऽवधिकालाम्यंतरे सकृत्समयबंधोऽभि-
युक्तः । अवध्यतिक्रमे हेतो राजदैविकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोपराध्यति । जैह्याच्च तदतिक्रामको-
दंज्यो भंगी च भवतीत्याह स्मार्तधृतम् ।

राजदैवरुतं दोषं साक्षिभिः प्रतियादयेत् ।

जैह्वेन वर्तमानस्तु दंष्ट्रो दाप्यश्च तद्धनम् ॥

जिह्वाः छद्मकौटिल्यादियुक्तः । तथा च हारीतः छद्म-
मायाव्याजयुक्ता निरुतिः कौटिल्यशाब्दवैपम्यायसद्भा-
वयुक्तं जैह्वं । युक्तं योगः ॥

अथ भाषावादः ॥

तत्राहतुः कात्यायनबृहस्पती ।

प्रतिज्ञादोपनिर्मुक्तं साध्यं यत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसंदिग्धो निराकुलः ।

विरोधिकारणैर्युक्तो विरोधिप्रतिषेधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात्तत्पक्षसंबद्धं प्रतिपादी तदोत्तरम् ।

अस्यार्थः प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् तस्या-
दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तं साध्यं साधना-
र्हाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्य-
दोषः स्यात् । अत एव नारदेनोक्तम् ॥

सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् ॥

तां प्रतिज्ञां उत्तरो विजयी । यद्यप्यत्र साध्यं ज्ञाप्यं
तद्विशिष्टधर्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्प्रत्याख्य
ऋणादिधर्मविशेषविशिष्टतया धर्मिणोऽधमणादेरेव
साध्यत्वात्साध्यपक्षयोरभेदाभिधानं । अत एव उपसं-
हारे च एवंविधः पक्ष इति भाषार्थमुक्त्वा भाषास्वरूप-

प्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलाः पौर्वापर्याविपर्यासादिशून्यः

यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।

यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यती ॥

इति गृह्यसंग्रहवचनात् । उदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत् । तच्छोधनकालमाह बृहस्पतिः ॥

न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत्प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥

व्यासोपि

शोधयेत्पूर्वपक्षं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

उतरेणावबद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥

अन्यदुक्तं लिखेद्योन्यदर्थिप्रत्यर्थिनां वचः ।

चौरवच्छासयेत्तं तु धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥

नारदः

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति ।

पशुस्त्रीभूऋणादाने शास्योप्यर्थान्नि हीयते ॥

सर्वेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेनावसीदति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि अर्थविवादग्रहणात् । मन्युरुत-विवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतादप्यर्थाद्धीयते इत्यवगम्यते । यथाहमनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च । ततश्च त्वं शतं मह्यं धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीतं तावद्धनकत्वादित्यादि भाषांशरीरं । तच्च संस्कृतदेशभा-

षादित्वेन यथाबोधं लेख्यं वक्तव्यं वा मूर्खानामपि वा-
दिप्रतिवादित्वदर्शनात् । अयोत्तरवादः । तत्र बृहस्पतिः

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

द्वयात्तत्पक्षसंबद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥

संबद्धमुपयुक्तं । अन्यथा अन्यवादित्वेन भंगप्रसंगात् •

अन्यवादी क्रियाद्वेषो नोपस्थायी निरुत्तरः ।

आहूतः प्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृतः ॥

विप्रलापी त्रिपक्षेण मौनरुत्सप्तभिर्दिनैः ।

क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षिभिन्नस्तु तत्क्षणात् ॥

इति नारदोक्तेः । यत्रोत्तरस्वरूपं तद्देदाश्नाह नारदः

पक्षस्य व्यापकं सारमंसदिग्धमनाकुलम् ।

अव्याख्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥

पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकमभियोगप्रतिकूलमिति

यावत् । अत एव

पूर्वपक्षार्थसंबद्धं प्रतिपक्षं निवेशयेत् ।

इत्युक्तं । सारं प्रकृतोपयोगि । अनाकुलं पूर्वापरवि-

रोधशून्यं अव्याख्यागम्यं अध्याहारादिकं विनैव प्र-

तीतं उत्तराभासमाह कात्यायनः

प्रकृतेन त्वसंबद्धं नात्यल्पमतिभूरि च ।

पक्षैकदेशक्याप्यं च तच्च नैवोत्तरं भवेत् ॥

अस्तव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तदाकुलम् ।

व्याख्यागम्यमसारं च नोत्तरं मन्यते बुधैः ॥

हारतिलके भवदेवभट्टचरणैर्व्याख्यातं उत्तरं विभजते
नारदः ।

मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राङ्मन्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः ॥

* अभियुक्तोभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥

अभियुज्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्यापह्न-
व इत्यर्थः । मिथ्योत्तरभेदमाह तुर्व्यासनारदौ

मिथ्यैतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतुर्विधा ॥

मिथ्यैतदिति शब्दतः नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
तोऽपह्नवाः । तथा चाह कात्यायनः

श्रुत्वाभापार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।

अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तु ज्ञेयमुत्तरम् ॥

त्वं मंहं शतं धारयासीति प्रतिज्ञायां मया न गृही-
तं इति शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
नाहं जात इत्यर्थतः । देशकालविशेषगर्भायां तस्यां तदा
तत्र नाहमासमित्यर्थतः । देशादिमत्यां तच्छून्यायां वा
तस्यां न जानामीत्यर्थतः । एवं योग्यास्मरणेनार्थतस्त-
द्ग्रहणप्रतिपादनात् चरमत्रयं ग्रहणावस्कन्दनमुखेन ग्र-
हणाभावप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरं आद्यं मिथ्योत्त-
रमात्रं । संप्रतिपत्तिमाह बृहस्पतिः

* श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिषेधते ।

सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्भिर्मुदाहृता ॥

अभियुज्यत इति अभियोगः प्रतिपद्यते अंगीकरो-
ति तं साध्यार्थं । प्रत्यवस्कंदनमाह स एव

अर्थिनाभिहितो योर्थः प्रत्यर्थो यदि तं तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कंदनं हि तत् ॥

तथा प्रपद्य सत्यत्वेनागीकृत्य कारणं तत्प्रतिकूलरू-
पकारणं ब्रूयात्तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कंदनं वायुक्तस्यैव प्र-
तिकूलत्वेन वचनमित्यर्थः । प्रतिपक्षावस्कंदनात्प्रत्य-
वस्कंदनमिति व्यवहारमातृका । तच्च कारणोत्तरं त्रिविधं
बलवत्तुल्यबलं दुर्बलं चेति । आद्योत्तरं यथा मया त्वत्तः
शतं गृहीतमिति सत्यं किं तु परिशोधितमिति । अत्र
उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । यथाह नारदः

अर्धयं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।

विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः ॥

अर्धयं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य मध्यमोत्तरं यथा मदी-
येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वायुक्तं । मदीयेयं भूमिः
क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिनापि तथोत्तरमिति । अत्र
पूर्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः तदसत्त्वे प्रतिवादिनः

साक्षिपूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवंत्युत्तरवादिनः ॥

इति याज्ञवल्कीयात् । उभयतो वादिप्रतिवादिनोः
साक्षिणः प्रष्टव्या इति शेषः । अधरीभूते वादिनोः सा-
क्ष्युपन्यासासामर्थ्ये अंत्योत्तरं । यथा ममेयं भूः क्रमाग-

तत्त्वादिति वायुकेर्ममेयं भूर्दशवर्षोपभुज्यमानत्वादि-
त्युत्तरं अत्र जयपराजयौ प्रागुक्तभोगानुसारेण व्यवस्था-
प्यौ तत्र क्रमागतत्वे पूर्ववादिनः प्रमाणोपन्यासः ।
तथा चोक्तं

गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिप्रिया भवेत् ।

दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येपि वादिनः ॥

प्राङ्न्यायमाह बृहस्पतिः

आचारेणावसन्नोपि पुनर्लेखयते यदि ।

सोभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥

आचारेण व्यवहारेण अवसन्नो भंगी लेखयते भा-
षामिति शेषः । स वादी अस्मिन्नर्थे मया पूर्वं पराजि-
तो वाच्यः । प्राङ्न्यायस्तु धार्यमाणत्वसामान्याभाव-
ज्ञापकः । मिथ्योत्तरादीनां संकरे का व्यवस्था इत्याकां-
क्षायामाहुर्न्यासहारीतौ

मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यं चापि सहानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ॥

मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् ।

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात्क्रियाफलम् ॥

उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्णमतोन्यथा ॥

शताभियोगे शतग्रहणं मिथ्या किंतु पंचाशदेव प-
रिगृहीतास्ताश्च परिशुद्धा इति मिथ्याकारणाशयोस्तुल्य
आग्नौत्तरं ग्राह्यं आदौ विचारणीयं परिशोधन-
न स्मरणार्हत्वात्पश्चान्मिथ्योत्तरं । तत्र क्र-

णस्य चिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वादिति एवं नवत्यभि-
योगे मिथ्यैतत् । षष्टिः पुराणा एव गृहीतास्तत्रापि त्रिं-
शत् परिशुद्धास्त्रिंशद्वास्यामीति मिथ्याकारणसत्तैः सं-
कीर्णोत्तरेपि पूर्ववत्कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
र्वापीति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात् सत्योत्तरस्य
स्वयं स्वीकारेण निर्णयानर्हत्वादिति भावः । प्राङ्मन्या-
येन सह न कस्यापि सांकर्यमिति तन्नोक्तं यदि तु शतं
मिथ्या परंतु विंशतिः पुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धा-
स्तदा मिथ्यांशस्य प्रचुरार्थविषयकस्य विचार उपक्रम-
णीयो भूयोऽनुरोधस्याभ्यार्हितत्वात् । पश्चात् स्वल्पार्थस्य
विचारः । तुल्यार्थविषयत्वे तु यत्र क्रियायाः साक्षादे-
फलं निर्णयः शीघ्रं भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं ।
यथा यदि शतग्रहणे पत्रमस्ति शतापङ्गवे च पञ्चाशत्
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ तत्खंडनाय
ग्रहणपत्रं ग्राह्यं । लिखितस्य साक्षिभ्यो यत्नश्चेन सम्यक्
निर्णयकारित्वात् । पश्चात्पञ्चाशत्परिशोधने साक्षिणः
प्रष्टव्याः ॥

अथ क्रियापादः ।

उत्तराभिधानानंतरं याज्ञवल्क्यः

अतोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥

अत्रार्थी वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् । व्यासः ।

प्राङ्मन्यापे कारणोक्ती च प्रत्यर्थी साधयेत् क्रियाम् ।

मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

मिथ्योत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी भाषा-
वादी क्रियां साधयेत् । साक्ष्यादिकं निर्दिशेत् । अत्रो-
त्तरवादिनो न क्रियासाधकत्वं । अत्र मानुष्याः क्रियाया
असंभवादिति न्यायमूलं । अत्रापि साक्ष्याद्यसंभवे उत्त-
रवादिन एव दिव्यं ।

न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥

इति कात्यायनोक्तेः । अत्र पूर्वाद्धेनार्थिनो दिव्यनि-
पेधेऽर्थात्प्रत्यर्थिनस्तत्प्राप्तौ पराद्धांभिधानं सिद्धे सत्या-
रंभो नियमायेति न्यायान्नियमार्थम् । लिखनाद्यसंभवे
दिव्यान्पाह याज्ञवल्क्यः ।

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।

एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

याज्ञवल्क्यः

निन्हुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।

दाप्यः सर्वान्नृपेणार्थान्न ग्राहस्त्वनिवेदितः ॥

यो लिखितानेकसुवर्णादिकमपलपति स एकद्रव्ये
साक्ष्यादिभिर्विभावितः सर्वान् दद्यात् । यद्येकदेशवि-
भावेन वादिनोऽवसादमयगम्य इदमपरं मया लेख-
यितुं विस्मृतमिति ब्रूते । स भाषाकालेऽनुन्यस्तं तन्न द-
द्यात् । एतच्च न केवलं वाचनिकं । किं त्वेकदेशविभा-
वनात् विजानत एव तस्य तदपलापे तच्छीलत्वावधार-
णादपरांशेऽपि तथात्वमेव संभाव्यते सत्याविभावकरया-

पि प्रक्रांतविषये यथावस्तुवादावधारणात् । अविभावि-
तांशेऽपि सत्यवादित्वसंभावनमित्येवंरूपतर्कापरनाम-
संभावनाप्रत्ययानुगृहीता तस्मादेव योगीश्वरवचनात्स-
र्वं दापनीयमिति निर्णयः । एवं च तर्कशक्यानुसारेण
निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोन्यथात्वेपि व्यवहारदर्शनां न
दोष इति स्मार्तभट्टाचार्याः प्राहुः । योगलोकमतानु-
सारिमैथिलास्तु यथेषां मध्ये एकमपि मया गृहीतं वि-
भावयति तदा सर्वमेव दातव्यमिति प्रतिज्ञावादिविष-
यत्वमेकदेशविभावितवचनस्येत्याहुः । तच्चित्तं । एवं च

साध्यार्थांशे निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।

स्त्रीसंगे साहसं चौर्यं यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥

इति कात्यायनवचनं तद्विषयप्रदर्शकमात्रं तेन ऋग-
निःक्षेपाद्यपद्रवेपि योज्यं । यत्तु—

अनेकार्थाभियोगेपि यावत्संसाधयेद्धनी ।

साक्षिभिलावदेवासी लभते साधितं धने ॥

इति कात्यायनवचनं तद्विज्ञानभिज्ञपुत्रादिविषयकम् ।
तथा च नानाविधपित्रर्णाभियुक्तस्याजानतो नाहं जा-
नामीत्युत्तरे यादी साध्यादिभिर्साधनं प्रतिपादयति
तावदेव पुत्रेण दातव्यमिति स्मार्तविश्वरूपजीमूतया-
हनादयः प्राहुः । अनुमानाद्वरः साक्षीत्यादिना पूर्वं सा-
ध्यादिभ्योऽनुमानं लब्ध्वेत्युक्तं । सांप्रतमनुमानप्रकारमा-
ह मनुः ।

वास्तुनिभायचेल्लिङ्गेर्भावमंतर्गतं नृणाम् ।

स्वरवर्णंगिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ :

स्यरो गद्गदादिः वर्णोऽस्वाभाविकः इंगितं स्वेदवेप-
थुरोमांचादि आकारो विरुतः चक्षुषा कातरेण चेष्टिते-
न स्थानत्यागादिना एषां चानन्यथासिद्धेरतिदुर्निरूप-
त्वात् एभ्यः साक्षी बलवानिति प्रागुक्तं । याज्ञवल्क्यः ।

देशादेशान्तरं याति सृक्किणो परिलेढि च ।

ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।

वाकचक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥

स्वभावाद्विरुतिं गच्छेन्मनोवाक्यायकर्मभिः ।

अभियोगे च साक्ष्ये च दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

न परोक्तां वाचं प्रतियचनेन पूजयति चक्षुश्च पर-
कीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिलीकरोति यदा मनोवाक्का-
यकर्मभिः स्वभावात् पूर्वोक्तां यथायोग्यं विरुतिं गच्छे-
त्तदा स दुष्ट इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।

तस्य कार्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥

तल्लेख्यसाक्षिरूपं प्रमाणं । लेख्यशोधनप्रकारमाह
कात्यायनः ।

स्वहस्तलेख्यसदेहे जीवतो वा मृतस्य च ।

तत्स्वहस्तरुतैर्वान्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥

अथ लिखितम् ॥

तच्च द्विविधं । तदाह नारदः ।

लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यरुतं तथा ।

असाक्षिकं साक्षिमत्रं सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥

मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकार्णिकलेखकाः ।

तदप्यपार्थं करणे मृते त्वाचिः स्थिराश्रयात् ॥

दर्शितं प्रतिकालं च पाठितं स्मारितं च यत् ।

लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु ॥

लेख्ये देशान्तरस्थे च दग्धे दुर्लक्षिते हते ।

सतस्तस्काण्डहरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥

छिन्नभिन्नहतोन्मृष्टनष्टदुर्लक्षितेषु च ।

कर्तव्यमन्यच्छिखितं ह्येव लेख्यविधिः स्मृतः ॥

लेख्यं यच्चान्यनामाकं हेतुन्तररुतं भवेत् ।

प्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत्संबन्धागमहेतुभिः ॥

स्वलेख्यमसाक्षिकमपि प्रमाणं । अन्यद्वारा लेख्यं
साक्षिमदिति यथासंख्यमन्ययः । देशस्थितेर्प्रस्मिन् देशे
यादृशी लेख्यस्थितिः प्रवर्तते तत्र तादृश्याः तयोः स्वह-
स्तान्यहस्तरुतयोः । मृता इति साक्ष्यादौ मृते पुत्रादिरथ
लेख्यपत्रं न सिध्यति । यथाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि
प्रमाणमित्यर्थः । व्यक्तमाह कार्यायनः ।

यत्र पंचत्वमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।

क्राणिको धनिकश्चैव नैव पत्रं प्रमाणयेत् ॥

दर्शितमिति तथाविधमपि पत्रं यदि पूर्यमृणिका-
दिसंनिधौ दर्शितं पाठितं स्मारितं वा धनिकेनान्येन वा
तदा तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थस्य पत्रस्य

तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणं । असतो दग्धादेः
 तदवलोककोपन्यासः । लेख्यमिति यत्पत्रं केनापि हेतु-
 ना अन्यनामचिह्नितं तत्र विप्रतिपत्तौ यन्नाम्ना पत्रं तेन
 सहास्य विश्वासहेतुभूतसंबन्धागमरूपकारणैर्निर्णेतव्यं ।
 लेख्यस्याग्रामाप्यशंकायां लेख्यगृहीत्रा प्रागुक्तशोधनप्र-
 कारेण तन्निरसनीयं तत्पुत्रेण तु लेख्याधीनो भोग एव
 उपन्यास्यो न तु लेख्यमुद्धरणीयमित्याह कात्यायनः ।

आहर्ता भुक्तियुक्तोऽपि लेख्यदोषान् विशोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषास्तु नाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः ।

उद्धरेल्लेख्यमाहर्ता तत्पुत्रोभुक्तिमेव तु ।

अभियुक्तः प्रमोतश्चेत्तत्सुतोपि तदुद्धरेत् ॥

अभियुक्त इति लेख्यसाधुत्वज्ञापनार्थं । अभियुक्ते
 लेख्यग्रहीतरि तदधिज्ञाप्यैव मृते तत्पुत्रेण तत्साधुत्वं
 साध्यमित्यर्थः । तत्साधनं च स्वहस्तलिखनादिनेति
 प्रागुक्तं । नारदः

अभिक्षिप्तं चोद्यमानोऽपि प्रतिहन्यान् तद्वचः ।

त्रिश्रतुः पंचरुत्वो वा परतोर्य तमाहरेत् ॥

यदा धनिकेनाधमार्णिकास्त्रिश्रतुःपंचरुत्वो वा त्वं मे इ-
 दं धारयसि इति पुनःपुनर्निर्देश्यमानोऽपि तदाक्यप्रति-
 धातं न रुतवान् तदोत्तरं कालमनेनाभ्युपगतोऽयमर्थ
 इति निर्णयि तदर्थमृणिकाद्वापयेदित्यर्थः । मनुः ।

अर्थेपव्ययमानं तु कारणेन विभावितम् ।

दापयेद्दैनिकस्यार्थं दंडलेशं च शक्तितः ॥

अपव्ययमानं अपलपंतं कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन ॥

अथ निर्णयपादः ॥

तत्र नारदः ।

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥

स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।

क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत्तु परं सभ्यावधारणम् ॥

सभ्यैरवधृतः पश्चाद्वाज्ञा शास्यः स्वशास्त्रतः ।

यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणं
साक्षिलिखितभुक्तियुक्तिदिव्यशपथानां मध्येऽन्यतमं प्र-
माणं यस्यैव प्रतिज्ञासत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी । अ-
न्यथा पराजय इति प्रत्येतव्यं । स्वयमभ्युपपन्नः आ-
त्मनैवांगीकृतस्वपराजयः स्वचर्यावसितः स कम्पस्वेद-
धैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधारितः क्रियावसन्नः सा-
क्ष्यादिना पराजयं प्राप्तः परमनंतरं सभ्यावधारणमर्हे-
त्सभासदां मिलितानां पराजितोयमिति निर्णयमर्हेत् ॥

अथ साक्षिविधिः ॥

तत्र साक्षिणमाह मनुः ।

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।

एतत्तु प्रमाणमात्रोपलक्षणम् ।

अनुभावी च यः कश्चित्कुर्यात्साक्ष्यं विवादिनाम् ॥

इति मनुवचनांतरात् । सं च द्विविधः कृतोऽकृतश्च

एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

रुतः पंचविधो ज्ञेयः षड्विधोऽरुत इत्यपि ॥

इति नारदवचनात् । रुतः साक्षित्वेन निरूपितः ।

अनिरूपितश्चारुतः । तद्भेदान्प्याह स एव ।

लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च ।

गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः स्मृतः ।

लिखितादीनां लक्षणान्याह कात्यायनः ।

अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये संनिवेश्यते ।

स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकांदृते ॥

यस्तु कार्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्यं पुनःपुनः ।

स्मार्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते ॥

यस्तु यदृच्छयागतः यदृच्छया भिक्षुः अनयोः पत्रारूढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः ।

प्रयोजनार्थमानीतः प्रसंगादागतश्च यः ।

द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ ॥

अर्थिना स्वार्थप्रसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थावचनं स्फुटम् ।

यः श्राव्यते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते ॥

साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ।

अथान्यथाप्यपि स साक्ष्यमुपर्युपरि भाषते ॥

अरुतमपि साक्षिणं मनुरप्याह ।

यत्रानिबद्धो बोक्षेत शृणुयादापि किञ्चन ।

पृष्टस्तत्रापि तद्व्यात् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

अनिबद्धस्तु तत्र साक्षी भवेत्यनियुक्तः । परंपरयापि

श्रवणमाह नारदोपि ।

साक्षिणामपि यः साक्ष्यं समक्षं परिभाषते ।

श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञकः ॥

साक्ष्यं परिभाषतां वचो यः स्वयं शृणोति अर्थिना-
वा श्राव्यते स श्रवणात् श्रावणाच्च उत्तरसंज्ञकः साक्षी-
त्यर्थः । तेषां भेदोऽवसरे वक्तव्यः । तेनान्यतरवाप्यभि-
हितार्थविषयकमदृष्टकरणजं ज्ञानं साक्ष्यमिति स्थितम् ।
तत्र नारदः ॥

तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न दुष्टकृत् ।

न बांधवो न चारातिर्व्रूयस्ते कार्यमन्यथा ॥

कार्यं सत्यमपि अन्यथा मिथ्यात्वे न व्रूयुः । एवं च
यदि परमधार्मिकत्वेन बांधवादीनामपि सत्यवादीत्वेन
निश्चीयते तदा तेषां साक्षिणो भवन्ति तेषां साक्ष्यभिधा-
यकं वक्ष्यमाणवचनमपि एतद्विषयकं ॥ याज्ञवल्क्यः ।

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवंतो धनान्विताः ॥

अवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियारताः ।

यथाजाति यथावर्ण सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥

यथाजाति यो यज्जातीयः तस्य तज्जातीयः साक्षी ।
यथा स्त्रीणां स्त्रीर्षोत्पजानामत्पजाः । यथावर्णं ब्राह्मणा-
नां ब्राह्मणाः । क्षत्रियाणां क्षत्रियाः । अभावे तु तत्तद्भेदं
विना सर्वे सर्वेषु साक्षिणो भवन्ति । तपस्विन इत्य-
स्यापवादः साहसादौ वक्ष्यते । अवरा दत्यस्यापवादमाह

याज्ञवल्क्यः ।

उभयानुमतः साक्षी भवेदेकोपि धर्मवित् ।

अपिना द्वावपीति मिताक्षरा उभयानुमतत्वं धर्मविच्चं
च मिलितं तत्र । यथा विष्णुः । अभिमतगुणसंपन्नस्तु-
भयानुमत एकोपि । अतएव श्रोत्रियमप्येकं निषेधयति ।

नव सप्ताथ वा पंच चत्वारस्त्रय एव वा ।

उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत्कदाचन ॥

एकोऽभिमतगुणसंपन्नः उभयानुमतः प्रधानकल्पः
तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यः । तथा च नारदः ।

उभयानुमतो यः स्यात् द्वयोर्विवदमानयोः ।

भवेदेकोप्यदुष्टश्चेत्प्रष्टव्यः स्यात्स संसदि ॥

उभयानुमत एकोऽलुब्धोऽस्तेनत्वादिना सर्वजनप्र-
सिद्धश्चेत्तदा साक्षित्वेन सभायां प्रष्टव्यः । तथात्वे स्नेह-
चैरादिसन्धेपकीर्तिभिः सत्याभिधानसंभवादित्पाश-
यविचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात् । तदाह मनुः ।

एकोप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बन्धः शुच्योपि न स्त्रियः ॥

स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येपि ये वृत्ताः ॥

एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यात् इति व्यवहारमातृकार्या
पाठो न युक्तः लुब्धश्चेद्दहवोऽपि साक्षिणो न भवन्ति
इति एकपदवैयर्थ्यापत्तेः । भवतु वा तत्पाठः । तथापि
एक इत्यनुरोधाच्च निषेधमुखेनालुब्धस्योभयानुमतिस-
न्धे धर्मविच्चर्मतरेण साक्षित्वं बोध्यते इत्यर्थः नो न वि-
रोधः । अत एव विश्वरूपप्रभृतीनां उभयानुमत एव

एव साक्षीति व्याख्याने धर्मविदिति नोक्तं । दोषैस्तेया-
दिभिः । तथा च नारदः ।

स्तेनाः साहसिका धूर्ताः कितवाः क्रोधकाश्च ये ।

असाक्षिणस्तु ते ज्ञेयास्तेषु सत्यं न विद्यते ॥

कितयो ब्रूतकारः । याज्ञवल्क्योपि ।

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशास्त्रकाः ।

रंगावतारिपापंडिकूटखल्विकलेन्द्रियाः ॥

पतितामार्थसंबंधिसहायरिपुतस्कराः ।

साहसां दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः ॥

अभिशास्त्रोऽभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना । रंगावतारी चा-
रणः । पापंडिनो निरर्थप्रभृतयः । कूटखलु कपटलेख्या-
दिकारी । विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः । पतितो ब्रह्महा
आप्तः सुहृत् अर्थसंबंधी विप्रतिपद्यमानार्थसंबंधी
सहायः एककार्यः । दृष्टदोषः दृष्टमिथ्यावाक्यः । निर्धू-
तो बंधुभिस्त्यक्तः आद्यशब्दादन्येषामपि स्मृत्यंतरोक्ता-
नां दोषादसाक्षिणां ग्रहणं । एते उभयानुमता अपि सा-
क्षिणो न भवन्तीति मिताक्षरा । तत्रापवादमाह उशनाः

दासो धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः ।

एतेऽप्यनभिसंबंधात्साहसे साक्षिणो मताः ॥

स्थविरो ग्लानेन्द्रियग्रामः । आदिशब्दात्कितवादयः ।

उभयानुमतत्वाभावेऽपि शुचिक्रियत्वादिगुणयुक्त एकोऽपि
ग्राह्यः । तथा च व्यासः ।

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् ।

प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसेषु विशेषतः ॥

अनुभूतवाक् स्थानांतरे सत्यवादित्वेन ख्यातः । साह-
समाह नारदः ।

मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराग्निमर्शनम् ।

पारुष्यमुभयं चैव साहसं पंचधा स्मृतम् ॥

उभयं वाग्दंडभेदात् । कात्यायनः ।

अभ्यंतरणानिक्षेपसाध्यमेकोपि दापयेत् ।

अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोपि याचिते ॥

संस्कृतं येन यत् पण्यं तत्तेनैव विभावयेत् ।

एक एव प्रमाणं स्यात्स विवादे प्रकीर्तितः ॥

संस्कृतं निर्मितं पण्यं कुंडलादिः । विष्णुः ।

स्तेयसाहसवाग्दंडपारुष्यग्रहणेपु च ।

साक्षिणो न परीक्ष्यास्ते परदारादिकर्मणाम् ।

निद्रवेनैव क्रियमाणत्वाद्वैवादेव परं साक्षिणो भव-
तीति कृत्वा न साक्षिणां परीक्षेत्युक्तं । तेषां वाक्यं तु
मित्रारिभावादिनिरूपणेनोपपन्न्यनुपपत्तिभ्यामालोचनीयं
। न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमातृका । अत एव
कात्यायनः ।

ऋणादिषु परोक्षेत् साक्षिणः स्थिरकर्मसु ।

साहसात्ययकेनैव परोक्षा कुत्रचित्स्मृता ॥

श्रोत्रियादीनामसाध्यमाह नारदः ।

श्रोत्रियाखापसा वृद्धा हेतुप्रवजिता नराः ।

वचनात्तेष्वसाक्षित्वं नात्र हेतुरुदाहृतः ॥

श्रोत्रियमाह देवलः ।

एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरंगैरधीत्य वा ।

पट्टकर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

वचनादिति श्रोत्रियादिरूपाभिधानात् न तत्रान्यो हे-
तुः । तथा च तेषां स्वीयवैदिककर्मकरणव्यग्रतया परकी-
यकार्यस्य विस्मरणसंभवात्साक्षित्वरूपलघुकार्ये तच्छा-
पभयेन व्यवहारद्रष्टारोपि न तान् पृच्छंतीति तत्साक्षि-
करणानर्थक्याच्च न ते साक्षिणः कर्तव्याः । किं तु यदि
स्वयमरुता अपि साक्ष्यं वदन्ति तदा साक्षिणो भवन्त्येव
उभौ तो श्रोत्रियौ स्यातामिति वचनात् । वृद्धस्यासा-
क्षित्वं ग्लानेन्द्रियत्वात् । मनुः ।

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राः संतश्च शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥

अन्तर्वेभ्यमन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ।

स्त्रियाप्यसंभवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ॥

शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ।

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् ॥

उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ।

ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ॥

गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः ।

गोबीजकांचनाहारे यत्पापं तत्तवानृतभाषणी स्यादिति
वैश्यं । एतत्साक्ष्यानृताभिधाने भवान्सर्वपातकैः संब-
ध्यते इत्युक्त्वा शूद्रं पृच्छेत् ॥

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।

मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य तेते स्युर्वदतो मृषा ॥

इति मनूक दूषणं श्रावयेत् । कृतघ्नमाह ॥

भर्तृपिंडापहतां च पितृपिंडापहारकः ।

कृतस्य दोषं वदति स कामान्न करोति यः ॥

तस्माद्ब्रूहीत्वा विद्यां च दक्षिणां न प्रयच्छति ।

न स्मरेच्च कृतं यश्च आश्रमान् यश्च दूषयेत् ॥

पुत्रान् स्त्रियश्च यो हेष्टि यश्च तान् घातयेन्नरः ।

सर्वास्तानृषिभिः सार्वं कृतघ्नानब्रवीन्मनुः ॥

बौधायनः ॥

पंच पञ्चनृते हंति दश हंति गवानृते ।

शतमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हंति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हंति साक्ष्यं साक्षो मृषा वदन् ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राणि सत्यमेवातिरिच्यते ॥

इति मनुनारदोक्तं फलं श्रावयेत् । याज्ञवल्क्यः ।

न ददाति हि यः साक्ष्यं जानन्नापि नराधमः ।

सकूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दंडेन चैव हि ॥

कार्त्यायनः ।

अर्षोचिनस्के कल्पं वसेयुः कूटसाक्षिणः ।

तत्रापवादमाह

वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्

तत्पावनाय निर्वाप्यश्वरुः सारस्वतो द्विजैः

गौतमः “नानृतवचने दोषो जीवनं चेत्तदधीनं न तु
पापीयसो जीवनम्” इति । महाभारते
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजान विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥

कात्यायनः

समवेतैश्च यदृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव हि ।

विभिन्नेनैव कार्यं तु तद्वक्तव्यं पृथक्पृथक् ॥

भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञातं तत्र साक्षिभिः ।

एकैकं वादयेत्तत्र भिन्नकाले तु तद्गुः ॥

नापृष्टैरनियुक्तैर्वा सत्यंसत्यं प्रयत्नतः ।

वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्थानमागतैः ॥

अनुद्वेगेन चित्तेन दृष्टं सम्यग्विदा तु यत् ।

प्रत्यक्षं तत्स्मृतं कार्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥

तथा

यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निन्दुते तमसावृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं द्रव्यं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥

त्वमन्येभ्यः साक्ष्यं श्रावयेति वादिना प्रयुक्तो यः श्रा-
वितः एवंभूतोपि सभायां निगदकाले साक्ष्यं निन्दुते य-
स्तस्याष्टगुणो दंड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।

गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥

तेषां वचो ग्राह्यमित्यर्थः । यत्तु कात्यायनवचनं

साक्षिणां लिखितानां च निर्दिष्टानां तु वादिना ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात्सर्वेप्यसाक्षिणः ॥

इति । तत्र त्रयाणां साक्षिणां मध्ये एकस्यान्यथावा-
देऽपरस्य तत्तुल्यस्य सत्प्रतिपक्षतया तृतीयस्य किञ्चिद्वा-
दित्वे तत्र भेदात् परस्परविरुद्धार्थाभिधानभेदात् सा-
क्षिभ्यो न निर्णय इत्येतत्परं । बृहस्पतिस्तु षट्कर्मनि-
ष्ठानां ग्रहणमाह । गुणिद्वये क्रियावतामित्यनेन तुल्य-
रूपाणां द्वये तु न साक्षिभ्यो निर्णयः । किं तु तत्र दिव्ये
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ।

इति वचनात् । तथा

साक्षिणोर्थिसमुद्दिष्टान्सत्सु दोषेषु दूषयेत् ।

अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दंडमर्हति ॥

तत्समं विवादविषयसमं । सभासदादिविदितदूषण-
मेव ग्राह्यं न तु श्रवरादिसाक्षिभिः प्रतिपाद्यं । अन्यथान-
वस्थाप्रसंग इत्याह नारदः

सभासदां प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।

साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥

अन्यैस्तु साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।

अनवस्था भवेद्दोषस्तेषामन्यस्य संभवात् ॥

असाध्यं साधनानर्हं सिद्धत्वादोषवर्तनात् ॥

अनवस्थादोषविरहात् तस्मात्प्रसिद्धं दूषणमेव ग्राह्यं ।
प्रसिद्धदूषणमाह कात्यायनः

बालोक्तानादसत्यात् स्त्री पापान्यासाच्च कूटशत्रुः ।

विब्रूयाद्वाधवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः ॥

यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव देशितः ।

ब्रूयान्मिथ्येति तथ्यं वा दंढ्यः सोऽपि नराधमः ॥

कात्यायनः ।

क्रिया न दैविकौ प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।

लेख्ये सति विवादेषु न स्याद्विष्यं न साक्षिणः ॥

समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशोधयेत् ।

एतत्तु संशयानुच्छेदे धोध्यं । बृहस्पतिः

प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य वा दानाज्जयी लोके निगम्यते ॥

अथ जयपत्रलेखनम्

तत्प्रकारमाह स एव

यद्वृत्तं व्यहारात्तु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् ।

क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेखिलं लिखेत् ॥

पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयांतं यदा नृपः ॥

प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते ॥

तथा कात्यायनः

अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिज्ञा साक्षिणस्तथा ।

निर्णयश्च तथा तस्य यथाचारधृतं स्वयम् ॥

एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्वं निवेशयेत् ।

सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥

ततश्च भाषोत्तरक्रिया च यत्र साक्ष्यादिनिर्णयश्च ज-
यपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थिता मध्यस्थाश्चे-

त्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्प्रदर्शनार्थं ।
 तथा भाषोत्तरलिखनं हेत्वंतरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननि-
 रासार्थं न हि गृहीतं मयेति मिथ्योतरेण जितस्य पुनः
 परिशोधितं मयेति प्रत्यवस्थानं भवति । प्रमाणलिखनं तु
 पुनःपुनः प्रमाणांतरोपन्यासनिरासार्थं । तदाह कार्त्तयानः

क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्बलं योऽवलंबते ।

स जयेऽवधृते सम्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम् ॥

निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ।

यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः ॥

निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा ॥

मनुः ।

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र कचन यद्भवेत् ।

रुतं तद्धर्मतो विद्वान् न तद्भूयो निवर्तयेत् ॥

अनुशिष्टं साक्ष्यादिभिर्निर्णीतं । अत एव तीरितं प्रा-
 द्विवाकादिभिः समापितं । यत्तद्विवादपदं पुनर्न निवर्तये-
 दित्यर्थः । यत्र तीरितानुशिष्टयोरप्यधर्मरुतत्वं मत्वा परा-
 जयी पुनर्द्विगुणदंडनमंगीरुत्य प्रत्यवतिष्ठते । तत्र पुन-
 र्न्यायदर्शनमाह नारदः ।

तीरितं चानुशिष्टं च यो मन्येत विधर्मतः ।

द्विगुणं दंडमादाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥

असद्विचारे विचारांतरमाह स एव ।

असाक्षिकं तु यदृष्टं विमार्गेण च तीरितम् ।

असंमतमर्तैर्जुष्टं पुनर्दर्शनमर्हति ॥

असाक्षिकमिति अप्रमाणमात्रोपलक्षणम् । याज्ञवल्क्यः

दुर्दष्टं तु पुनर्दष्टा व्यवहारानृपेण तु ।

सभ्याः सजपिनो दंढ्या विवादे द्विगुणं दमम् ॥

अत एवाह नारदः ।

साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।

स्वचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भयो विधिः ॥

साक्षिकथनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तावसादादोप-
दर्शने पुनर्न्यायदर्शनं स्वव्यापारेण विरुद्धभाषणादिभिः
प्राप्तावसादानां नास्ति पुनर्न्यायः ॥ नारदः ।

कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीडिताः ।

रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गताः ॥ ५ ॥

अथ क्रियावलावलम् ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

सर्वेणैव विवादेषु बलवत्पुत्रा क्रिया ।

आदौ प्रतियहं क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा ॥

अत्र क्रिया समानजातीया बोद्धव्या अत एव बृहस्प-
तिरप्याह ।

द्विकेनार्थं समादाय प्रपन्नः पंचकं तु यः ।

लाभं तत्र प्रमाणं स्यात्पश्चिमं यद्विनिश्चितम् ॥

अत्र मिश्रपुष्कृतोपं वचनार्थः । द्विकरातयुद्ध्या प्रा-
गर्धमादाय क्राणिकः कयापि स्वकार्यतया शते पंचपण-
लाभदानं चेदंगीकरोति तदा पश्चिमं प्रमाणं उत्तरा क्रि-

या प्रमाणमिति अनयोश्च क्रिययोर्वृद्धिव्यवस्थात्वेन जा-
तमुत्तरक्रियाबलवत्त्वमैतत्सर्गिकं । अस्यापवाद आध्यादौ
तेन पुनराहितं पुनर्दत्तं पुनर्विक्रीतं च निवर्त्य उपलक्षणं
चैतत् । तेन दत्त्वा विक्रीतं विक्रीय वा दत्तं निवर्त्य अ-
स्वामिकृतत्वाविशेषात् । अत एवोक्तं ।

अस्वामिना रुतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अरुतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थिति ॥

बृहस्पतिः ।

उत्तरोत्तरबंधेन प्राग्बंधः शिथिलो भवेत् ।

यः पश्चिमक्रियाकारः स पूर्वाहलवत्तरः ॥

न्यासं कृत्वोत्तरं पूर्वं ततश्चाधि करोति यः ।

विक्रियं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलत्तरा ॥

बंधोऽत्र व्यवस्था तेन पूर्वव्यवस्था दुर्बला उत्तरा च
क्रिया बलवतीत्यर्थः । इदमेवोदाहरति स्वयं न्यासमि-
त्यादि । प्रथमं न्यासमुत्तरं आधि प्रथमं आधिमुत्तरं ।
विक्रियं वाशब्दाद्दानमपीत्यर्थः । न्यासोत्र धारणमात्रं
आधिस्तु परवशीकरणमित्यनयोराधिर्बलवान् आध्यपे-
क्षया स्वस्वत्वध्वंसफलिकाक्रियादानविक्रयादिरूपा ब-
लवती नतु बंधकस्तदजनको बलवानिति । विक्रयादेः
पूर्वस्वत्वध्वंसफलकस्य पुनः करणे प्रथम एव बलवान् ।
आध्यादेश्च पूर्वस्वत्वध्वंसाजनकस्य च पुनः करणेऽप्येवं ।
पूर्वस्वत्वध्वंसाजनकतज्जनकयोस्तु चरमो बलवानिति
फलितोर्थः । महामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रचंडेश्वरा-

दिभिरप्येवं व्यख्याय व्यवहारोपि तथेत्युपवर्णितम् ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ॥

व्यवहारलक्षणाथैस्वरंगः पंचमो गतः ॥ ५ ॥ ७ ॥

षष्ठोर्मिः ॥

अथ निक्षेपः ॥

तत्र बृहस्पतिः ॥

ऋणादानप्रयोगादिदापनांतं प्रकीर्तितम् ।

निक्षेपस्याधुना सम्यग्विधानं श्रूयतामिति ॥

तत्रादौ तत्स्वरूपमाह ॥ नारदः

स्वं द्रव्यं यत्र विश्वासान्निक्षिपत्यविशंकितः ।

निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः ॥

विश्वासोऽवश्यं प्राप्तव्यमेवेत्यादिनिश्चयः । अविशंकि-
तोऽप्राप्तिशंकाशून्यः । बृहस्पतिः ॥

राजचौरादिकभयात् दायादानां च वंचनात् ।

स्थाप्यतेऽन्यत्र यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥

परं संबोध्य परस्थाने द्रव्यधारणमेव न्यास इति ता-
त्पर्यार्थः । अन्याहितस्वरूपमाह कात्यायनः ॥

अर्थमार्गेण कार्येषु अमुष्मिन्वचनान्मम ।

दद्यास्त्वमिति यो दत्तः स दहान्वाधिरुच्यते ॥

एकस्मिन् यदर्पितं वस्तु तेन पुरुषांतरे अमुष्मिन् स्या-
मिति त्वं दास्यसीति निक्षिप्तं तदन्वाधिरुच्यते इत्यर्थः
अत्र हत्यायुधस्तु अत्र मार्गेणेति पठित्वा अत्र एषु कार्येषु
मार्गेण याचनेन अमुष्मिन्पुरुषे त्वं दद्या इति परिभाष्य
यत्समर्पितं तदन्वाधिरुच्यते इति व्याख्यातवान् । मनुः ।

कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।

महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥

वृत्तसंपन्ने सदाचारवति महापक्षे बहुबंधौ आर्ये ऋ-
जुप्रकृतौ निक्षेपं निक्षेप्यम् ॥ बृहस्पतिः ।

स्थानं गृहं गृहस्थं च तद्वलं विभवं गुणान् ।

सत्यं शौचं बंधुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम् ॥

निधिं निक्षेपं । याज्ञवल्क्यः ।

वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।

द्रव्यं तदीपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव तत् ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं पुटकादि तत्स्थं तदीयरूपसं-
ख्यादिकमनभिधाय यत्परस्य हस्ते स्थाप्यते तदीपनिधि-
कं । तत्तथैव मुद्रादिचिह्नितं प्रति देयमिति दीपकलिका
नारदः

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः साक्षिमानितरस्त्वया ।

प्रतिदानं तथैवास्य प्रत्ययः स्याद्विपर्यये ॥

विपर्यये प्रत्ययं दिव्यं दद्यात् । बृहस्पतिः ।

भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।

दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥

न्यासद्रव्यं न गृहीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः ।

गृहीतं पालयेद्यत्नात्सकृद्याचितमर्पयेत् ॥

बृहस्पतिः

स्यापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि ।

तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनंतरे ॥

प्रत्यनंतरे पुत्रादौ । मनुः

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनंतरे ।

न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च बंधुभिः ॥

मृते निक्षेपारि प्रत्यनंतरेपि दानं न राजपर्यनुयोगा-
येत्यर्थः । स्वयमेवेत्यनेन जीवति निक्षेपारि प्रत्यनंतरेण
याच्यमानमपि न देयं मृते त्वयाच्यमानेनापि देयमिति
सूचितं । नारदः

ग्रहीतुः सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः सदायिनः ।

दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्वाकारितम् ॥

ग्रहीतुरर्थेन सह यो निक्षेपो नष्टः स दायिनो निक्षे-
पुरेव नष्ट इत्यर्थः । राजकृतेपि ग्रहीतृकौटिल्यात्कृते देय-
मेव ग्रहीत्रा तेन ग्रहीत्रपराधो दाने तदपराधस्त्वदा-
ने हेतुरिति मंतव्यं । एवमेव मिश्राः । बृहस्पतिरपि

दैवराजोपघातेन यदितन्नाशमाप्नुयात्

ग्रहीतृद्रव्यसहितनिक्षेप्यनाशोपन्यासस्तदीयाशेषदो-
षनिरासार्थः । एवं च यदि तदीयापराधं विना निक्षेप-
मात्रमपि नष्टं भवति तदा न तद्देयमिति तात्पर्यार्थः ।
रत्नाकरादयोऽप्येवं । मनोरप्येतत्परता

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव च ।

न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहसति किञ्चन ॥

तस्मान्निक्षेपघनात् चौरैर्हृतं उदकेन देशांतरं प्रापि-
तमग्निना वा दग्धं निक्षेपं निक्षेपधारी न दद्यात् । यदि
स्वयं किञ्चित्तस्मान्नापहरतीति कुल्लूकभट्टः । यत्र तु नि-

क्षेपधारिणा द्रव्यनाशहेतावुद्भावितेपि उपेक्षान्यतद्वेषा-
देव निक्षिप्तं विनष्टमिति ज्ञायते तदा निक्षेपधारक एव
दद्यादित्याह कात्यायनः

ग्राहकस्य तु यदोपान्नष्टं तु ग्राहकस्य तत्
देयमिति शेषः । तथा

यस्य दोषेण यत्किञ्चिद्दिनश्येत् न्हियेत वा ।

तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो दैवराजरुतादिना ॥

राजरुते पि तद्वोपात्तुते दद्यादेवेत्युक्तमसरुत् यत्का-
र्यमुद्दिश्य यदयाचितकं तस्मिन्कार्ये रुते काले वा पूर्णे
याचितोपि स्वामिना ग्रहीता यदि न ददाति तदा तद्वै-
वराजादिनष्टमपि ग्रहीता मूल्यादिद्वारेण दद्यादेवेत्याह
याचितकमुपक्रम्य कात्यायनः

प्राप्ते काले रुते कार्ये न दद्याद्याचितोपि सन् ।

तस्मिन्नष्टे हते वाय ग्रहीता मूल्यमाहरेत् ॥

आहरेद्दद्यात् । बृहस्पतिः ।

भेदेनोपेक्षया न्यासं ग्रहीता यद्विनाशयेत् ।

वाच्यमानो न दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं भवेत् ॥

भेदेन स्वद्रव्यात् बहिर्भावेन उपेक्षया । नारदः ।

याच्यमानोपि निक्षेपं यो दातुर्न प्रयच्छति ।

दंड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यस्तु तत्समम् ॥

यत्रार्थे साधयेत्तेन निक्षेपुर्ननुज्ञया ।

तत्रापि दंड्यः स भवेत्तं च सोदयमाहरेत् ॥

अननुज्ञया विमत्या । बृहस्पतिरपि

न्यासद्रव्येण यः कश्चित्साधयेदर्थमात्मनः ।

दंढ्यः स राज्ञो भवति दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ॥

अत्राप्यननुज्ञयेति विवक्षितं । व्यासः

भक्षितं सोदयं दाप्यः समं दाप्य उपेक्षितम् ।

किञ्चिन्मूनं प्रदाप्यः स्याद्भव्यमज्ञाननाशितम् ॥

उपद्राभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ।

ससहायः स हंतव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः ॥

उपधाच्छलं । सहायो हरणसहकारी । वधस्ताडनबंधनादिः ।

अन्यत्राप्येवं जातीयेष्वेवमेव विधिः । तथा च बृहस्पतिः

अन्वाहिते याचिते च शिल्पिन्यासे तथैव च ।

एष एवोदितो धर्मस्तथैव शरणागते ॥

शिल्पिन्यासे ऽलंकारादिघटनार्थं शिल्पिषु समर्पिते

सुवर्णादौ उपधाभिरेषां हरणे उक्तैव शास्तिः । पुनराह

स एव

यैस्तु संस्क्रियते न्यासो दिवसैः परिनिश्चितैः ।

तदूर्ध्वं स्थापयन् शिल्पी दाप्यो दैवहतोऽपि सन् ॥

घटनावधि दिनातिक्रमे तु शिल्पिदेयता न तदभ्यन्तर

इत्यर्थः । मनुः

यो नार्पयति निक्षेपं यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥

यः प्रार्थनेन निक्षेपं न ददाति विनैव च निक्षेपं नि-

क्षिप्तं याचते तावुभौ चौरवच्छास्यौ तत्समं धनं वा राज्ञा

दंढ्यौ । इदं निर्धनमाचारविषयं । मत्स्यपुराणे तु 'दिगुणं

दमम्' इति चतुर्थचरणे पाठः स च दमः सदननिरु-
ष्टाचारविषय इति मिश्राः । कात्यायनः

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभाक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तत्र ॥

स एवेत्यनेन पुत्रदारादिव्यवच्छेदः ।

इति विद्वद्विरचिते विवादान्वसेतुके ।

निक्षेपलक्षणाद्यैस्तु तरंगः पष्ठ ईरितः ॥ ६ ॥

तत्तमोर्मिः ॥

अथास्वामिविक्रयः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

निक्षेपानंतरं प्रोक्तो भृगुणाऽस्वामिविक्रयः ।

श्रूयतां तत्प्रयत्नेन सविशेषं ब्रवीम्यहम् ॥

तत्रादौ अस्वामिविक्रयस्वरूपमाह । नारदः ।

निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहत्य वा ।

विक्रीयतं ऽसमक्षं यत्तज्ज्ञेयो ऽस्वामिविक्रयः ॥

तथा व्यासः

याचितान्वाहितं न्यासं हत्वा वाऽन्यस्य यद्धनम् ।

विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयो ऽस्वामिविक्रयः ॥

स्वाम्यभावे स्वाम्यसमक्षे इत्यर्थः । तथा

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।

अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थिति ॥

कात्यायनः ।

अस्वामिविक्रयं दानमार्धि च विनिवर्तयेत् ।

मनुः

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंमतः ।

न तं नयेत साह्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥

अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् ।

निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥

विक्रयाद्यो धनं किञ्चिद्गृहीयात्कुलसंनिधौ ।

क्रयेण स विशुद्धस्तु न्यायतो लभते धनम् ॥

अस्वामी यः स्वामिनाचा ननुमतः परकीर्य द्रव्यं विक्रीणीते तं वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानं साक्षित्वं न कारयेत् न तं कापि प्रमाणीकुर्यादयहार्यो भवेत् । दंड्यो भवेत्सान्वयः प्रकृतधनस्वामिसंबंधी पुत्रादिः । षट्शतं पणानामिति शेषः । निरन्वयः स्वाम्यसंबंधी । अनपसरणमपसरः स्वामिगृहाद्धनस्य तेन परस्वविक्रेता परसंबंधी षट्पणशतं दण्ड्यः । यदि त्वसौ विक्रेता न स्वामिनः संबंधी स्वामिगृहाच्च तस्य द्रव्यस्यापसारो न स्वामिसंबंधिनाऽन्येन कृतः किंतु स्वयमेव तत् द्रव्यापसारी तदा चौरवदंड्यः । अन्यकृते तु द्रव्यापसरणे स्वामिसंबंधिनि विक्रेतरि षट्पणशताधिकमपि दंड्य इति विवादरत्नाकरः । भागुरिमेधातिथिकल्पतरुविवादचित्तामात्रिप्रभृदिभिस्तु अपसर इत्यनेन स्वामिनः सकृद्भात् प्रतिग्रहादिधनोपायः अपसरः स न विद्यते यस्य स तथा इत्यर्थ इति व्याख्यातम् । एवं परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो आत्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबंधी भवति तदा

षट्पणशतान्यवहार्यो दंडनीयः । यदि पुनः स्वामिनः
 संबंधी न भवति अनपसरश्च स्यात् । अपसरत्यस्मात्स-
 काशात् धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिकः स यस्य
 स्वामिसंबंधिपुत्रादेर्नास्ति तदा चौरसंबंधिपापं प्राप्नोति
 तद्वत् दंडनीय इत्यर्थ इति कुल्लुकभट्टः । विक्रयात् आप-
 णात् । कुलसन्निधौ प्रामाणिकव्यवहर्तृमेलकसंनिधौ
 न्यायतः क्रयेणेत्यन्वयः । विशुद्धो निर्दोषः लभते धनं ।
 विक्रेतुः सकाशादिति शेषः । तथा मनुः

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाराक्रयशोवितम् ।

अदंड्यो मुन्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

अत्र क्रयः प्रकाशरुतः नाष्टिकश्च तत्र स्वत्वं साधय-
 ति मूलं च देशांतरगमनेनाशक्याहरणं तत्र क्रेता राज्ञा
 नृदंड्यः । नाष्टिकाय तु धनं दाप्यः । तथा च कात्यायनः
 नाष्टिकस्त्र कुर्वीत तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् ।

अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनम् ॥

ज्ञातृभिः साक्ष्यादिभिस्त्र्यक्तपदं दानविक्रयान्यस्वत्वा-
 पवादक्रियापरं । प्रकाशक्रेता अविज्ञातवासस्थानत्वा-
 दानेतुमशक्यः । बृहस्पतिः

प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृपः ।

समन्यूनाधिक्रत्वेन स्वयं कुर्याद्विनिर्णयम् ॥

याज्ञवल्क्यः

वणिग्बीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः ।

अविज्ञाताश्रयात् क्रीतं विक्रेता यत्र वा मृतः ॥

स्वांमी दत्त्वार्धमूल्यं तु प्रगृह्णीत स्वकं धनम् ।

अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्याद्व्यवहारतः ॥

अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ।

एतद्व्यं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं बुधैः ॥

अविज्ञाताश्रयादविज्ञातवासस्थानात् । तेनायमर्थः । वं-
णिग्वीथीपरिगतत्वादिना विज्ञानात् यत् परस्य वस्तुनः
क्रयं यः करोति विक्रेतुरविज्ञाताश्रयत्वात्तदा नयनायना-
शक्तश्च स्यात् तदा विभावितस्वामिभावात् नाष्टिकादर्द्ध-
मूल्यं गृहीत्वा तद्व्यं नाष्टिकायार्पयेत् । नाष्टिकेन न
रक्षितमित्यस्य दोषः । क्रेतात्वविज्ञाताश्रयात्तद्धनं क्रीत-
वानिति तस्य दोषः । तदेतद्व्यं द्वयमुभयोरप्यर्द्धद्रव्यहा-
निकरमिति समुदायार्थः । पट्शतदममुपक्रम्याह मनुः ।

अनेन विधिना शास्यः कुर्वन्स्वामिविक्रयं ।

अज्ञानाज्ज्ञानपूर्वं तु चौरवद्दंडमर्हति ॥

अज्ञातपरस्वविक्रयी पट्शतदमेन ज्ञातंतद्विक्रयी चौर-
वडेन हस्तच्छेदनादिना शास्यः । यत्र तु नाष्टिको न स्व-
त्व साधयति तत्र प्रकाशकक्रेतुरेव तद्व्यं नाष्टिकस्यैव
दंडः । तथा च कात्यायनः

यदि स्वं नैव कुरुते नाष्टिको ज्ञातृभिर्धनम् ।

प्रसगाविनिवृत्त्यर्थं चौरवद्दंडमर्हति ॥

ज्ञातृभिरिति प्रायिकतया उक्तं प्रामाण्यमात्रे तात्पर्यार्थं
ज्ञातिभिरिति कचित्पाठस्तत्रापि तथैव व्याख्येयं । नारदः
प्रकाशं क्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्वेयं रहः कृतात् ।

स्वामिनः कयोपि कचिद्विरुद्धो भवति । यदाह बृहस्पतिः

येन क्रीतं तु मूल्येन प्रागध्यक्षनिवेदितम् ।

न तत्र विद्यते दोषः स्तेनः स्यादुपधिक्रये ॥

उपधिक्रयमाह स एव ।

अंतर्गृहे बहिर्यामात् निशुपांश्चसतो जनात् ।

हीनमूल्यं तु यत्क्रीतं द्वेयोऽसावुपधिक्रयः ॥

असतो जनादसाधुत्वेन ज्ञानात् । अत्रापि अस्वामि-
विक्रयव्यवहारः । तथा च नारदविष्णू

अस्वाम्यनुमतादासादसतश्च जनाद्रहः ।

हीनमूल्यमवेलायां क्रीणंस्तदोपभाग्भवेत् ॥

यद्यप्रकाशं हीनमूल्यं उपांशु क्रीणीयात्तदा क्रेता चौ-
रवच्छास्यः । तदोपभाक् अस्वामिविक्रेतृसमदोपभाक्
याज्ञवल्क्यः ।

एवं लभेताऽन्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिनः ।

हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः ॥ *

आत्मीयद्रव्यं संमतिव्यतिरेकेणान्यविक्रीतं सर्वं प्रा-
प्तुयात् क्रेतुरप्रकाशे क्रयदोषो भवेत् । हीनानीचात् ।
असंभावितद्रव्यस्वामिभावात् । वेलाहीने क्रयार्हवेला-
हीने तेन हीनाद्रहो हीनमूल्येन वेलामनाश्रित्य क्रयं कु-
र्वन् तस्करो भवतीति वाक्यार्थः । कात्यायनः

अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं चापरिशोधयन् ।

यथाभियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च सः ॥

नारदः

न गूहेदागमं केता शुद्धिरस्य तदागमात् ।

विपर्यये तुल्यदोषः सर्वं तद्वदमर्हति ॥

विपर्यये आगमगूहने तुल्यदोषो विक्रेतृतुल्यदोषः ।
तद्वदं विक्रेतृतुल्यद्वंद्वमर्हति । यदा यस्य हस्ते द्रव्यं तम-
परो वदति मदीयं देहीति साधुश्चासौ तदा तेन किं का-
र्यमित्यत्राह बृहस्पतिः ।

पूर्वस्वामी तु तद्व्यं यदागत्य विभावयेत् ।

तत्र मूलं दर्शनीयं केतुः शुद्धिस्ततो भवेत् ॥

मूलमत्र विक्रेता । कात्यायनः

प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत् ।

मूलानयनकालस्तु देवो योजनसंख्यया ॥

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी वदेत्क्रयम् ।

आहरेन्मूलमेवासौ न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

क्रयशुद्धिरपि तत एव भविष्यतीति मूलाभाय एव क्र-
यशुद्धिरन्वेष्टनीयति तात्पर्यं प्रकाशं क्रयं प्रकाशयेत् ।
न क्रयेण न क्रयख्यापनेन प्रयोजनं अपराधव्यावर्तन-
मित्यर्थः । मूले आनीते व्यासः

मूले समाहिते केता नाभियोन्यः कथं चन ।

मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य तदा भवेत् ॥

नाष्टिको नष्टधनस्वामी । बृहस्पतिः ।

विक्रेता दर्शितो यत्र होयते व्यवहारतः ।

केतुराज्ञोर्मूलदमौ प्रदद्यात्स्वामिने धनम् ॥

याज्ञवल्क्यः

हृतं प्रणष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् ।

अनिवेद्य नृपे दंज्यः स तु षण्णवर्तिं पणान् ॥

हृतं प्रणष्टं वा चौरादिहस्तान्मदीयमिति नृपस्यानि-
वेद्यैव यो गृह्णाति स राजग्राह्यकरदंडेन दंज्यः ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादाणवसेतुके ।

अस्वामिविक्रयाद्यैस्तु तरंगः सप्तमो गतः ॥ ७ ॥

अर्हमोर्भिः ।

॥ अथ संभूयसमुत्थानंम् ॥

तत्रादौ तत्स्वरूपमाह नारदः ।

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते ।

तत्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम् ॥

संभूय धनमेलकं कृत्वा । तत्राधिकारिणमाह बृहस्पतिः

कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्लाभादिवेदिभिः ।

आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कार्या सह क्रिया ॥

बृहस्पतिः ।

समोतिरिक्तौ हीनौ वा यंत्राशौ यस्य यादृशः ।

क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तस्य तत्र तथाविधा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्मकुर्वताम् ।

लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा रुतौ ॥

समवायेन मेलकेन । कर्म वाणिज्यादि । लाभालाभौ
लाभापचयौ । यथाद्रव्यं द्रव्यानुसारेण । यथा वा संवि-
दा समयेन द्रव्यव्यवस्थायां मूलधनानुसारेण वृद्धिक्षयौ
व्यवस्थायां तु द्रव्यवस्थानुसारेणैव तावित्यर्थः । पर-

स्परमवंचयद्भिः प्रवर्तितव्यमित्याह व्यासः
 समक्षमसमर्क्षं वाऽवंचयंतः परस्परम् ।
 नानापण्यानुसारेण प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ ॥
 बृहस्पतिः ।

यः कश्चिद्वंचकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये ।
 शपथैः स विशोध्यः स्यात्सर्ववादेष्वयं विधिः ॥
 क्षयो हानिर्यदा तत्र देवराजरुतान्नवेत् ।
 सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः ॥
 शपथैरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणं मानांतरस्यापि संज-
 घात् । क्षयो मूलस्य हानिर्लभस्य । अस्यायवादमाह
 स एव ।

अनिर्दिष्टो वार्यमाणः प्रमादायस्तु नाशयेत् ।
 तेनैव तद्भवेद्देयं सर्वेषां समवायिनाम् ॥
 अनिर्दिष्टोऽनुज्ञातः । याज्ञवल्क्यः ।
 प्रतिपिद्धमनादिष्टं प्रमादायञ्च नाशितम् ।
 स तदद्यादिज्ञवाञ्च रक्षिता दशमांशभाक् ॥
 विज्ञवात्तस्कराद्युपद्रवात् । बृहस्पतिः ।
 देवराजभयायस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।
 तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेऽशतोऽपरम् ॥

नारदः ।

देवतस्करराजाग्निव्यसने समुपस्थिते ।
 स्वशक्त्यारक्षणेयस्तु तस्यांशो दशमः स्मृतः ॥
 क्रात्यायनः ।

चौरतः सलिलादग्नेर्द्रव्यं यस्तु समाहरेत् ।

तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

समाहरेत् रक्षेत् । एकस्वामिकेष्वपीयं व्यवस्थेति के-
चित् । तन्न संभूयसमुत्थानप्रकरणास्याम्नानात् । नार-
देन सहैकार्यतां मन्यमानाभ्यां कामधेनुहलायुधाभ्याम-
लिखनाच्च । एवमेव चंडेश्वरवाचस्पतिमिश्रादयः । याज्ञ-
वल्क्यः ।

जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

जिह्वां वंचकं निर्लाभं मूलमात्रं दत्त्वा निःसारयेयुः
अजिह्वा एव यो द्रव्यरक्षणे इतरव्यापारे चाशक्तः स इतरं
पुरुषं शक्तं नियुंजीतेत्यर्थः । रक्षणशक्तस्यैकस्य मरणे
त्याह नारदः ।

एकस्य चेत्स्याद्यसन्नं दायादोऽस्य तदाप्नुयात् ।

अन्यो वाऽसति दायादे शक्तश्चेत् सर्व एव वा ॥

शक्तस्य मरणे तद्दायादो भांडमवेक्ष्य तद्दशमांशं तद-
भावे अन्यस्तद्रक्षिता तदभावे सर्वे वणिजो भांडं रक्षयि-
त्वा संभूय दशममशं गृह्णीयुरित्यर्थः । रुक्लभांडस्वा-
मिमरणे त्याह । नारदः ।

काश्चिच्च संसरन् देशान्प्रेयादभ्यागतो वणिक् ।

राजास्य भांडं तद्रक्षेद्यावद्दायाददर्शनम् ॥

बृहस्पतिः ।

यदा तत्र वणिक्कश्चित् प्रमीयेत प्रमादतः ।

तस्य भांडं दर्शनीयं नियुक्तै राजपूरुषैः ॥

राज्ञे इतिशेषः । तथा

यदा कश्चित् समागच्छेत्तत्र ऋक्थहरो नरः ।

स्वाम्यं विभावयेदन्यैः स तदा लब्धुमर्हति ॥

नारदः ।

दायादे ऽसति बंधुभ्यो ज्ञातिभ्यो ऽथ तदर्पयेत् ।

तदभावे तु गुप्तं तद्रक्षयेद्दशवत्सरान् ॥

अत्र हलायुधस्तु याक्यांतर परामर्शात् ज्ञात्यभावे मा-
तुलादीनामधिकार इत्याह बंधुज्ञाती च संनिहितसं-
बंधिनौ दायादातिरिक्तौ इति रत्नाकरः । बृहस्पतिः ।

राजाददीत पङ्भागं नवमं द्वादशं तथा ।

शूद्रविद्वत्क्षत्रजातीनां विप्राद् गृह्णीत विंशकम् ॥

व्यव्दादूर्ध्वं तु नागच्छेद्यत्र स्वामी कथंचन ।

तदा गृह्णीत तद्राजा ब्रह्मस्वं ब्राह्मणं श्रयेत् ॥

ब्राह्मणं श्रयेदन्यत्राह्मणेभ्यो ऽर्पयेदित्यर्थः । बोधापनः
अब्राह्मणस्य प्रणष्टस्वामिकमृक्थं संवत्सरं परिपाल्य
राजा हरेत् । कालविकल्पस्तु दूरदूरतरदूरतमदेशागम-
नायेपेक्षया बोध्यः । नारदः ।

अस्वामिकमदायादं दशवर्षस्थितं ततः ।

राजा तदात्मसात् कुर्यादेवं धर्मो न हीयते ॥

ऋत्विजां व्यसने चैवमन्यस्तत्कर्म निस्तरेत् ।

लभेत दक्षिणाभागं स तस्मात्संप्रकल्पितम् ॥

अस्वामिकं प्रमीतस्वामिकं । अदायादं दायादादिक्र-
क्थहरशून्यं अत्र दशवर्षप्रतीक्षणं अत्यंतचिरतमेनाग-

मनसंभावनायां बोद्धव्यं । व्यसने ऽसामर्थ्ये । सामान्ये-
नाह । बृहस्पतिः ।

एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विष्यते ।

तद्वधुना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सहकारिभिः ॥

क्रिया आर्त्विज्यादिका । याज्ञवल्क्यः

जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्षककर्मिणाम् ॥

अनेन संभूय समुत्थानमार्गेण इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

प्रयोगं कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।

समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः ॥

बहूनां संमतो यस्तु दद्यादेको धनं नरः ।

करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव एतं भवेत् ॥

प्रयोगं लाभार्थं करणं लेख्यादि । पुनः स एव ।

ज्ञातिसंबन्धिसुहृदामृणं देयं संबन्धकम् ।

अन्येषां लग्नकोपेतं लेख्यसाक्षियुतं तथा ॥

स्वेच्छादेयं हिरण्यर्णं रसधान्यं तु सावधि ।

देशस्थित्या प्रदातव्यं गृहीतव्यं तथैव तत् ॥

हिरण्यदाने ऽवधौ स्वेच्छा । रसादौ अवधेरावश्यकत्वम्

समवेतैस्तु यद्वत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् ।

न याचते च यः कश्चिद्वाभात्सपरिहीयते ॥

प्रयोगः पूर्वमाख्यातः समासेनोदितो ऽधुना ।

श्रूयतां कर्षकादीनां विधानमिदमुच्यते ॥

बाह्यैः कर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च ।

ये समानास्तु तैः सार्धं रुपिः कार्या विजानता ॥

बाह्वर्षाजात्ययावस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते ।

तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषां रुपिजीविनाम् ॥

एष धर्मः समख्यातः कीनाशानां पुरातनः ॥

क्षेत्रहानिर्यस्य विसामग्र्या यत् क्षेत्रं पतितं तत्क्षति-
स्तेनैव सोढव्या । कीनाशानां रुपीचलानां । तथा ।

हिरण्यकूप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्मणाम् ।

संस्कर्ता तु कलाभिज्ञः शिल्पो चोक्तो मनोपिभीः ॥

हेमकारादयो यत्र शिल्पं संभूय कुर्वते ।

कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः ॥

निर्वेशं वेतनं । अत्रैव विशेषमाह कात्यायनः ।

शिक्षकाभिज्ञकुराला आचार्यश्चेति शिल्पिनः ।

एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥

अत्र शिक्षकाभिज्ञकुरालाचार्याश्चत्वारो घटनज्ञानो-
त्कर्षेण भिद्यन्ते । बृहस्पतिः ।

धर्म्यं दैवगृहं यापि चार्मिकोपस्कराणि च ।

संभूयकुर्वतां चैषां प्रमुख्यो व्यंशमर्हति ॥

नर्तकानामेष धर्मो धर्मविद्विरुदाहृतः ।

तालज्ञो लभते ऽध्यर्धं गायनास्तु समांशिनः ॥

प्रमुख्यः प्रधानभूतः अर्धमधिकं यत्र तदध्यर्धं तेन
सार्द्धमंशं तालज्ञो लभते इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

स्याम्याज्ञया तु यच्चरिः परदेशात्समाहृतम् ।

राक्षो दत्त्वा तु षड्भागं लभन्ते ते यथांशतः ॥

चतुरोशांस्तथा मुख्यः शूरख्यंशमवाप्नुयात् ।

समर्थस्तु हरेद्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः ॥

मुख्यो बुद्धिशरीरव्यापारवान् । शूरः साहसिकः । सम-
र्थोऽतिबल इति मिश्राः प्राहुः । अन्यापेक्षया व्यापार-
वान् इति रत्नाकरः । कात्यायनः ।

पराष्ट्राद्धनं यत्स्यात् चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् ।

राज्ञो दशांशमुद्धृत्य विभजेरन्यथाविधि ॥

चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोशांस्ततो हरेत् ।

शूरोशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च ॥

तेषां चेतप्रसृतानां यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।

तन्मोक्षणार्थं यद्वत्तं तस्य कार्या समा क्रिया ॥

पञ्चभागदशमांशौ राज्ञो रक्षणादिव्यापारतदभावाभ्यां
व्यवस्थाप्यौ । प्रसृतानां चोरयितुमितस्ततो गतानां मध्ये
यो ग्रहणं अवरोधनं प्राप्तः सन्धनं दत्त्वा आत्मानं मो-
क्षयति तद्धनं सर्वैरेव चौरैर्विभज्य शोधनीयमित्यर्थः
कात्यायनः ।

वणिजां कर्पकाणां च चौराणां शिल्पिनां तथा ।

अनियम्यांशकर्तृणां सर्वेषामेव निर्णयः ॥

अनियम्यांशकर्तृणां अंशमनियम्य छतिमताम् ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादान्वसेतुके ।

वाणिज्येऽशप्रभेदेन तरंगोऽष्टम इति ॥ ८ ॥ ७ ॥

नवमोर्मिः

॥ अथ दत्ताप्रदानिकम् ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

‘दृषाखिलेनाभिहिता संभूयोत्थाननिष्कृतिः ।

अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च कथ्यते ॥

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

दत्त्वा द्रव्यमसम्पद्यः पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपद स्मृतम् ॥ १ ॥

अदेयमथ देयं च दत्तं चादत्तमेव च ।

व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः ॥ २ ॥

तत्र ह्यष्टावदेयानि देयमेकविधं स्मृतम् ।

दत्तं सप्तविधं विद्याददत्तं षोडशात्मकम् ॥ ३ ॥

असम्पत्त्वं तु दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा अथवादानाद्वा
संप्रदानधातृपादिना वा पित्रायसम्पत्त्या वा दातुरेवाति-
बुद्धायवस्थाभेदाद्वा । तत्रादेयान्याह बृहस्पतिः

सामान्यपुत्रदाराधिसर्वस्वं न्यासयाचितम् ।

प्रतिश्रुतं तथा न्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतम् ॥

सामान्यमनेकस्वामिकं याचितं व्यापारार्थं याचित्वा
जानीतम् अत्र सामान्ये न्यायात् पुत्रदारयोर्विमतयोर्वच-
नबलात् सर्वस्वे सान्वयस्य प्रतिश्रुते च सर्वस्यैव वचन-
बलादेव आधिण्यासयाचितेषु स्वत्वाभावात् पुत्रदारस-
र्वस्वप्रतिश्रुतेषु चतुर्ष्वपि स्वातंत्र्ये सत्यपि वचनबलादेव
दानबाध इति मिश्राः । साधारणोपि स्वांशयोग्ये दानं

सिध्यत्येव किंतु दातुः प्रत्यवायो निषिद्धाचरणादिति
स्मार्तभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः प्राहुः । अन्वये सत्य-
पि सर्वस्वदानं सिध्यत्येव स्वतंत्रस्वामिरुतत्वात् । किंतु
दातुः प्रत्यवायो निषिद्धाचरणादिति स्मृतिसारादयः प्रा-
हुः । नारदः ।

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।

निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्तमानेन देहिना ।

अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

आपत्कालेपि पुत्रदाराद्यन्वयानां विमतौ पुत्रदारसर्व-
स्वानामदेयतेत्यर्थः । एवमेव विवादार्चितामणिविवा-
दरत्नाकरादयः । तत्संमतौ तु देयतामाह । कात्यायनः

विक्रयं चैव दानं च न नार्याः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् ॥

आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा ।

अन्यथा न प्रवर्तेत इति शास्त्रविनिश्चयः ॥

पुत्रदारान्वयानां विमतौ पुत्रादित्रयं स्वयमेवोपभोक्त-
व्यं तेषामनुमतौ तु तेषां दानमित्यर्थः । केचित्तु सर्वस्व-
मन्वयानुमतावपि न देयं प्रागुक्तनारदवचनेन

अन्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ।

इति याज्ञवल्क्य वचनेन

अहितं चैव निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति

इति दक्षवचनेन च तत् सच्चमात्र एव दाननिषेधा-

दित्याहुः । वसिष्ठवचनमप्यनुमतिपरं । यथा । शुकशो-
णितसंभवः पुरुषो, मातापितृनिमित्तकत्वस्य दानविक्रय-
परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । अत्राप्येकस्मिन्पुत्रे
विशेषयति स एव । नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा स
हि संतानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृहीयाद्वा अ-
न्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः । एकः पुत्रः स्वदानेऽनुमतोऽपि न दे-
यः स हीत्यादिहेतुमन्निगदस्वरसात् दद्यात् इत्यनेनाज-
हत्स्वार्थलक्षणया विक्रयादिकमपि विवक्षितं भर्तृनुज्ञा-
यास्तत्रापि प्रयोजकत्वादिति रत्नाकरः । अधिकं पुनरनु-
पदं वक्ष्यामः । देयमाह बृहस्पतिः

कुटुंबभक्त्यसनाद्देयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्वादो विपं पश्चादातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥

कात्यायनः

सर्वस्वं गृहवर्जं तु कुटुंबभरणाधिकम् ।

यद्द्रव्यं तत्स्वयं देयमदेयं स्यात्ततोऽन्यथा ॥

स्थकीयमपि यदतिरिच्यते तद्देयं अनतिरिक्तदाने पा-
पं अतिरिक्तेऽपि पुण्यं अत्र दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेदिति
विहिताकरणाद्धर्मसिद्धिरेव न भवतीति न किंतु प्रति-
पिद्धाचरणाद्धर्मोऽपि दानसिद्धिस्तु स्वाये भवत्येव दृ-
ष्टस्य स्वत्यस्य कृतकारणस्य सच्चात् । तेन तन्नाच्छे-
तुं शक्यत इति अस्वीय एव दानानिष्पत्तिः । एवं स्थावरे-
षीति स्मृतिसारवाचस्पतिमिश्रादयः । सम्मत्यपेक्षया तु
मध्यग एव नामध्यगे तथा च बृहस्पतिः ।

सप्तागमाद्रहक्षेत्राद्ययत् क्षेत्रं प्रदीयते ।

पित्र्यं वाथ स्वयं प्राप्तं तदातव्यं विवक्षितम् ॥

स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं बद्धाचारेण बंधकम् ।

वैवाहिके क्रमायाते सर्वदानं न विद्यते ॥

सप्तागमः सप्तविध आगमः । स च

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥

इति मनूक्तः । अत्र दायो ऽन्वयागतं द्रव्यं लाभो नि-
ध्यादेः जयः संग्रामे प्रयोगः कुसीदं कर्मयोगः रुपि वा-
णिज्यादिः उपलक्षणं चैतत्कथमपि स्वीकृतमसाधारण-
स्वमात्रेच्छया । अन्यसाधारणं तु तदनुमतं तद्देयमिति ।
वैवाहिक इत्यत्र वैवाहिकपदेन शौर्यार्जितमपि विवक्षि-
तं । सर्वदानं अनुमत्या अननुमत्या च यद्दानं तत्सर्वं
न विद्यते । क्रमायातं स्थावरमप्यविभक्तं । बहुक्तं

सौदायिकं क्रमायातं शौर्यप्राप्तं च यद्भवेत् ।

स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुमतं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

सौदायिकं कन्याभोग्यतया विवाहे यल्लब्धं तत्रैव प-
त्न्यादीयमाने पत्न्यनुमत्यपेक्षा न्यायसहत्वात् नतु स्वभो-
ग्यतयापि प्राप्ते परिवर्तयि स्मृतेरदृष्टार्थत्वापत्तेः । क्र-
मायातेष्वविभक्ते स्थावरे जंगमे वा स्वाम्यंतरापेक्षयैव
दानं । एवं शौर्यप्राप्ते रणजिते शत्रोर्वाहनादी स्वस्वाम्य-
नुमत्यपेक्षा तस्यैव स्वामित्वाभिधानात् । न तु यस्मादा-
यपि तस्य जेतृपुरुषगामित्वाभिधानात् । भंगिना राज्ञा

स्वपुरुषेषु समर्पिते ऽश्वादौ राजांतरसेनया जिते जेत्रा-
च दीयमाने भंगिराजसम्मत्यपेक्षेत्यर्थ इत्यन्ये । बद्धा-
चारेणेति बंधकं यथा स्वसंबंधि तथा परस्यापि कार्यं
तेनापमर्थः । इदं वस्तु मयि बंधकमस्ति मया त्वयि नि-
धीयते त्वयापि बंधकांतरं गृहीत्वा एतत्स्वामिनि देय-
मित्यर्थः । एवं

विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे समाः ।

एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाद्यमनाविक्रये ॥

इति विभक्तानामपि यत्रांशपरिच्छेदो न जातस्तन्म-
ध्यगमेव तिष्ठति । तेन तत्र साधारणत्वमेव तत्रैकोनीशः
पृथग्भूतेषु सर्वेष्वेव द्रव्येषु स्वतंत्रकृतस्य सिद्धिरेव इति
मिश्राः । विशेषस्तु दायप्रकरणे उक्तः । अत्र दायमादत्त
इति दायादः पुत्रादिरिति कल्पतरुप्रकाशकारादयः ।
अन्येतु दायादपदं पुत्र एव मुख्यमिति पितुरुपस्थितौ
विभक्तस्यापि पुत्रस्य विद्यमाने पितरि स्थावरे ऽनीशत्वं
तेन प्रतिग्रहादिसप्तागमलब्धमेव देयमित्यर्थः । स्वतंत्र-
स्वामिदत्तं तु नाच्छेद्यं । अत्रैव हारीतः ।

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च ।

विविधान्नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

साक्षा यत्र प्रतिज्ञातं कर्मणा लेपपादितम् ।

ऋणं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

कचित्प्रतिश्रुत्यापि न देयमित्याह गौतमः । प्रतिश्रुत्या-
प्यधर्मयुक्ताय न दद्यात् । अत्राधर्मो दानानर्हत्वप्रयोजको

ऽभिमतः । कात्यायनः

खेच्छया यत्प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

न दद्यादणवद्वाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

तथा मत्स्यपुराणं ।

प्रतिश्रुताप्रदातारं सुवर्णं दंडयेन्नृपः ॥

इति

अथ दत्तम् तत्र बृहस्पतिः ।

भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे ।

श्रद्धानुग्रहसम्प्रीत्या दत्तमष्टविधं स्मृतम् ॥

भृतिर्वेतनं तुष्ट्या बन्दिचारणादिभ्यो दत्तं । पण्य-
मूल्यं विक्रेतरि दत्तं । स्त्रीशुल्कं कन्यापरिणयनार्थं तत्सं-
बन्धिनि दत्तं । उपकारिणे उपकारवते प्रत्युपकारतया दत्तं
श्रद्धया सत्पात्रेभ्यो दत्तं । अनुग्रहेण पुत्रादिभ्यो दत्तं ।

संप्रीत्या मित्रादिभ्यो दत्तं । यत्तु

पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥

इति नारदेन दत्तस्य सप्तविधस्त्वमुक्तं तत्प्रीतिदत्त-
स्यानुग्रहदत्तांतर्भावादविरुद्धं । एवमेव वाचस्पतिमिश्राः
दक्षः ।

मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि ।

दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेत् ॥

॥ अथादत्तम् ॥ तत्र नारदः ।

अदत्तं तु भयक्रोवकामशोकरुगान्वितैः ।

तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥

बालमूढास्वतंत्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितैः ।

कर्ता ममायं कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अत्र भयादिरुगन्वितांताः पंचप्रकृतिस्थताविरोधि-
नो दृष्टव्याः । उत्कोचः कात्यायनेन वक्ष्यते । परीहास
उपहासो दानाभिसंधिमंतरेण दानबोधकवचनमिति-
यावत् । व्यत्यासो अन्यस्मै दातव्यस्यान्यस्मै दानं अन्य-
स्मिन् दातव्ये ऽन्यस्य वा यद्दानं । छलं प्रमाद इति
वाचस्पतिमिश्रप्रकाशकारादयः । बहु परिभाष्य स्वल्प-
दानं तदिति रत्नाकरः तच्चिंत्यं । बालो ऽत्र कार्याकार्य-
निर्णयाक्षमवयोयोगी । एवमेव चंडेश्वरः । कृत्याकृत्यावि-
वेचकः मूढो जड इति मिश्राः । स्वभावादेव कार्याकार्य-
विवेचनाशून्य इति रत्नाकरः । अस्वतंत्रः अपुत्रदासादिः
आर्तो रोगाभिभूत इति । रुगन्वितश्चासाध्यरोगवानिति
विवृतं मिताक्षरायाम् । मत्तो मदिरादिना । उन्मत्तो वा-
तेन । अपवर्जितो बंधुबहिष्कृतः । मिताक्षराकारहला-
युधौ तु अपवर्जितमिति पठित्वा अपवर्जितं दत्तमि-
त्याहतुः । प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तं । उपाध्यासिद्धौ
कात्यायनः ।

कामक्रोधास्वतंत्रार्तकीबोन्मत्तप्रमोहितैः ।

व्यत्यासपरीहासाभ्यां यद्दत्तं तत्पुनर्हरेत् ॥

यदि कार्यप्रसिद्धयर्थमुत्कोचास्यात्प्रतिश्रुता ।

तस्मिन्नर्थे प्रसिद्धे तु न देया स्यात्कथं चन ॥

अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यः सता बलात् ।

दत्तं चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयगालवाः ॥

अत्रार्तेन दत्तं धर्मकारणमन्तरेण दत्तमिति बोद्धव्यम् ।

तथाच कात्यायनः ।

सुस्येनार्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् ।

अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः ॥

अधुना यदुल्कोचामाश्रित्य दत्तमदत्तमित्युक्तं तामाह
कात्यायनः ।

स्तेयसाहसिको हृतपारदारिकशंसनात् ।

- दर्शनाहृतनष्टस्य तथाऽसत्यप्रवर्तनात् ॥

- प्राप्तमैतेस्तु यत्किञ्चित्तदुल्कोचारूपमुच्यते ।

न दाता तत्र दंड्यः स्यात्तमध्यस्यस्तत्र दोषभाक् ॥

स्तेयं च साहसं च स्तेयसाहसे ते यस्य स्तः स स्तेय-
साहसिकः । वृत्तनष्टो वृत्तच्युतः तेन स्तेनानुसंधात्रा स्ते-
नादिदर्शनार्थं यद्धनं दर्शयित्रे दत्तं यच्च साक्ष्यादीनसत्या-
भिधाने प्रवर्तयित्रे दत्तं तदुल्कोचारूपं कर्मसिद्धावपि
निवर्त्य मध्यस्थो यदुल्कोचां गृह्णातीत्यर्थः । बृहस्पतिः

क्रुद्धक्रुष्टप्रमत्तार्तबालोन्मत्तभयातुरैः ।

मत्तातिवृद्धनिर्धूतैः प्रमूढैः शोकिरोगिभिः ॥

नर्मदत्तं तयैतैर्यददत्तं तत् प्रकीर्तितम् ।

तेन धर्मावर्थं यद्दत्तं तत् प्रमाणमेवेत्यर्थः । अतिवृद्धो
गलितेन्द्रियः । निर्धूतोऽपवर्जितः । नर्मदत्तं क्रोडादत्तं ।
तथा बृहस्पतिः ।

प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशंकया ।

कार्ये चाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥

एवमन्यत्रापि । मिश्रास्तु यद्रूपेण यद्दानं तद्रूपश्चासौ
न भवति । तदाच्छिद्य गृह्णीयादित्याह मनुः ।

धर्मार्थं येन यद्वत्तं कस्मैचिद्याचते धनम् ।

पश्चाच्च न तथा तत्स्यात् न देयं तेन तद्भवेत् ॥

यदि संसाधयेत्तत्तु दर्पाल्लोभेन वा पुनः ।

राज्ञो दाप्यः सुवर्णं स्वात्तस्य दोषस्य निष्कृतिः ॥

यदि संसाधयेदिति त्वया मे यद्वत्तं तन्मया त्वयि न
देयमिति यावत्स्वीकृतं तद्देहीति वा यादे वदतीत्यर्थ इ-
त्याहुः । रत्नाकरस्तु धर्मार्थमित्यादेः धर्मार्थं याचित्वा गृ-
हीतेन यदि धर्मं न करोति तदा तस्य तदाहरणीयम् । यदि
तु स दर्पाल्लोभाद्वा तमर्थं साधयेत् तदा राज्ञा सुवर्णं दं-
डनीय इत्यर्थ इत्याह नारदः ।

गृह्णात्यदत्तं यो मोहात् पश्चाद्देयं प्रतीच्छति ।

दंडनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीभृता ॥

ज्ञाति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

दत्ताप्रदानिकायैस्तु तरंगो नवमो गतः ॥ ९ ॥

दशमोर्मिः ।

अथ भूतकविधिः ।

तत्र बृहस्पतिः ।

अदेयादिकमाख्यातं भृत्यानामुच्यते विधिः ।

शुश्रूपामभ्युपेत्य शुश्रुपोरेतत्पदं विवादपदमित्यर्थः

तथा स एव ।

वेतनस्यानपाकर्म तदर्थं स्वामिपालयोः ।

क्रमशः कथ्यते वादो भृतं भेदत्रयं त्विदम् ॥

भृत्यो मूल्यान तत्कर्मकरः कः शुश्रूपकः । कतिविधा
वा ते इत्याकांक्षायामाह नारदः ।

शुश्रूपकः पंचविधः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ।

चतुर्विधाः कर्मकराः शेषा दासास्तु पंचकाः ॥

चतुर्विधाः कर्मकरा दासेन सह पंच शुश्रूपका भवन्ति
त्रिपंचकाः पंचदशात्मानः । भृत्या इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः

अनेकधा ते ऽभिहिता जातिकर्मानुरूपतः ।

विद्याविज्ञानकामार्थनिमित्तेन चतुर्विधाः ॥

नारदः ।

शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वाधिधर्मरुत् ।

एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादयः ॥

सामान्यमस्वतंत्रत्वमेवामाहुर्मनीषिणः ॥

बृहस्पतिः ।

विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुः सामलक्षणा ।

तदर्थं गुरुशुश्रूपां प्रकुर्याच्छास्त्रदेशिताम् ॥

नारदः ।

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूपेत्प्रयतो गुरुम्

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥

तथा

समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेपा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥

अनेन शिष्यभूतक उक्तः । द्वितीयविधायां बृहस्पतिः

विज्ञानमुच्यते शिष्यं हेमकुप्यादिसंस्कृतिः ।

नृत्यादिकं च तच्छिक्षन् कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे ॥

विज्ञानार्थिन एव नारदेनतिवासित्वमुक्तं । यथा नारदः

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानामनुज्ञया ।

आचार्यस्य वसेदंते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥

आचार्यः शिक्षयेदनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।

नचान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥

स्वमात्मजात्युचितं आहर्तुं आदातुं अंते पार्श्वे काल-

मवधिभूतं सुनिश्चितं साक्षिमन् अन्यत् शिल्पशिक्षातः

आभ्यामंतेवासी भूतक उक्तः । तथा नारदः

शिक्षयंतमदृष्टं च यस्त्वाचार्य परित्यजेत् ।

बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबंधौ च सोर्हति ॥

शिक्षितो ऽपि कृतं कालमंतेवासी समापयेत् ।

तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥

वधो ऽत्र ताडनमात्रं बंधो बंधनं । यंत्रिणमिति काश्चिन् ।

कृतं कालं एतावत्कालं यावन्मया भवदीयमेतत्कर्तव्य-

मिति नियमितं पूर्णं ऽध्ययने तत् पालयेदंतेवासीत्यर्थः ॥

तत्फलं नृत्यादिकं । तथा ।

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यप्रदाक्षिणम् ।

शक्तितश्चानुमान्यैनमंतेवासी निवर्तते ॥

कामनिमित्तेनोक्तं भूतकं नृतापं बृहस्पतिः परिभाषते ।

यो भुंक्ते परिदासीं तु स ज्ञेयो वड्वाभृतः ।

कर्म तत्स्वामिनः कुर्याद्यथार्थं भृतको नरः ॥

स एवार्थभृतकमाह ।

बहुधार्थभृतः प्रोक्तस्तथा भोगभृतो ऽपरः ।

कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञातं लभेत परिभाषितम् ।

द्विप्रकारो भोगभृतः रुपिगोजीविनां स्मृतः ।

जातसस्यात्तथा क्षीरात् स लभेत न संशयः ॥

लभेतेत्यस्य भोगमिति शेषः । रत्नाकरमते भागमिति शेषः । भोगभृतस्याप्यर्थभृतविशेषत्वाच्चतुष्टयं । भोगभृत इ-

त्यत्र भागभृत इति रत्नाकरकृता पठितं । भागभृतो ऽत्र कर्मफलानां अंशभृत इति व्याख्यातं च । नारदेनैषां भृतकपदेन तृतीयप्रकारत्वमुक्तं तेषां प्रकारान्तरमप्याह स एव ।

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमाधममध्यमः ।

शक्तिभक्त्यनुरूपत्वोदपां कर्माश्रया भृतिः ॥

उत्तमश्चायुधीयो ऽत्र मध्यमश्च रुपीवलः ।

अधमो भारवाहः स्यादित्येष त्रिविधो भृतः ॥

अधिकर्मरुतमाह नारदः ।

अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुंबस्य तथोपरि ।

सो ऽधिकर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुंबिकः स्मृतः ॥

भक्तिरूपचारः कर्माश्रया कार्यनिबन्धना । अर्थेषु कार्येषु अनयोर्द्वयोरप्यधिकर्मकरकौटुम्बिकसंज्ञे व्यवहाराय । बृहस्पतिनाप्यस्यार्थभृत एवांतर्भावः कृतः । नारदेन तु सामान्यविशेषभावेन भेदेन गणनं कृतं एषां मध्ये

किं कस्य कर्मेत्यत्राह बृहस्पतिः ।

शुभकर्मकरा ह्येते चत्वारः समुदाहृताः ।

जघन्यकर्मभाजस्तु शेषा दासाखिपंचकाः ॥

कर्मापि द्विविधं प्रोक्तमशुभं शुभमेव च ।

अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मरुतः स्मृतं ॥

गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावकरशोधनं ।

गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविष्मूत्रग्रहणोज्झनं ॥

इच्छतः स्वामिनः स्वागैरुपस्थानमथांततः ।

अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परं ॥

चत्वारः शिष्यान्तेवाप्तिभृतकाधिकर्मरुतः कर्मरुतं शि-
ष्यादिचतुष्टयस्याशोधनमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ग्रह-
णं च उज्झनं च ग्रहणोज्झनं "उज्झत्यागे" इत्यस्माद्धा-
तोऽनटिरूपं । इच्छतः स्वामिन इच्छानुसारेणांगैर्हस्ता-
दिभिः उपस्थानं संवाहनं तच्चांगानामेव अंततः समी-
पतः । कात्यायनः ।

विष्मूत्रोत्सर्जने चैव नम्रत्वपरिमर्दनं ।

प्रायो दासीसुताः कुर्युर्गवादिग्रहणं च यत् ॥

नम्रत्वपरिमर्दनं परिधापनं नम्रत्वे सति परिमर्दनं सं-
वाहनमिति पारिजातः । पंचदशविधदासमाह नारदः ।

गृहजातस्रधा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।

अन्नाकालभृतस्रद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥

मोक्षितो महतश्चर्णाबुद्धे प्राप्तः पणे जितः ।

तवाहमित्युपगतः प्रवज्यायसितः रुतः ॥

भक्तदासश्च विक्षेपस्तथैव वडवाभृतः ।

विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृताः ॥

गृहे जातः स्वदास्या जातः । क्रीतो मूल्येन स्वीकृतदास्यः । लब्धः प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिक्रमादुपागतः । अन्नाकालभृतो दुर्भिक्षे अन्नं दत्वा रक्षितप्राणः । आहित आधीकृतः । मोक्षितो महतः ऋणात् ऋणमोचनेनाभ्युपगतदास्यः । युद्धे प्राप्तो रणे विजित्य गृहीतः । पणे जितो ययस्मिन् विवादे पराजितो भवानीत्यादिपरिभाषणेन दासीकृतः । एवमेव चंडेश्वरः । प्रकाशकारपारिजातौ तु ब्रूतजित इत्यर्थ इत्याहतुः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति कृतान्युपगमः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याभ्रष्टः कृतः कृतकालः एतावन्तं कालं तवाहं दास इत्यंगीकृतदास्य इति यावत् । भक्तदासो भक्तार्थमेव सुभिक्षेऽपि अंगीकृतदास्यः । वडवाभृतः वडवा दासी तया भृतः तल्लोभादंगीकृतदास्यः । विक्रेता आत्मनः स्वविक्रयेण दासीभृतः । नारदः ।

राज्ञ एव तु दासः स्यात्प्रव्रज्यावसितो नरः ।

न तस्य हि विमोक्षोस्ति न विशुद्धिः कथंचन ॥

नरपदं ब्राह्मणेतरपरंतस्य निर्वासमात्रविधानात् । यथा कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविड्नुपः ॥

क्षत्रविडिति समाहारद्वन्द्वः । क्षत्रियवैश्यावित्यर्थः । दा-

स्यं क्षत्रविशौ नृप इति प्रायश्चित्तविवेके पाठः । निर्वासे
विशेषमाह दक्षः ।

पारिव्रज्यं गृहीत्वा यः स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।

अपदेनाकयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥

स्वधर्मं पारिव्रज्यव्रतधर्मं ।

॥ अथ दास्यमोक्षः ॥

कस्य दासस्य कथं मोक्षो वा तत्राह नारदः ।

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।

प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेपां क्रमागतं ॥

तत्रेति गृहेजातक्रीतलब्धपारंपरीणा इत्यर्थः । तत्रैव
च दासपदं मुख्यं । अन्यत्र पारतन्त्र्यगुणयोगादौघं । तेन
दासेनोद्धेत्यत्र पूर्वचतुर्वर्गग्रहणं । तथा ।

विक्रीणीते स्वतंत्रः सन् य आत्मानं नराधमः ।

तत्र जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्नं मुच्यते ॥

स्वतंत्रोऽस्वामिकः अत्रापि विना स्वामिप्रसादादिति
संबध्यते । यत्तु ।

न स्वामिना विसृष्टोऽपि शूद्रो दास्यात्प्रमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तं तस्माद्व्यपोहति ॥

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्रंद्रवाक्यं तद्दासानिंदापरं ।

अन्यथा शूद्रेषु दास्यहेतुक्यणादिकं न प्रसज्येतेति ।

अज्ञाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगं ददत् ।

भक्षितं चापि यद्वस्तु तन्न शुद्ध्यति कर्मणा ॥

दुर्भिक्षे यद्भक्षितं तद्रोषुगसहितं ॥

मेव विवादाधिंतामणिः । चंडेश्वरस्तु अन्नाकालभृतो
दुर्भिक्षे अन्नं दत्त्वा मरणाद्रक्षितो गोयुगप्रदानेन मुच्यते
न तु यत् भक्षितं तेन तत्कर्मणा शुद्ध्यति अतस्तच्छु-
द्ध्यर्थमवश्यं गोयुगं दातव्यमित्याह । नारदः ।

आहितोपि धनं दत्त्वा स्वामी यथेनमुद्धरेत् ।

अथोपगमयेदेनं सोपि क्रीतादनंतरः ॥

यस्मिन्नाहितो बंधकैरुक्तो दासस्तमेव यदि ग्राहयेत्तदा
क्रीतादनंतरः क्रीतादविशिष्टो भवतीत्यर्थः । स एवाह ।

ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्याद्विमुच्यते ।

कृतकालव्युपरमात्कृतकोऽपि विमुच्यते ॥

ऋणार्थं कर्म कारयेदिति यच्चेन ऋणार्थकर्मकरः क-
थितो न तु वस्तुदासः । अत एव मोक्ष्यः तथा यः क-
श्चित्कस्माच्चिद्धेतोर्ऋणस्थितिकालं यावद्दासीकृतः स कृ-
तकः कर्मणा ऋणक्षयेणावधौ पूर्णो मुच्यते इत्यर्थः । तथा

तवाहमित्युपगतो रणे प्राप्तः पणे जितः ।

प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्यते तुल्यकर्मणा ॥

प्रतिशीर्षप्रदानेन स्वनुल्यदासप्रदानेनेत्यर्थः । नारदः

तवाहमित्युपगतो योऽस्वतंत्रः प्रयच्छति ।

न स तं प्राप्नुयात्कालं पूर्वस्वामी लभेत तं ॥

उत्तरस्य स एवासौ न भवतीत्यर्थः । कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविष्णुषः ॥

क्षत्रविडिति व्याख्यातार्थः । निर्वासे विशेषमाह दक्षः ।

पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु स्वधर्मं नानुतिष्ठति ।
 श्वपदेनांकयित्वा तं राजा शीघ्रं प्रवासयेत् ॥
 स्वधर्मं पारिव्रज्यव्रतधर्मं ।
 यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् ।
 दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत सः ॥
 एषां मध्ये । तथा ।

भक्तस्योपेक्षणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते ।
 निग्रहाद्दवायाश्च मुच्यते वडवामृतः ॥
 निग्रहात् त्यागात् । वडवाया दास्याः । नारदः ।
 चौरापहृतविक्रीता ये च दासीरुता बलात् ।
 राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्वं तेषु नेष्यते ॥
 कात्यायनः ।

स्वदासीं यस्तु संगच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः ।
 अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥
 अस्यार्थः । अवेक्ष्य बीजं स्वामिना तस्यां जनितं पुत्रं
 सान्वया तत्पुत्रसहिता अदासी कार्या । इदमन्यपुत्राभा-
 वे अन्यथा त्वन्य एव पुत्रस्तदर्थक्रियायामिति न सान्व-
 या अदासी कार्येति रत्नाकरप्रकाशकारपारिजातादयः ।
 मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः । यः प्रसादेनादासः कार्येस्तत्र
 प्रकारमाह नारदः ।

स्वं दासमिच्छेयः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
 स्कंधादादाय तस्याशु भिन्नात्कुंभं सहांभसा ॥
 साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्याङ्गिरवाकिन्नः ।

अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।

भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्यो भवेदभिमतः सतां ॥

अधनास्त्रय एवैते भार्या दासस्त्रया सुतः ।

यं ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनं ॥

प्रीतमानसस्तुष्टः स्वधात्स्वदासस्य कुम्भं भियात् । अ-
म्भसा सलिलेन सह अग्निः पानीयैः उत्सृजेत् विसृ-
जेत् । ततः प्रभृति स्वाम्यनुग्रहपालित इति संज्ञया व-
क्तव्यः अभिमतः पूज्यः । देवलः ।

पत्न्यौ जीवति नारीणां दासानां स्वामिनि स्थिते

तद्वन्नियतमस्वाम्यं सर्वार्थेष्वब्रवीन्मनुः ॥ क-

विश्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्ब्यापादानमाचरेत् । क-

नहि तस्यास्ति किञ्चित्स्वं भर्तृहार्यधनो हि सः-
कात्यायनः ।

दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तत्र प्रभुर्यतः ।

प्रसादविक्रयाद्यत्तु न स्वामी धनमर्हति ॥

स्वामिप्रसादादात्मविक्रयाच्च यल्लब्धं दासेन तद्दासध-
नं स्वामी नार्हति । एवमेव वाचस्पतिमिश्रप्रकाशकार-
कामधेनुपारिजातादयः । 'प्रकाशविक्रयाद्यत्तु तत्स्वामी
धनमर्हति' । इति लक्ष्मीधरेण पठितं न तु व्याख्यातं त-
त्र प्रकाशविक्रयाद्यत्तु धनं तत्स्वामी दास एवाहति । न
दासप्रभोस्त्रय प्रभुत्वमित्यर्थः इति रत्नाकरः ।

दासेनोद्धा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्मान्मर्ता प्रभुत्वस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

अत्र दासपदोपस्थापितप्रतियोगिकमेवादासीत्वं च
यदि न्यायात् अतोऽस्वामिकान्यस्वामिका वा परिणी-
ता सती वरस्वामिनः स्वीभवति । अर्थाच्च दासीयत्वं पू-
र्वस्वामिदास्यमोक्षहेतुरुक्तः । अत एव तत्प्रकरणे वाक्य-
मिदं स्वाम्यनुमत्या च दासकृतं प्रमाणमतस्तद्धिमति-
विषये चेष्टिकापरिणयनात् न पूर्वस्वामिस्वत्वहानिरिति ॥

॥ अथ दास्याधिकारिणः ॥

तत्र नारदः ।

वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वं न विधीयते ।

रवधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥

कार्तमस्य नीचदासत्वं न भवति दारत्ववत्स्वाश्रमधर्म-

गणनः पुनस्तादृशी दासतेति फलितार्थः । विष्णुः ॥

यस्तुत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दंडः ॥

उत्तमवर्णं ब्राह्मणं उत्तमसाहसः पणसहस्रं । कात्यायनः ।

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् ।

समवर्णं तु विप्रस्तु दासत्वं नैव कारयेत् ॥

शीलाध्ययनसंपन्नस्तदूनं कर्म कारयेत् ।

तत्रापि नाशुभं किंचित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः ॥

ब्राह्मणस्य हि दासत्वान्नृपतेजो विहन्यते ।

क्षत्रविदृशूद्रधर्मस्तु समवर्णं कदाचन ॥

कारयेद्दासकर्माणि ब्राह्मणं न बृहस्पतिः ।

सगुणो निर्गुणं अधिकगुणो न्यूनगुणं कर्म कारयेत् ।

तत्रापि अशुभं विष्णुमूत्रशोधनादिकं न कारयेत् । क्षत्रि-
यवैश्यशूद्राणां तु समानगुणानामपि सवर्णेऽपि कश्चित्-
दासस्याभिभावो भवेत् । ब्राह्मणस्तु समवर्णं समान-
गुणं वा न कारयेदिति बृहस्पतिर्मन्यत इति पारिजात-
हलायुधौ । क्षत्रविद्शूद्रधर्मस्तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं दास-
कर्माणि न कारयेदिति लक्ष्मीधरः । मनुः ।

क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्पितौ ।

विभूयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

स्वानि स्वजात्युक्तानि ।

दास्यं तु कारयन्मोहाद्ब्राह्मणः संस्क्रतान् द्विजान् ।

अनिच्छतः प्रभावित्वाद्वाज्ञा दंढ्यः शतानि पट् ॥

प्रभावित्वात्प्रभुत्वात्संस्क्रतान् अध्ययनसंपन्नान् तेन
यो ब्राह्मणः शीलाध्ययनसम्पन्नान् अनिच्छतः स्वप्र-
भुत्वात् द्विजानुचितकर्माणि कारयेत् । स राज्ञा पट्-
शतानि दंढ्य इत्यर्थः । तथा

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।

दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयंभुवा ॥

न स्वामिना विसृष्टोऽपि शूद्रो दास्यादिमुच्यते ।

निसर्गजं हि तत्तस्य कथं तस्माद्व्यपोहति ॥

शूद्रं तु क्रीतमक्रीतं वा दास्यं जघन्यमपि कारयेत् ।

दास्याद्दासकर्मणः । कात्यायनः ।

आदद्याद्ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीयात्तयैव च ।

राज्ञा तदकृतं कार्यं दंढ्याः स्युः सर्व एव ते ॥

कामतः संश्रितां यस्तु दासीं कुर्यात्कुलस्त्रियं ।

संक्रामयति वान्यत्र दंढ्यस्तच्चारुतं भवेत् ॥

यः स्वेच्छयोपगतामपि कुलस्त्रियं दासीं कुर्यात् अ-
न्यस्मै वा समर्पयेत् स दंढ्य इत्यर्थः । तथा

बालधात्रीमदासीं च दासीमिव भुनक्ति यः ।

परिचारकपत्नीं च प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

विक्रोशमानां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति ।

अनापदिस्थः शक्तः सन् प्राप्नुयाद्विशतं दमं ॥

बालधात्रीं बालस्य स्तन्यदानेन पोषणं कुर्वाणां अदा-
सीं निःक्षिप्तां शरणागता इति विश्वरूपः । परिचारकः
सेवकः विक्रोशमानां नाहं विक्रेतव्येति वदन्तीम् । पूर्व-
साहसं सार्द्धपणशतद्वयं ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ अथ वेतनस्यानपाकर्म ॥

तत्र नारदः ।

भूतानां वेतनस्योक्तिर्दानादानविधिक्रये ।

वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतं ॥

भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्म स्वामी यथा कृतं ।

आदौ मध्ययसाने वा कर्मणां यद्विनिश्चितं ॥

भूतावनिश्चितायां तु दशमं भागमाप्नुयुः ।

लामे गोवीर्यसस्थानां वणिग्गोपख्योवलाः ॥

विशेषमाह याज्ञवल्क्यः ।

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनं ।

उभयोरप्यसाध्यत्वात् साध्यं कुर्याद्यथाश्रुतं ॥

अनेकपुरुषैर्यत्साध्यं कर्म तत्रोभयोरप्यसाध्ये कर्मानु-
सारेण वेतनं देयं । यत्र तु स्वामिकर्मकारयोरन्यतरस्य
साध्यं भवति तत्र यथाश्रुतं यथाविहितं वंटनं कार्य-
मित्यर्थः । पारिजातस्तु उभयोरपीत्युभयग्रहणं अनेको-
पलक्षणार्थः । तेन द्वाभ्यामशक्यकर्मणि यो यावत्कर्म
करोति तस्मै कर्मानुसारेण वेतनं देयं साध्ये तु यथा-
श्रुतं यथापरिभाषितमित्यर्थ इत्याह । बृहस्पतिः ।

त्रिभागं पंचभागं वा गृहीयात्सीरवाहकः ॥

तत्र व्यवस्थामाह स एव ।

भक्ताच्छादनभृत्सीरी भागं गृहीत पंचकं ।

जातसस्यत्रिभागं तु प्रगृहीतोपधाभृतः ॥

उपधया व्यापारफलेन सस्यादिना भृतः तेन भक्ता-
च्छादनभृतादन्य इत्यर्थः । नारदोक्तो दशमांशः सीरवा-
हकेतरविषयः । आपस्तम्बः "उद्वसतः कीनाशस्य दंडता-
डनं तथा पशुपस्यावरोधनं चास्य पशूनां" उद्वसतः प-
लायमानस्य कीनाशस्य हलवाहकस्य दंडताडने । तथा-
पशुपाटकस्य दंडताडनं अस्य पशूनां चावरोधनं कार्य-
मित्यर्थः । बृद्धमनुः ।

समुद्रयानकुशला देशकालार्थवेदिनः ।

नियच्छेषुर्भूतिं यां तु सा स्यात् प्रागरुता यदि ॥

समुद्रयानकुशला वणिग्वेतनाभिज्ञा नियच्छेयुर्दयुरि-
त्यर्थः । बृहस्पतिः ।

गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतः ।

समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणं तच्च वेतनं ॥

समर्थः सन् चेत्कर्म न करोतीति संबंधः । याज्ञवल्क्यः

गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीते समं दाप्यो भृत्यै रक्ष्य उपस्करः ॥

कर्मारभ्य त्यजन् गृहीतवेतनो द्विगुणं वेतनं दद्यात् ।

अगृहीतवेतनः समं परिस्थापितादनधिकं न द्विगुणमि-
त्यर्थः । भृत्यैर्हलवाहकादिभिः । रक्ष्यो रक्षणीयः उपस्करो
लांगलकादीनां योक्तादि । नारदः ।

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।

भृतिं दत्त्वा बलात् कर्म कार्यः कारयितव्य इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः ।

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्यः स कार्यः स्पाद्वलादपि ।

स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद्विशतं दमम् ॥

इदमारभ्याकुर्वतः । अनारंभे तु मनुः ।

। भृतोऽनार्तो यो न कुर्याद्दर्पात् कर्म यथोदितं ।

स दंड्यः रुष्णालान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनं ॥

यथोक्तमार्तः सुस्थो वा यस्तत्कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः ॥

अनार्तः कर्माकरणहेतुराजदैवोपघातंरहितः रुष्णालानि
सुवर्णस्येति शेषः । न कारयेत्स्वयमन्यद्वारा वा अन्पो-

नस्य किञ्चिदपरिसमाप्तस्य । तथा मनुः ।

आर्तस्तु कुर्यात् सुस्थः सन् यथाभाषितमादितः ।

सुदीर्घस्थापि कालस्य स लभेतैव वेतनं ॥

यस्त्वार्तिवशान् कर्म हित्वा सुस्थः संश्रियेणापि कृत्वा
वेतनं लभेतेत्यर्थः । नारदः ।

काले पूर्णे त्यजन्कर्म भूतेनांशमवाप्नुयात् ।

स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् ॥

भूतेरखंडायाः सर्वस्या इति यावत् । तेन तद्दोषान्यागे
क्रियत्यपि भूतिर्न देया यदा त्वपूर्णं एव काले स्वामि-
दोषान्यागस्तदा यावत्कृतं तावतो भूतिं लभेतेत्यर्थः । वि-
ष्णुः ॥ भूतकः अपूर्णे काले कर्म त्यजन्सकलमेव मूल्यं
दद्यात् । राज्ञे च पणशतं दद्यात् तद्दोषेण यदि नश्येत् त-
त्स्वामिने देयमन्यत्र राजदैवोपघातात् । स्वामी चेत् भू-
तकमपूर्णं काले जह्यात् तस्य स कृतमेव मूल्यं दद्यात् प-
णशतं राज्ञे अन्यत्र भूतकदोषात् ॥ इति । मूल्यं वेतनं ।
बृद्धमनुः ।

प्रमादान्नाशितं दाप्यः समं द्विद्रोहनाशितं ।

न तु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वा ॥

दाप्यो भूतकः प्रकृष्णात् । हृतं चौरैर्दग्धमूढं जलेन वे-
त्यनेन भूतकदोषान्यातिरेकेण विघटितमुपलक्ष्यते इति र-
त्नाकरः । मिश्राणामप्यत्रैव स्वरसः । बृहस्पतिः ।

प्रभुणा विनियुक्तः सन्भूतको विदधाति यत् ।

तदर्थमशुभं कर्म स्वामी तत्रापराध्नुयात् ॥

तदर्थं स्वाम्यर्थं अशुभं चौर्यादि स्वामिन एव तत्र दो-
षो न तु भृत्यस्येत्यर्थः । वृद्धमनुः ।

यः कर्मकाले संप्राप्ते कार्यविघ्नं समाचरेत् ।

उद्धर्तान्यस्य कार्यस्य स दाप्यो द्विगुणां भृतिं ॥

मत्स्यपुराणे ।

मूल्यमादाय यो वियां शिल्पं वा न प्रयच्छति ।

दंड्यः स मूल्यं सकलं धर्मज्ञेन महीभृता ॥

वृद्धमनुः ।

पथि विक्रीय तद्गांड वणिग्भृत्यं त्यजेद्यदि ।

अगतस्यापि देयं स्याद्भृतेरर्द्धं लभेत्तु सः ॥

अगतस्यापि पूर्वश्रावितं अध्वानमगतस्यापि भृत्यक-
स्य रुतवेतनं देयं स्यात्किं त्वगताध्ववेतनार्द्धमित्यर्थः ।

कात्यायनः ।

पराचपथि तद्गांडमासिध्येत न्हियेत वा ।

यावानध्वा गतस्तेन तावतो लभते भृतिं ॥

आसिध्येत अवरोधविषयीक्रियेत । कात्यायनः ।

त्यजेत्पथि सहायं यः श्रातं रोगार्तमेव वा ।

आप्नुयात्साहसं पूर्वं ग्रामे ज्यहमपालयन् ॥

यः स्वामी ग्रामे ज्यहमप्रतिपाल्य श्रातं रोगार्तं वा
सहायं भृत्यकरूपं त्यजेत् स पूर्वसाहसं राज्ञा दंड्य
इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ अथ पण्यस्त्रीविधिः ॥

तत्र नारदः ।

- शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् ।
 अनिच्छन्नुल्कदातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥
 शुल्कं वेतनं । अत्रापवादमाह रत्नाकरभृता स्मृतिः ।
 व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा ।
 आमंत्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृता ॥
 अवाच्या निर्दोषा । वडवात्र वेश्या । मत्स्यपुराणे ।
 अयोनौ यः समाक्रामेद्बहुभिर्वापि वासयेत् ।
 शुल्कं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
 अयोनौ मुखादौ यः समाक्रामेन्मेहनं प्रवेशयेत् । ब-
 हुभिर्वा वासयेत् आत्मार्थं भाटयित्वा बहुभिः पुरुषैर्यो-
 जयेत् । स वेश्याशुल्कमष्टगुणं राजदंडं च दद्यादित्यर्थः ।
 मत्स्यपुराणे ।

अन्यमुद्दिश्य यो वेश्यां नयेदन्यस्य कारणात् ।
 तस्य दंडो भवेद्राज्ञः सुवर्णस्य च मापकं ॥
 नीत्वा भोगं न यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणवेतनं ।
 राज्ञश्च द्विगुणं दंडं तथा धर्मो न होयते ॥
 बहूनां व्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं दमं ।
 संप्रदद्युः पृथग्राज्ञे दंडं च द्विगुणं परं ॥
 अत्र द्विगुणो दंडो दमो दंडः स च स्त्रियै राज्ञे च दे-
 यः । नारदः ।

वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोपिताः ।
 तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः ॥
 प्रधाना स्त्रीलिंगनिर्देश आर्ष इति प्राञ्चः । प्रधाना ह-

रिणा सुंदरा इत्यादिदर्शनात् । प्रधानशब्दस्य कौबत्वमि-
त्येके तत्समुत्थेषु वेश्यागृहोपितकामुकसमुत्थेषु । संशये
वेश्याकामुकविप्रतिपत्तौ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ अथ गृहादिभाटकं ॥

तत्र नारदः ।

परभूमौ गृहं कृत्वा स्तोमं दत्त्वा वसेत्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेच्चृणकाष्ठेष्टिकादिकं ॥

स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।

निर्गच्छंस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथंचन ॥

स्तोमं चासमूल्यं । कात्यायनः ।

गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद्वाप्यः स भाटकं ॥

वारिपरकारिताप्रतिष्ठितमत्र विवक्षितं । तथा

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ।

नार्पयेत् कृतकृत्यः संस्तावद्वाप्यः स भाटकं ।

वृद्धमनुः ।

यो भाटयित्वा शकटं नीत्वान्यत्र प्रगच्छति ।

भाटं न दद्याद्वाप्योऽसावनूढस्यापि भाटकं ॥

शकटमिति बाह्यमात्रोपलक्षणं । अनूढस्यापि अवा-
हितस्यापि । नारदः ।

स्तोमवाहीनि भांडानि पूर्णकालेऽप्युपानयेत् ।

गृहीतुराभवेद्भस्मं नष्टं चान्यत्र संभवात् ॥

स्तोमं वेतनं पूर्णकालेऽवधिकाले उपानयेत् तत्स्वा-

रक्षार्थमुपनयेत् चीर्णाः भक्षिततृणाः पीताः पीतज-
लाः सायान्हे ईपदवशिष्टदिने प्रत्युपानयेत्स्वामिने स-
मर्पयेत् । याज्ञवल्क्यः ।

यथार्पितान् पशून्गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा ।

प्रमादहतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः ॥

प्रमादः पालस्येत्यादि यथैव प्रातःसमये क्षणादिदोष-
रहिताः पशवः स्वामिना च गोपालाय समर्पिताः तथैव
सायंसमये गोपस्तानानीय समर्पयेत् । प्रमादात् हता
नष्टा वा गां दाप्यः स यदि कृतवेतनो भवेदिति दीप-
स्तोमः । मनुः ।

गृह्णन् यत्कल्पता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्देहे ।

स्वामिन्भावमन्यथा चेत् पालो वक्तव्यतामियात् ॥

वारिपरकारिर्धनुयोगः यदि योगक्षेमौ । अन्यथा रात्राय-
हस्त्यश्च गोपि तस्यापितौ तदा स एव रात्रायपि यत्कल्प-

नार्पयेत् कृत अत्रापवादमाह तुर्मनुनारदौ ।

वृद्धमनुः । हतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।

भाटार्चि च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥

देशे न दान्ते पणयोग्ये इति विवादरत्नाकरः । चौरैः

नः पट्टमिति विधुष्य हतं पालो दातुं नार्हति विधुष्ये-

त्ति चौरैः । नारदः ।

हरणकाले च यात्मीयस्वामिनः कथयतीति कुल्लूक-

भट्टः । विधुष्येत्यत्र विक्रम्येति पाठोपि दृश्यते । तथा

व्यासः ॥

पालग्रहे ग्रामवाते तथा राष्ट्रस्य विह्वले ।

यत्प्रणष्टं हतं वा स्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥

पालग्रहे पालग्रहणे निरोध इति यावदिति चंडेश्वरः ।

बृहस्पतिः ।

रुमिचौरव्याघ्रभयाद्वरीश्वभ्राञ्च पालयेत् ।

व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्स्वामिने वा निषेदयेत् ॥

दरी कंदरा श्वभ्रं गर्तः कृम्याद्युपद्रवेभ्यः शक्तितो रक्षां

कुर्यात् क्रोशेत् उच्चैः परान् श्रावयेत् । नारदः ।

अव्यायच्छन्नविक्रोशन्स्वामिने चानिवेदयन् ।

बोदुमर्हति गोपस्तां वित्तपं चैव राजनि ॥

बोदुं दातुं तां गां । मनुनारदौ ।

नष्टं विनष्टं रुमिभिः सहतं विपमे मृतं ।

हीनं पुरुषकारेण प्रदद्याद्गोप एव च ॥

नष्टं चौरादिनापहतं विनष्टमिति रुमिभिरितरत्रान्वेति ।

अत्र श्वपदमन्यस्याप्युपलक्षकं विपमे दुर्गे पर्वतादौ ही-

नं पुरुषकारेण गोपकर्तव्यप्रतीकारेण हीनं सन्नष्टादिकं

भूतं तेन पालवैगुण्यं तद्दाने कारणमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

पालदोषविनाशे तु पाले दंडो विधीयते ।

अर्द्धं त्रयोदशपणाः स्वामिनो द्रव्यमेव च ॥

पालदोषादिनाश इति विग्रहः । द्रव्यं विनष्टद्रव्यमूल्यपरं

चैतत् । तथाच विष्णुः ॥ पालदोषविनष्टपशुमूल्यं च स्वा-

मिने दद्याद्द्वयननुज्ञानादहने पञ्चविंशतिकांशपणान् ॥

इति । ब्रह्मपुराणे ।

गृहीतमूल्यो गोपालो शास्त्यक्त्वा निर्जने वने ।

ग्रामचारी नृपैर्वध्यः शलाकीव वनेचरः ॥

गा जातरोगाः । शलाकीवेति शलाकी शिरावैशादिः
स यथा स्वामिनं त्यक्त्वा स्वेच्छया वनगामी दंड्यस्तथा
ग्रामपीत्यर्थ इति रत्नाकरः । शलाकी नापित इति
मिश्राः ।

यदा रोगादिदोषेण म्रियते गौर्गृहे क्वचित् ।

तदा स गोपतिर्दंड्यो दत्त्वा गोपालवेतनं ॥

यदा प्रतीकारसमर्थेन गोपतिना अप्रतिरुता गौ रोगा-
दिना विनष्टा तदासौ गोपती राज्ञा दंड्यः गोपस्यवेतनं
दापयितव्यमिति वर्तुलार्थः । एवमेव रत्नाकरः । मनु-
नारदौ ।

अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति ।

यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत्किल्बिषं भवेत् ॥

अजाविकशब्देन पशव उपलक्ष्यन्ते । संरुद्धे अभिमूते
अजाविके वृकैः परिवृते सति पालेऽनागच्छति या-
मजामेढकां वा बलेन वृको हन्यात्तत्र पालो दोषभा-
गित्यर्थ इति कुल्लुकभट्टः । नारदः ।

अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः ।

मृतेषु च विशुद्धिः स्याद्दालशृंगादिदर्शनात् ॥

अनेन एतेन सर्वपालानामश्वादिपालानामपि बाल-
शृंगादिदर्शनात् केनापि प्रकारेण मृतत्वं निश्चितं कुर्या-
दिति तार्प्यार्थः । व्यक्तमाह मनुः ।

कर्णौ चर्म च वालांश्च बस्ति स्नायूनि रोचनाः ।

पशुस्वामिनि दद्याच्च मृते त्वंगानि दर्शयेत् ॥

कर्णावित्यादिना मृतपशोरसाधारणचिह्नान्युपलक्ष्यं-
ते । अंगानीत्यत्र व्यवहितमृते अंगानि चिरावस्थायीनि
शृंगादीनि मृते शृंगादीत्यपि पाठः ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानं ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

समासेनोदितस्त्वेव समयाचारानिर्णयः ।

क्रयविक्रयसंज्ञातो विवादः श्रूयतामयं ॥

तत्स्वरूपमाह नारदः ।

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यो न प्रयच्छति ।

विक्रीयासंप्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

लोकेऽस्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जंगमं तथा ।

क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत् पण्यमुच्यते ॥

विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्यो न प्रयच्छति ।

स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जंगमस्य क्रियाफलं ॥

अर्थाच्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमाहरेत् ।

स्थायिनामेव नियमो दिग्वाभो दिग्विचारणम् ॥

स्थावरस्य विक्रीतभूम्मादेः क्षयः सत्स्यत्युपपद्यतेमाय-
क्षयः जंगमस्य तथाविधस्य वृषभादेः क्रिया वाहनादि-
का फलं क्षीरादि यदि विक्रेता प्राप्तमूल्योऽपि पण्यं न
ददाति तच्च पण्यं कालवशादपचितार्थं भवति तस्मै
तद्देशस्थाय केत्रे सोदयं क्रयकालीनमूल्ये यावत्तत्का-

इति चंडेश्वरः । व्यासः ।

सत्पंकारं च यो दद्याद्यथाकालं न गृह्यते ।

पण्यं भवेद्विसृष्टं तद्दीयमानमगृह्यतः ॥

यच्च केता क्रयणार्थं सत्पंकारक्रमं दद्यात् तस्य पण्यं दी-
यमानमगृह्यतस्तत्तुविसृष्टं त्यक्तमेव भवेत् विक्रेत्रे इति ।
तेन तद्व्यं न केत्रा विक्रेतुः पार्श्वे ग्राह्यमित्यर्थः । तथा ।

दीयमानं न गृह्णाति क्रीत्वा पण्यं च यः क्रयी ।

विक्रीणीत तदन्यत्र विक्रेता नापराधुयात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

विक्रीतमपविक्रेयं पूर्वक्रेतर्यगृह्णाति ।

हानिश्रेत्क्रेतृदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥

नारदः ।

लाभार्थं वणिजां सर्वपण्येषु क्रयविक्रयः ।

स च लाभोऽर्धमासाय महान्भवति वा न वा ॥

तस्माद्देशे च काले च प्रक्रमेतार्धविद्वानिक् ।

न जैह्वेन प्रवर्तेत श्रेयानेवं वणिकपथः ॥

मूल्यमव्यवस्थाप्य क्रीते देशकालानुसारेण व्यवस्था-
पको वणिकप्रक्रमेत् अनुरूपं मूल्यं प्रकल्पेत् न जैह्वेन
कुटिलतया प्रवर्तेत उचितं मूल्यं न खंडयेदित्यर्थः ॥५॥

अथ क्रीतानुशयः ॥

तत्र नारदः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रीतं न बहु मन्यते ।

क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥

वशतामनानीति त्ववध्यभ्यन्तरे पुनर्दातुरपि केतुर्न । वि-
 क्रेतुर्दशमभागहानिः । प्रकाशदोषकस्य तु नावध्युत्तरं
 परावर्तनमित्यर्थः । नारदः ।

उपहन्येत वा पण्यं दह्येतापन्हियेत वा ।

विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयांशं प्रयच्छतः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

राजद्वेषोपघातेन पण्यदोष उपस्थिते ।

हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥

नारदः ।

निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।

मूल्यं तु द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

बृहस्पतिः ।

ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणात्यविचक्षणः ।

तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा ॥

मत्तोन्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा ।

अस्वतंत्रेण मूढेन त्याज्यं तस्य पुनर्हरेत् ॥

विक्रीणाति दोषमनुक्त्वेति शेषः । अस्वतंत्रेण स्व-
 भावतो हेतुतो वा त्याज्यं त्यागार्हं तस्य केतुः पुनर्हरेत्
 विक्रीतेति शेषः । एतच्च दशाहात् परतोपि । बृहस्पतिः ।

योऽन्यहस्ते तु विक्रीय अन्यस्मै तत् प्रयच्छति ।

सोपि तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥

अन्योऽत्रातदीयोऽतत्प्रयुक्त इति यावत् । एवमेव मि-
 श्राः । अन्यत्र मूल्यसंवादं कृत्वान्यत्र विक्रयेऽयं दंड

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससां ॥

नारदेन एकाहेन वासःपरीक्षणप्रतिपादनाब्दासवाक्ये-
पि सयःपदं तथैव व्याख्येयं एतत्सर्वं कालनियमनमवी-
क्ष्य गृहीते बोद्धव्यं । तथा च नारदः ।

केता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

बृहस्पतिरपि ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामभिजानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पट्टभागदण्डभाक् ॥

नारदोपि ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशी ॥

दोह्यादौ विशेषमाह कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दोह्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्यादशमं हरेत् ॥

काले उक्तार्पणकाले हरेद्विक्रेत्रे दयादित्यर्थः । इदं

वाक्यं यद्वस्तु केत्रा न स्वायत्तीकृतं तत्परं स्वायत्तीकृत-

परं तु क्रीत्वा गच्छन्ननुशयमित्यादिभाविव्यवहृत्यमिति

न तेन विरोधः । दोषमाच्छाद्य यदा विक्रीतं तदा बहु-

नापि कालेन परावृत्य दातुं शक्यत एवेत्याह मनुः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्वयविक्षतं ॥

एतच्च बीजान्यभोगविनश्वरवस्त्रादिविषयं बीजविषये
च पुनरन्यमेव प्रत्यर्पणावधिमाहतुर्याज्ञवल्क्यबृहस्पती ।

दशैकपंचसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकं ।

बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोहपुंसां परीक्षणम् ॥

बीजं ब्रीह्यादि अयो लौहं वाह्यो बलीवर्दादिः रत्नं मु-
क्ताप्रवालादि स्त्री दासी दोहं महिष्यादि पुमान् दासः ॥

अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि संज्ञायते क्वचित् ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

दुष्टमप्यवगिव देयं ।

अधिज्ञातं तु तत्क्रीतं दुष्टं पश्चाद्विभावितं ।

क्रीतं तत्स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु ॥

काले परीक्षाकालाभ्यंतरे अन्यथा न तदूर्ध्वमित्यर्थः ॥

क्रेतुभिर्ज्ञातदोषे तु वस्तुमात्रे नारदः ।

परिभुक्तं तु यद्दासः छिष्टरूपं मलीमसं ।

सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

व्यासनारदौ ।

तृणकाष्ठेष्टिकासूत्रधान्यसर्वरसस्य च ।

वस्त्रकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणं ॥

त्र्यहार्द्धोहं परीक्षेत पंचाहार्द्धमेव च ।

मुक्तारत्नप्रवालानां सप्ताहात्स्यात्परीक्षणं ॥

द्विपदामर्द्धमासं तु पुंसां तत्र द्विगुणं स्त्रियाः ।

दशाहः सर्वबीजानामेकाहो लोहवाससां ॥

नारदेन एकाहेन वासः परीक्षणप्रतिपादनाव्यासवाक्ये-
पि सद्यःपदं तथैव व्याख्येयं एतत्सर्वं कालनियमनमवी-
क्ष्य गृहीते चोद्भव्यं । तथा च नारदः ।

केता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः ।

परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

बृहस्पतिरपि ।

परीक्षेत स्वयं पण्यमन्येषां च प्रदर्शयेत् ।

परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

क्षयं वृद्धिं च वणिज्वा पण्यानामभिज्ञानता ।

क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन्पटुभागदण्डभाक् ॥

नारदोपि ।

क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक्पण्यविचक्षणः ।

क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशी ॥

दौह्यादौ विशेषमाह कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दौह्यादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्यादशमं हरेत् ॥

काले उक्तार्पणकाले हरेद्विक्रेत्रे दद्यादित्यर्थः । इदं

वाक्यं यद्वस्तु केजा न स्वायत्तीकृतं तत्परं स्वायत्तीकृत-
परं तु क्रीत्वा गच्छन्ननुशयमित्यादिभविष्यद्वाक्यमिति
न तेन विरोधः । दोषमाच्छाद्य यदा विक्रीतं तदा बहु-
नापि कालेन परावृत्य दातुं शक्यत एवेत्याह मनुः ।

नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।

न सावयं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितं ॥

अन्यत्कुंकुमादि अन्येन कुसुंभादिना । सावयं स-
दोषं । उक्तेतरदोषपरं चैतत् । न्यूनं मानहीनं दूरस्थितत-
याऽज्ञातगुणदोषं इत्यर्थः । तिरोहितं वस्त्रादिना पिहितं
एतच्च सर्वमेव ज्ञातं चिरेणापि परावर्त्यमिति मिश्राः ।

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् ।

तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् ॥

अनुशयो ऽकरणमतिः पश्चात्ताप इत्यन्ये ।

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

विक्रीयासम्प्रदानावैरूर्ध्वमिरेकादशी गता ॥

द्वादशोर्मिः ।

॥ अथ सीमाविवादः ॥

तत्र बृहस्पतिः ।

क्रयविक्रयानुशये विधिरेव प्रकीर्तितः ।

ग्रामक्षेत्रगृहादीनां सीमावादं निबोधत ॥

मनुः ।

सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।

ज्येष्ठे मासि नयेदेनां सप्रकाशेषु सेतुषु ॥

सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत म्यग्रोधाश्वत्थकिशुकान् ।

शाल्मलीशालतालाश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥

गूलमान्वेणूंश्च बहुवा शमीवल्लीस्थलानि च ।

शैरान्कुञ्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न हन्ते ॥

तडागान्युदपानानि चाप्यः प्रलवणानि च ।

सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥

भूमिच्छन्नानि चान्यानि सीमालिंगानि कारयेत् ।

सीमाऽज्ञाने नृणां वीक्ष्य लोके नैतयं विपर्ययं ॥

अश्मनोऽस्थोनि गोवालांस्तथा भस्मकपालिकाः ।

करीपमिष्ठकांगाराञ्छर्करावालुकांश्च ह ॥

यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ।

तानि संधिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥

तेषामयमर्थः । नयेदुन्नयेत् सप्रकाशेषु जलादिना-शाद्व-
लेषु सेतुष्विति सीमालिंगपरं ज्येष्ठपदमपि सीमाव्यंज-
ककालोपलक्षकं गुल्माः प्रकाण्डरहिताः । वेणुन्प्रचुरकं-
टकत्वादिभेदेन नानाप्रकारान् शमीवृक्षानिति भट्टः ।
वह्नयो गुडूच्यादयः स्थलानि रुत्रिममृत्पिण्डाः कुञ्जकगु-
ल्मास्तद्रूपा गुल्माः तडागानि महाम्भांसि उदपानं कूपः
चाप्यः पुष्करिण्यः प्रलवणानि तद्व्यतिरिक्तलोतासि भू-
मिच्छन्नानि भूम्यावृतानि उपच्छन्नानीति रत्नाकरकारे-
ण पठित्वा आच्छन्नानीति व्याख्यातं । अन्यानि वक्ष्य-
माणान्यश्मादीनि कपालिकाः कर्पराः अंगारा निर्वाणो-
ल्मुकाः शर्कराः क्षुद्रभांडावयवाः एवंप्रकाराणि शर्करादी-
नि भूमिर्न भक्षयेत् न नाशयेत् न मृत्तिकात्वं नयेदिति
यावत् । अप्रकाशानि कारयेत् मृत्तिकाघः स्थापयेत् ।
बृहस्पतिः ।

करोपास्थितुपांगारशर्कराशमकपालिकाः ।
 सिकतेष्टकगोवालकासीसास्थोनि भस्म च ॥
 प्राक्षिप्य कुंभेष्वेतानि सोमतिषु निधापयेत् ।
 ततः पौगण्डबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥
 वार्द्धके च शिशूनां ते दर्शयेयुस्तथैव च ।
 एवं परंपराज्ञाने सीमान्त्रांतिर्न जायते ॥

ते पौगण्डबालाः । मनुः ।

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमां राजा विवदतां नृणां ।

पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥

सततमविच्छेदेन पूर्वभुक्त्या नयेदित्यन्वयः । उदक-
 स्यागमो जलप्रवाहः । मनुः ।

यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादे विनिश्चयः ॥

यदि प्रच्छन्नः कालः लिङ्गदर्शनेपि केचित्प्रच्छन्नाः
 अंगारादिकुम्भाः सीमास्थानानन्तरं नीत्वा निखाताः नायं
 न्यग्रोधः सीमातरुः स च नष्ट इत्यादिसंदेह एव स्यात्त-
 दा साक्षिप्रमाणक एव सीमाविवादे निश्चय इति कुल्लू-
 कभट्टः । कात्यायनः ।

तस्मिन्भोगः प्रयोक्तव्यः स च साक्षिषु तिष्ठति ।

लेख्यारूढश्चेतरश्च साक्ष्यमाहुर्द्वयान्वितं ॥

तस्मिन्सीमानिर्णये भोगः प्रयोक्तव्यः प्रमाणत्वेन ज्ञा-
 तव्यः । साक्षिषु भोगगतेष्विति विवक्षितं । तथा । ।

साक्ष्यभावे च चत्वारो ग्रामाः सीमांतवासिनः ।

सोमाया निर्णयं कुर्युः प्रयत्ना राजसन्निधौ ॥
 सामंता वा समग्रामाश्चत्वारोऽपि दशापि वा ।
 रक्तलम्बसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः ॥
 सामंतानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणां ।
 इमानप्यनुयंजीत पुरुषान्वनगोचरान् ॥
 व्याघ्राञ्छाकुनिकान् गोपान्कैवर्तान्मूलखातकान् ।
 व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान् ।
 ते पृष्ठाश्च यथा द्रूयुः सीमासंबन्धिलक्षणं ॥
 तत्तथा स्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः ।

• एतानि वचनानि नैकस्य महर्षेः । ग्रामाः ग्रामीणाः सी-
 मांतवासिनः सन्निहितवासिनः समग्रामाः समाः सम-
 संख्या ग्रामा ग्राम्याः तेन समसंख्या ग्राम्या इत्युक्तं भ-
 वति । एतदेव विवृतं चत्वार इत्यादिना । मौल्य ग्रामोत्प-
 तिमहत्तराः अनुयंजीत पृच्छेत् उञ्छवृत्तीन् उञ्छजीवि-
 नः मूलस्यावशिष्टजीविन इति यावत् । तेपि पर्यटनशी-
 लत्वात्प्रायः सीमाभिज्ञा इति भावः । निगदरीतिमाह
 मनुः ।

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्ध्वं खग्विणो रक्तवाससः ।

सुरुतैः शापिताः स्वैःस्वैर्बुधुस्तेपि समंजसं ॥

सुरुतैरिति वृथाभिधानेन मे सुरुतं नश्यत्विति समंज-
 सं मत्पं ।

ते पृष्ठास्तु यथा द्रूयुः सामंताः सीमनिर्णयं ।

निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वास्तांश्चैव नामतः ॥

नारदः ।

नैकः समुन्नयेत्सीमां नरः प्रत्ययवानापि ।

गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् ।

रक्तमाल्यांबरधरः क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥

सोपवासत्वमत्राधिकं । एकश्चेदत्यंतमुत्तम उभयानु-
मतो भवति तदा सोपवासो रक्तमाल्यांबरधरो मूर्ध्नि
क्षितिमारोप्य सीमां समुन्नयेदित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

ज्ञातृचिन्हविनाशे च एकोप्युभयसम्मतः ।

सत्यव्रतः सोपवासः सीमां संदर्शयेन्नरः ॥

ज्ञातृचिन्हविनाशे ज्ञातृणां चिन्हानां चाभावे । का-
त्यायनः ।

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ।

त्यक्तदुष्टांश्च सामंतान् गत्वा मौलादिभिः सह ॥

संमिश्रं कारयेत्सीमामेवं धर्मविदो विदुः ।

सामंताः सीमाप्रभवाः सीमानिकटे उत्पन्ना इति
यावत् । कात्यायनः ।

ग्रामो ग्रामस्य सामंतः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितं ।

गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समतात् परिरभ्य च ॥

समंतात् परिरभ्येति यः परिवेष्टयित्वा स्थितश्चतुर्दिक्षु
ग्रामादेः स एव सीमासाक्षी एवं क्षेत्रगृहयोरपीत्यर्थः ।
मौल्लक्षणमाह स एव ।

ये यत्र पूर्वसामंताः पश्चाद्देशांतरं गताः ।

तत्तन्मूलात्तु ते मौला ऋषिभिः संप्रकीर्तिताः ॥

नारदः ।

यदा तु स्युर्न ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणं ।

तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिच्छया स्वयं ॥

स्वेच्छयेत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

या राज्ञा क्रोधलोभेन च्छलन्यायेन वा कृता ।

प्रदत्तान्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

क्रोधादिना कृतापि राज्ञा निवर्त्या सीमा अन्या तु तं
कृता रक्षणीयेत्यर्थः ।

प्रमाणरहिते ह्यर्थे भुञ्जतो यस्य वा कृता ।

गुणाधिकाय च दत्ता तस्य तां न विचालयेत् ॥

बृहस्पतिः ।

अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही ।

महानद्याथवा राज्ञा कथं तत्र विचारणा ॥

योत्सृष्टा राजदत्ता वा यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेच्छाभो नराणां राजदैवकः ॥

क्षयोदयौ जीवनं च राजदैववशान्नृणां ।

यस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृते न विचालयेत् ॥

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादाकल्पिका नदी ।

क्षयोदयेन चान्यासां चालयन्दंडमर्हति ॥

एकत्र कूलपातं तु भूमेरन्यत्र संस्थितं ।

तीरे नदी प्रकुरुते तस्य तां न विचालयेत् ॥

कूलपातक्रमेण या भूः सोत्तस्वामिर्न एवेत्यर्थः ।

क्षेत्रं समस्तमुल्लंघ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।

नदीलोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत्तु तां ॥

क्षेत्रोल्लंघनेन नदीसंचारेपि तल्लङ्घिता भूः पूर्वस्वामिन
एव तिष्ठतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।

एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षांबुप्रवहादिषु ॥

आरामः समीपवनोपलक्षितभूभागः । आयतनं देव-
गृहभूमिः निपानं कूपारुष्टपानीयोपलक्षितनिम्नभूभागः ।
एष साक्षिसामंताधिरूपो विधिः । वर्षांबुप्रवहादिषु वृ-
ष्टितोयौघवर्मादिषु । मनुः ।

क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।

सामंतप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासंधिविनिर्णयः ॥

बृहस्पतिः ।

निवेशकालादारभ्य गृहबाह्यांगणादिकं ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

वातायनाः प्रणाल्यश्च तथा निर्व्यूहवेदिकाः ।

चतुःशाल्यं स्पन्दनिकाः प्राङ्निर्दिष्टा न चालयेत् ॥

वातायनं गवाक्षः प्रणाली जलनिर्गममार्गः निर्व्यूहो
नागदंतकः वेदिका प्रतोल्यादिसंस्कृतोन्नता भूः चतुः-
शालं चतुर्द्वारगृहं स्पन्दनिका पटलप्रांतः । कात्यायनः ।

मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपरोधयेत् ।

प्रणालीं गृहवास्तुं च पीडयन्दंडभाग्भवेत् ॥

निवेशसमयाद्दूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।

दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेशमनि ॥

मेखला गृहादिमूलबंधः । अमो जलविभ्रम इति मि-
श्राः । अमोऽन्धजलनिर्गमप्रदेश इति चंडेश्वरः । निष्का-
शो हर्म्यादिभित्तिषु निर्गतकाष्ठादिनिर्मितास्पृष्टभूमिको-
पवेशनस्थानमिति कल्पतरुः । निष्काशो त्रिःसरणपथ
इति विवादचिंतामणिः । नोपरोधयेन निरुंध्यात् गृह-
वास्तुर्गृहभूमिः । दृष्टिपातो गवाक्षः । बृहस्पतिः ।

वर्चःस्थानं वक्रिचयं गर्तोच्छिष्टानुसेचनं ।

अत्यारात्परकुब्जस्य कर्त्तव्यं न कदाचन ॥

वर्चःस्थानं भूत्रपरीपोत्सर्गस्थानं । वक्रिचयमग्निस्था-
नं क्वचिद्वक्रिस्थानमिति पाठः स तु सुगमः । अत्यारा-
दतिसमीपे । कात्यायनः ।

विष्णुमूत्रोदकचक्रं च वक्रिश्चधनिवेशनं ।

अरत्निद्वयमृतसृज्य परकुब्जान्निवेशयेत् ॥

चक्रं तैलादिपत्रं अरत्निर्निष्कनिष्ठमुष्टिहस्तः । बृह-
स्पतिः ।

यांत्यायांति जना येन पशवश्चानिवारिताः ।

तदुच्यते संशरणं न रोद्धव्यं तु केनचित् ॥

नारदः ।

अवस्करस्थलश्चअधमस्यन्दनिकादिभिः ।

चतुष्पथेष्ववस्थानं रथ्यामार्गं न रोधयेत् ॥

अवस्करो विष्ठागृहादिशोधनार्थं पांशुनिचय इति ह-
रिहरादयः । स्थलं वेदिका अघ्नो गर्तः अमो जलनिर्ग-

ममार्गः । स्यन्दनिका पटलप्रांतः । आदिशब्देनान्यदपि
तादृशं ग्राह्यं । स्थयामार्गो राजमार्गः स्थया चत्वर इति
कल्पतरुः । कात्यायनः ।

सर्वे जनपदा येन प्रयांति सचतुष्पदाः ।

अनिरुद्धा यथाकामं राजमार्गः स उच्यते ॥

न तत्र रोधयेत्किञ्चिन्नोपहन्याच्च केनचित् ।

गुर्वाचार्यनृपादीनां मार्गादानाच्च दण्डभाक् ॥

यस्तत्र संकरश्च भ्रान्त्वृक्षारोपणमेव च ।

कामात्पुरीषं कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु मापकः ॥

तत्र मार्गे संकरोऽवस्करः इदं सरुद्विषयं । अतो व-
क्ष्यमाणेन न विरोधः । मनुः ।

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।

स द्वौ कार्पापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत् ॥

आपद्रतस्तथा वृद्धो गुर्विणी बाल एव वा ।

परिभाषणमर्हति तच्चाशोधयमिति स्थितिः ॥

अत्र कार्पापणद्वयदण्डविधानं असरुदनतिशयितमल-
त्यागे बोध्यं । परिभाषणं दण्डशून्यं पुनरेवं मार्कापीरि-
त्यादिवचनं । अशोधयमापद्रतादिनेति शेषः । तथा च
विष्णुः ॥ पथ्युद्यानोदकसमीपेष्वस्थिव्युत्करादित्यागे प-
णशतं तच्च प्रास्येत् ॥ इति । व्युत्करोऽवस्करः स च “स-
म्मार्जनी शोधनी स्यात् संकरोऽवस्करस्तथा” इत्यमरोक्तो
ग्राह्यः । पणशतं दण्ड इति शेषः । तन्मलं प्रास्येत् प्रो-
ञ्छेत् । कात्यायनः ।

तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
 अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसं ॥
 उपसेकद्वारा तदमेध्यं शोधयित्वा सार्द्धपणशतद्वयं द-
 ण्डयेत् । इदमत्यन्ताभ्यासे । कात्यायनः ।

सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः ।
 फलं पुष्पं च संजातं क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥
 द्वयोः क्षेत्रयोः स्वामिषु ।

अन्यक्षेत्रेषु जातानां शाखाश्चान्यत्र संस्थिताः ।
 स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रेषु संस्थिताः ॥
 संस्थिता इत्यस्य शाखा इति शेषः । मनुः ।
 गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भोषया हरन् ।
 शनानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्विगुणो दमः ॥
 गृहादिस्वामिनो भयमुत्पाद्य तद्गृहादि हरन् पञ्चश-
 तानि दण्ड्यः अज्ञानाद्भात्या । तथा च स्वामित्वभ्रमेण तु
 हरन् द्विशतमित्यर्थः । वृद्धमनुः ।

स्थापितां चैव मर्यादामुभयोर्ग्रामयोस्त्वया ।
 अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमं ॥
 पाद्मवल्लभः ।

मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
 क्षेत्रस्य हरणे दण्डो मध्यमोत्तमसाहसं ॥
 मर्यादाचिन्हभूतवृक्षादिः तस्याः प्रभेदे विघाते सीमा-
 तिक्रमणे सीमार्थं स्थ्यादिभूग्रहणे उत्तमसाहसं क्षेत्रस्य ह-
 रणे बोध्यं । शंखलिखितौ ॥ क्षेत्रमर्यादाभेदे अष्टशतं सीमा-

तिक्रमे अष्टसहस्रं क्षेत्रोदकाहरणे अष्टशतं ॥ अष्टभिरधिकं शतं सहस्रं चेत्यर्थः । इत्याहुतुः । क्षेत्रोदकाहरणे सस्य-निर्वाहकोदकाहरणे ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादान्वसेतुके ।

सीमाविवादधर्मेण तरंगो द्वादशो गतः ॥ १२ ॥

त्रयोदशस्तरंगः ।

॥ अथ कृष्टकृष्टे ॥

• तत्र नारदः ।

संवत्सरेणार्द्धखिलं खिलं स्याद्वत्सरैस्त्रिभिः ।

पंचवर्षावसन्नं च क्षेत्रं स्यादटवीसमं ॥

एकवर्षपतितमर्द्धखिलं त्रिवर्षपतितं खिलं पंचवर्षप-
तितमरण्यं भवतीत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

गृहीत्वा बाह्येत्काले बापगोपनसंग्रहान् ।

अकुर्वन्स्वामिने दाप्यो मध्यं कृष्टसदं तु सः ॥

गृहीत्वा क्षेत्रगोपनं रक्षणं संग्रहं सस्यसंचयं अकुर्वन्-
क्षेत्रवापं सदः सस्यं मध्यं कृष्टसदं नात्युत्कृष्टं । व्यासः ।

क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्मान्न च कारयेत् ।

स्वामिने स सदं दाप्यो राज्ञे दण्डं च तत्समं ॥

यत्र क्षेत्रे घट्टेयं तदाह स एव ।

चिरावसन्ने दशमं रुप्यमाणे तथाष्टमं ।

ससंस्कृतेषु षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथास्थिति ॥

एतत्सर्वं मध्योत्पत्तेः बृहस्पतिवाक्यात् । तेनारण्यमये
मध्योत्पत्तेर्दशमं खिले ऽष्टमं अर्द्धखिले षष्ठभागं क्षेत्रमं-

गौरुत्वं यातयित्वा क्षेत्रिणे अंगीकर्ता दाप्य इत्यर्थः ।
तत्र नारदः ।

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः ।

क्षेत्रं चेत् विरुपेत्कश्चिदश्रुवीत स तत्फलं ॥

विरुप्यमाणः क्षेत्रेषु क्षेत्रिकः पुनरावजेत् ।

खिलोपचारं तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥

अशक्तो द्रव्यरहितः नष्टस्त्यक्तदेशः क्षेत्रं खिलोभूतमित्यर्थः । सकर्षकः क्षेत्रिकः क्षेत्रस्वामी खिलोपचारं खिलकर्षणव्ययायासनिष्क्रयं । खिलोपचारदानाशक्तौ विशेषपति स एव ।

तदष्टभागप्रभुता यावत्सप्त गताः समाः ।

संप्राप्ते चाष्टमे वर्षे भुक्तं क्षेत्रं लभेत सः ॥

यदि क्षेत्रपतिर्व्ययं न ददाति तदा कर्षकोऽष्टमं भागं तस्मै दद्यात् । यदि चाष्टमवर्षपर्यन्तमपि क्षेत्रभोगं करोति तदा व्ययादानेऽपि तत्सर्वं क्षेत्रमुत्पत्तिसहितं क्षेत्रपतेरेवेति हलायुधपारिजातौ । प्रकाशकारस्तु ततोऽष्टमवर्षे स्वामिन इत्येवैतद्व्याख्यातवान् । कल्पतरौ कात्यायनः ।

अशक्तितो न दद्याच्चेत् खिलार्थे यः कृतो व्ययः ।

तदष्टभागहीनं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् ॥

वर्षाप्यष्टौ स भोक्ता स्यात् परतः स्वामिनो हि तत् ।

क्षेत्रस्याष्टमंशं क्षेत्रस्वामी लभते सप्तांशान् कर्षकः । अष्टौ वर्षाप्येवं । ततस्तु खिलोपचारमदत्तैव स्वामी क्षेत्रं लभते । अतिरुद्धकर्षणीयखिलविषयमेतत् । पूर्ववचनं

तु रुच्छकपर्णीयसिलविषयमित्यतो न मिथो विरोधः ।
क्षेत्र्यननुमत्या क्षेत्रवापे मनुः ।

ये क्षेत्रिणो बीजवंतः परक्षेत्रे प्रवापिणः ।

ते वै सस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥

खिलातिरिक्तभूस्वामिनः पङ्कभागः करः “बलिपङ्कभा-
गमादत्ते” इत्यादिवचनात् । एवं चानुमत्या दत्तं क्षेत्रा-
दिकं कर्षकदोषं विना न दातुं शक्यतइति लक्ष्मीधरः ।

अम्बुवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न बीजी लभते फलं ॥

तथा

अबीजविक्रये चैव बीजोत्कृष्टी तथैव च ।

मर्यादाभेदकस्यैव प्राप्नुयाद्विरुद्धं वर्ध ॥

॥ अथ सस्परक्षा ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन च ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रांतरं भवेत् ॥

द्वे शते खर्वटस्य स्यात् नगरस्य चतुःशतं ।

ग्रामेच्छया ग्रामवातिजनेच्छया भूम्यल्पत्वमहत्त्वानु-
सारेण राजाद्वयं वा गोप्रचारो गोप्रचारणार्थं भूभाग-
कर्तव्य इति प्रथमप्रतीकार्थः । स चायं परीणाहो यो
ग्रामक्षेत्रांतररूपो धनुःशतं ग्रामे धनुःशतद्वयं खर्वटक्षेत्रा-
ंतररूपः धनुःशतचतुष्टयं च नगरक्षेत्रांतररूपः धनुः चतु-
र्हस्तो दंडः । ग्रामनगरखर्वटलक्षणं च मार्कण्डेयपुराणे ।

यथा

तथा शूद्रजनप्राया सुसमृद्धरूपीवला ।
क्षेत्रोपभोगभूमध्ये वसतिग्रामसंज्ञिता ॥
सौत्सेधनं सप्रकारं सर्वतः खातकावृतं ।
योजनार्द्धार्द्धविष्कंभमष्टभागोत्तरं पुरं ॥
प्रागुदक्प्रवणं शस्त्रं शुद्धवंशविनिर्गमं ।
तदर्द्धं तु तदा खेटं तस्मादूनं च खर्वटं ॥

मनुः ।

धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य स्यात्समंततः ।
संपातास्तु त्रयो वापि त्रिगुणो नगरस्य तु ॥
तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।
न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणां ॥

संपाताः कांडपाताः कांडं शरः । तथा च शरत्रयेण या-
वती भूरतिक्रम्यते तावत्या भूमेः परीणाहत्वं लब्धमि-
त्यर्थः । नगरस्य नगरकल्पस्य खेटस्येति यावत् । तत्र प-
रीणाहाभ्यंतरे ॥ विष्णुः । पथि ग्रामे विवीतति न दोपो
नावृते चाल्पकालं ॥ भक्षणे सतीति शेषः । वर्त्मग्राम-
परीणाहानां समीपे यत्क्षेत्रमनावृतं तस्याल्पकालं गवा-
दिभक्षणे पालदोपो नास्ति बहुकालभक्षणे तत्रापि दोषः ।
आशयापराधात् । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

पथि ग्रामे विवीतांते क्षेत्रे दोपो न विद्यते ।

अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति ॥

विवीतं गवादिचरणस्थानं । मनुः ।

क्षेत्रेष्वन्येषु च पशुः सपादं पणमर्हति ।

सर्वत्र तु स दोषः स्यात् क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥

अन्येषु दूरस्थेषु वर्त्मग्रामांतरादिव्यतिरिक्तक्षेत्रेषु पशु-
भक्षयन्सपादं पणं दण्डमर्हति । अत्र पाल एव दण्ड्यः
स्यादिति कुल्लूकभट्टः । इदं तु गवादिविशेषेतरपरं सा-
मान्यविशेषन्यायात् । शंखलिपितौ ॥ रात्रौ चरंती गौः
पंच मापान् दिवा त्रीन् मुहूर्ते मापं ग्रामे त्वदण्डः ॥ चरं-
ती यावत् सौहित्यं भक्षयन्ती तेन सौहित्यपर्यंतं भक्षयं-
ती रात्रौ पंचमापान् दिवा त्रीन्मापान् मुहूर्ते चरंती मा-
पमेकं ग्रामे त्वदण्डः । ग्रामसीमाक्षेत्रादावदण्ड एवेत्यर्थः ।
मापोऽत्र कार्पापणस्य विंशतितमो भागः ।

मापो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्पापणस्य तु ।

इति नारदीयादिति चंडेश्वरः । मापश्चाप्यत्र राजतो
ग्राह्यः ।

सौवर्णैर्मापैकैः संख्या दण्डकर्मसु शस्यते ।

पशूनां सस्यचरणे मापैरन्यैस्तु राजतैः ॥

इति भाष्यकारवचनात् । दण्डस्तु तत्स्वामिन एव । पशो-
रदण्ड्यत्वात् । कात्यायनः ।

दापयेत् पणपादं गां द्वौ पादौ महिषौ तथा ।

तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्तितः ॥

पणपादः कार्पापणचतुर्यपादः । इदं रात्रौ भक्षणे मं-
तव्यमिति रत्नाकरः । गौतमः । पंचमापान् गावि षडुष्टेषु ।
महिष्यां दश अजाविके द्वे ॥ शंखलिपितौ । सर्वेषा-

मेव वत्सानां मापः । सर्वेषां पशूनां वत्सः प्रथम-
वयाः । नारदः ।

सन्धानां द्विगुणो दण्डो वसतां तु चतुर्गुणः ।

प्रत्यक्षचारकाणां तु चौरदण्डः स्मृतो बुधैः ॥

सन्धानां सस्यभक्षणेन श्रान्तानां वसतां तत्रैव चरित्वा
नीतरात्रिकाणां । तदेतदप्रत्यक्षचारकाभिप्रायं । परार्द्ध-
स्य प्रत्यक्षचारकविषयत्वात् । क्षेत्रस्वामिनि पश्यत्येव ब-
लेन चारकाः प्रत्यक्षचारकाः । नारदः ।

समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामी दंडमाप्नुयात् ।

वधेन पालो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत् ॥

वधेनापराधानुरूपतादनेन । समूलसस्यनाशस्तु यस्मि-
न्नाशे पुनः प्ररोहो न भवति स द्रष्टव्यः । विष्णुः । "सर्वत्र
स्वामिने विनष्टमूल्यं च" अत्यर्थः । विनष्टसस्यमूल्यं
च दाप्य इति शेषः । नारदः ।

गोभिश्च भक्षितं सस्यं यो नरः प्रतियाचते ।

सामंतानुमतं देयं धान्यं यत्तत्र नाशितं ॥

गवत्रं गोमिना देयं धान्यं वै कर्षकाय च ।

एवं हि विनयः प्रोक्तो गवां सस्यावमर्दने ॥

भक्षितं धान्यं क्षेत्रधान्यानुरूपं गवत्रं यवसं धान्यस्त-
म्ब इति यावत् । गोमी गोस्वामी तेन गवत्रं धान्यं वा
क्षेत्रिणे देयमित्यर्थः । ग्राह्यमप्येतन्नरकभागित्वान्न ग्रा-
ह्यं । तथाच उशना ।

गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति च दिवौकसः ॥

इति विवादचिन्तामणिः। चण्डेश्वरस्तु अत्रैकस्मिन्नप-
राधे दण्डदानादानविधायकवचनस्य दिनरात्रिकामाका-
मकृतादिव्यवस्थया परस्परं विरोधः परिहरणीय इत्याह ।
अत्र पालकाधिष्ठानकाले पालकस्य दंडः नोचेत् स्वामि-
न एव तत्रैव दिग्दर्शनं । विष्णुः ।

अपालकायास्तस्वामी सपालयास्तु पालकः ॥ इति ।

॥ अपादण्ड्याः ॥

तत्र पालानुवृत्तौ नारदः ।

राजपालगृहीतोऽपि यक्षाशनिहतोऽपि वा ।

अथ सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥

व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः ।

न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमतां ॥

याज्ञवल्क्यः ।

महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागंतुकादयः ।

पालो येषां न ते मोच्या दैवराजपरिभुताः ॥

महोक्षो बीजसेका वृषः । उत्सृष्टपशवो वृषोत्सर्गादि-
ना त्यक्तपशवः । सूतिका नवप्रसूतिका अनिर्गतदशाद्वा ।
आगंतुकाः स्वयंपरिभ्रष्टा ग्रामांतरादागता वा । आ-
दिशब्देन हस्त्यादयोऽदण्ड्यतया ऋष्यंतसेका ग्राह्याः ।
पालो येषां न विद्यते इति शेषः । तेनापालः सेनादिदं-
र्शनात् गर्जनादिश्रवणाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रं
चरन्ति तदा दोषो न भवेतीत्यर्थः । एवमेव पारिजात-

विद्यादचिंतामणी । चंडेश्वरस्तु पालो येषां चेति पठित्वा
येषां पालो विद्यते तेपि दैवराजपरिप्लुताः विद्युदादिभि-
र्दैवै राजपुरुषैर्वा पालदोषं विना विद्रावितास्तेपि मोच्या
इत्यर्थ इत्याह । मनुः ।

अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान्देवपशूंस्तथा ।

सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान् मनुरन्नवीत् ॥

वृषान् बीजसेकृन् उत्सृष्टानामपि गवां गर्भार्थं गो-
कुले गोपैर्धारणात् सपालत्वसंभव इति कुल्लूकभट्टः ।
उशना ।

अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः ।

अदण्ड्याः काणकुब्जाश्च वृषश्च रुतलक्षणः ॥

अदण्ड्यागंतुका गौश्च सूतिका व्यभिचारिणी ।

अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च ॥

अश्वा राजकीयास्तेषामेव प्रजापालकत्वादिति मिश्राः ।
“अश्वमहिष्योर्दश” इति गोभिलेन यदुक्तं तद्वणिगावश्चा-
दिविषयं । अत्र काणकुब्जशब्दाभ्यामत्यंतासमर्थ उच्य-
ते । रुतलक्षणः त्रिशूलायंकितः व्यभिचारिणी अत्यं-
तधावनशीला । पारिजातरुता तु अभिसारिणीति प-
ठितं वृषस्यंतीति व्याख्यातं च । शंपतिस्त्रितौ ॥ क्षुद्रपश-
वः सर्वथा अवश्याश्चतरगजवाजिनश्चादण्ड्याः । अव-
श्याः शीघ्रं निवारयितुमशक्याः । अश्वतरो ऽश्वायां रास-
भादुत्पन्नः । तथा चानुशासनं ।

गर्दभाद्धोटको जातः स वै चाश्वतरो मतः ।

इति पारिजातप्रकाशकाराभ्यां । अवस्था इत्यत्रावध्या
इति पठित्वा अताड्या इति व्याख्यातं । कात्यायनः ।

अधमोत्तममध्यानां पशूनां चैव ताडने ।

स्वामी तु विचक्षेत्र तत्र दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

ताडकस्येति शेषः । अस्यापवादमाह स एव ।

क्षेत्रारामविवातेषु गृहेषु पशुराजिषु ।

ग्रहणं तत्प्रविष्टानां ताडनं च बृहस्पतिः ॥

पशुराजिषु विकीर्णयवसस्थलेषु ग्रहणं बन्धनं गृहादि-
प्रविष्टेषु पशुषु ताडनवारणयोर्न दोष इति फलितं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

त्रयोदशतरंगस्तु रुष्टारुष्टादिना गतः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशतरंगः ।

॥ अथ वाक्पारुष्यं ॥

तत्राह मनुः

एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णयः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयं ॥

नारदः ।

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यंकुसंयुतं ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

आक्रोश आक्षेपः तत्र देशाक्षेपो यथा । गौडं प्रति क-
लहप्रिया गौडाः । जात्याक्रोशो यथा । अत्यंतलुब्धा
ब्राह्मणाः । कुलाक्रोशो यथा । क्रूरचरिता वैश्वानराः ।
आदिपदाद्बुद्ध्यादिपरिग्रहः । न्यंकु अवयवं ताभ्यां संयुतं

यत् प्रतिकूलार्थं वचस्वद्वाक्पारुष्यमिति सामान्यलक्षणं ।
मिताक्षराकारवाचस्पतिमिश्रादयो ऽप्येवं वर्णयन्ति ।
नारदः ।

निष्ठुराक्षीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतं ।

गौरवानुक्रमात्तेषां दण्डो ऽप्युक्तः क्रमाद्गुरुः ॥

गौरवानुक्रमात् यथोत्तरं गौरवात् तेषां वाक्पारुष्याणां ।
निष्ठुरादीनां लक्षणमाहं स एव ।

साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमक्षीलं न्यंकुसंज्ञितं ।

तापनीयैरुपक्रोशैस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥

कात्यायनोऽपि ।

यच्चसत्संज्ञितैरंगैः परमाक्षिपति कश्चित् ।

अभूतैरथ भूतैर्वा निष्ठुरा वाक्स्मृता तु सा ॥

न्यकारगूहनं वाचा क्रोधानु कुरुते यदा ।

वृत्तदेशकुलानां च अक्षीला सा बुधैः स्मृता ॥

महापातकयोक्त्री च रागहेपकरी च या ।

जातिभ्रंशकरी वा च तीव्रा सा कथिता तु वाक् ॥

न्यकारगूहनं मेहनादिनिरुष्टांगप्रकटोकरणेन तिरस्क-
रणं । बृहस्पतिः ।

अप्रियोक्तिस्ताडनं च पारुष्यं द्विविधं स्मृतं ।

एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दण्डश्चोक्तस्त्रिलक्षणः ॥

देशकालकुलादीनां क्षेपः पापनियोजनं ।

दिव्यं विना तु प्रथमं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥

भगिनीमातृसंबन्धमुपपातकशंसनं ।

पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचिकं शास्त्रवेदिभिः ॥

अभक्ष्यापेयकथनं महापातकदूषणं ।

पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्माभिघटनं ॥

द्रव्यं विना द्रव्यशब्दोयमभिधेयपरस्तेनाभिधेयं पदार्थं विना असत्यमिति फलितं । एतच्च सर्वत्रान्वयि । महापातकपदं अनुपातकोपपातकयोरप्युपलक्षणं । अन्यथा तच्छंसनस्य कस्याप्यनंतर्भावात्तच्छंसकस्यादण्ड्यत्वापत्तेः । तेनासत्यं पापाभिधानं प्रथमं असत्यमनुपातकाभिधानं द्वितीयं असत्यं महापातकाभिधानं तृतीयं उत्तमं । वाक्पारुष्यं भगिनीत्यादेस्तव भगिनी तव माता मया ग्राह्येत्यभिकीर्तनमित्यर्थः । तत्रातिपातकमाह । विष्णुः ॥ मातृगमनं दुहितृगमनं सुपागमनं ॥ महापातकमाह । मनुः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महंति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥

ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या तथा निषिद्धसुरायाः पानं ब्राह्मणस्वामिकारोतिरक्तिकापरिमितस्वर्णस्त्रेयं गुरुभायाङ्गमनं एतैश्च सह संसर्गं संवत्सरेण पततीति वक्ष्यमाणप्रकारेण संसर्गं इत्येतानि महापातकान्याहुरिति कुल्लूकभट्टः । मनुः ।

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाद्यौनान्नं तु यानासनाशनात् ॥

पतितेन सह संसर्गमाचरन्नेकयानगमनैकासनोपवे-

शनैकपंक्तिभोजनरूपात्संसर्गात् संवत्सरेण पतति न तु
याजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतु 'सद्य एवे-
त्यर्थः । अध्यापनमत्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीपाठनं । या-
जनादीनां सद्यःपातहेतुत्वमाह देवलः ।

याजनं योनिसंबंधं स्वाध्यायं सहभोजनं ।
कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन सहाचरन् ॥
याजनाध्यापनाद्यौनात्सद्यो न शयनासनात् ।

अनुपातकमाह मनुः ।

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनं ।
गुरोश्चालीकनिर्घथः समानि ब्रह्महत्याया ॥
ब्रह्मोज्झिता वेदनिंदा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः ।
गर्हितानाथयोर्जग्धिः सुरापानसमानि पट् ॥
निक्षेपस्याभिहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवस्त्रमणीनां च स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥
रेतःसेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वंत्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

एवामर्थः । जात्युत्कर्षनिमित्तं उत्कर्षभाषणं । यथा ब्रा-
ह्मणोऽहमित्यब्राह्मणो वदति राजनि वा स्तेनादीनां परेषां
मारणफलकं दोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिशंसनं । तथा च
गौतमः । "गुरोरनृताभिशंसनम्" इति महापातकसमा-
नीति एतानि ब्रह्महत्यासमानि अधीतवेदस्यानम्यासेन
विस्मरणं असच्छास्त्राश्रयणेन वेदकुत्सनं साक्ष्ये मृपाभि-
धानं मित्रस्य वधो निषिद्धस्य लशुनादेर्भक्षणं अनाथस्य

पुरीपादेरदनं । मेधातिथिस्तु न भोक्ष्ये इति संकल्प्य य-
 न्नक्ष्यते तदनायमिति व्याचष्टे । एतानि पट् सुरापान-
 तुल्पानि । व्रीह्यणसुवर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपस्यापहरणं म-
 नुष्यतुरगरूप्यभूमिमणीनां हरणं सुवर्णस्तेयतुल्यं सोद-
 र्याभिगिनी कुमारीचाण्डालीसखिभार्यासु पुत्रभार्यासु यो
 रेतःसेकस्तं गुरुभार्यागमनेन समानमाहुः ॥

अथोपपातकमाह मनुः ।

गोबन्धो ऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयौ ।

गुरुमातृपितृत्यागः स्याध्यायाभ्ययोः सुतस्य च ॥

परिवित्तितानुजेनूढे पस्विदनमेव च ।

तयोर्दानं च कन्यायास्वयोरेव च याजनं ॥

कन्याया वृषणं चैव वार्जुपित्वं व्रताभ्युतिः ।

तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥

वात्पता बांधवत्यागो भृताध्यापनमेव च ।

भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः ॥

सर्वाकरेण्वधीकारो महायंत्रप्रवर्तनं ।

हिंसौपधीनां रुपाजीवो ऽभिचारो मूलकर्म च ॥

इंधनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनं ।

आत्मार्थं च क्रियारंभो निंदितान्छादनं तथा ॥

अनाहिताग्निता स्तेयमृणानां चान्यप्रक्रिया ।

असच्छास्त्राभिगमनं कौशोलव्यस्य च क्रिया ॥

धान्यकूप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रोनिषेवणं ।

स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवंधो नास्त्रिक्यं चोपपातकं ॥

- एषामर्थः । गोहननं जातिकर्मदुष्टानां पातनं परपत्नी-
गमनं आत्मविक्रयो मातृपितृगुरूणां च शुश्रूषावकरणं
सर्वदा ब्रह्मयज्ञत्यागः वेदविस्मरणस्य ब्रह्मोज्झितेत्युक्त-
त्वात् । अग्रेष्व श्रौतस्य स्मार्तस्य च स्वाध्यायस्य च त्या-
गः सुतस्य संस्कारभरणावकरणं च कनीयसा आदौ
विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं प्रागुक्तं कनिष्ठस्य प-
रिवेत्तृत्वं तयोश्च कन्यादानं तयोरेव च विवाहहोमाया-
र्विषयं कन्याया मैथुनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिना दूषणं रेतः-
सैकपर्यंतमैथुने तु रेतःसैकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वि-
त्युक्तत्वात् । प्रतिपिद्धवृद्धिजीवनं ब्रह्मचारिणो मैथुनं
तडागोद्यानभार्यापत्यविक्रयः यथाकालमनुपनयनं बाध-
वानां पितृव्यादीनां त्यागः प्रतिनियतवेतनग्रहणपूर्वक-
मध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च अ-
विक्रेयाणां विक्रयः सुवर्णायुत्पत्तिस्थानेषु राजाज्ञया अ-
धिकारः । महतामुदकप्रतिबंधहेतूनां सेतुबंधादीनां प्र-
वर्तनं ओषधीनामाद्र्वाणां हिंसनं भार्यादिल्लीणां वेश्या-
त्वं कृत्वा तदुपजीवनं श्वेनादियज्ञेनानपराहस्य मारणं
मंत्रौषधादिना वशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमाद्र्ववृ-
क्षच्छेदः अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देशमंतरेण पाकाद्यनुष्ठा-
नं निंदितस्यान्नस्य लशुनादेरसरुदनिच्छया भक्षणं बुद्धि-
पूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनः 'गार्हितानाथयोर्जाग्धिः' इत्यु-
क्तत्वात् । सत्यधिकारे अश्वनाधाने सुवर्णादन्यस्य सारद्र-

व्यस्यापहरणं ऋणानां 'त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवानिति' श्रुत्युक्ता-
नामनपाकरणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धशास्त्रशिक्षणं नृत्यगीत-
वादनोपसेवनं धान्यस्य ताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं
द्विजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रिया गमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रि-
यहननं अदृष्टार्थकर्माभावबुद्धिः एतत् प्रत्येकमुपपातकं
बांधवत्याग इत्यनेनैव मात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथग्वच-
नं निंदार्थं पितृव्यादिबांधवत्यागेनावश्यमेतदेव प्राय-
श्चित्तं भवति किंतु मात्रादिस्यागप्रायश्चित्ताभ्यूनमपि
भवतीति कुल्लूकभट्टः ॥ ७ ॥ ७ ॥

जातिभ्रंशकरमाह मनुः ।

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्यघ्रातिरग्रेयमथयोः ।

जैह्नं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतं ॥

ब्राह्मणस्य दंडहस्तादिना पिंडक्रिया यदतिशयदुर्गंधित-
याऽग्रेयं लशुनपुरीषादि तस्य मथस्य च घ्राणं कुटिष्ठत्वं
पुंसि च सुखादी मैथुनमित्येतत् प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं
स्मृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

संकरीकारणमाह मनुः ।

सराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा ।

संकरीकरणं ज्ञेयं मोनाहिमहिषस्य च ॥

गर्दभतुरगोष्ट्रहरिणहस्तिच्छागमेपमत्स्यसर्पमहिषाणां
प्रत्येकं वधः संकरीकरणं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ अपात्रीक-
रणमाह मनुः ।

निन्दितेभ्यो घनादानं याणिज्यं शूद्रसेवनं ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणं ॥

अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं शूद्रस्य परिच-
र्याऽनृताभिधानमित्येतत् प्रत्येकमपात्रीकरणं ज्ञेयमि-
त्यर्थः ॥ मलावहमाह स एव ।

रुमिकीटवयोहृत्यामयानुगतभोजनं ।

फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहं ॥

रुमयः शुद्रजंतवः तंभ्य ईपत्स्थूलाः कीटास्तेषां पक्षि-
णां च हननं मयानुगतं यज्ञोज्यमपि शाका एकत्र पिट-
कादौ कृत्वा मयेन सहानीतं तस्य भोजनमिति कुल्लूक-
भट्टः । मेधातिथिस्तु मयानुगतं मयसंस्पृष्टमित्याह । त-
च्चित्यं तत्र प्रायश्चित्तगौरवात् । फलकाष्ठपुष्पाणां च, ची-
र्यं स्वल्पेप्यपचये ऽत्यंतवैकल्यमित्येतत् प्रत्येकं मलाव-
हमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५

प्रकीर्णमाह विष्णुः ॥ यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकं ॥
अनुक्तं अनुक्तनिष्ठातिकं पापमित्यर्थः । बृहस्पतिः ।

समानयोः समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणश्च सः ।

उत्तमस्याद्विकः प्रोक्तो वाक्पारुष्ये परस्परं ॥

परस्परं वाक्पारुष्ये कृते आक्षेपकस्य दण्डः ययसां-
वाक्षेप्येण समो जात्यादिभिस्तदा समो दण्डः सं न्यूनत-
दा तस्योक्तो द्विगुणः उत्कृष्टस्तदाद्विको दण्ड इत्यर्थः ।
याज्ञवल्क्यः ।

अर्द्धो ऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीपूतमेषु च ।

अधमेषु च आक्षेपत्रपेक्षया न्यूनशीलगुणेषु आक्षेप-
त्रपेक्षया अधिकगुणस्यार्द्धो दण्डः परस्त्रीषु परभार्यासु उत्तमेषु आ-
क्षेपत्रपेक्षया अधिकगुणेषु अर्द्धत्वं द्विगुणत्वं चापराधानु-
रूपं दण्डस्य । एवमेव वाचस्पतिमिश्राः । कात्यायनोश-
नसौ ।

मोहात्प्रमादात्संहर्षात् प्रीत्या चोक्तमपैति यत् ।

नाहमेवं पुनर्वदये दण्डार्द्धं तस्य कल्पयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनान्गैर्द्रियरोगिणां ।

क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश ॥

न्यूनान्गाः करादिहीना न्यूनेन्द्रिया नेत्रादिहीनाः । री-
गिणः कुष्ठिप्रभृतयः तेषां सत्येनासत्येनान्यथास्तोत्रेण वा
क्षेपमाक्रोशं करोति चेत् पणानर्द्धत्रयोदश दण्ड्यः । स-
त्यं च नेत्रशून्यस्त्वमसीति असत्यं इन्द्रियवति इन्द्रिय-
शून्यस्त्वमसीति । अन्यथा स्तोत्रं अन्ध एव चक्षुष्मा-
नतिश्चेनासीति वचनं । प्रथमवाक्पारुष्ये समजाति-
गुणविषयमेतत् । अतद्विषय एव बृहस्पतिः ।

समजातिगुणानां च वाक्पारुष्ये परस्परं ।

विनयोऽभिहितः शास्त्रे पणा अर्द्धत्रयोदश ॥

विष्णुः ॥ सवर्णाक्रोशने द्वादशपणा दण्ड्यः । हीनवर्णा-
क्रोशने षट्काणखंजादीनां ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ।

अभिगंतास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमं ॥

व्यासः ।

पापोपपापवक्तारो महापातकशंसकाः ।

आयमध्योत्तमानन्दण्डान् दधुरेते यथाक्रमं ॥

अत्र महापातकपदं अतिपातकपरमिति न परेण विरो-
धः । एतेषां पापादिशंसकानां यथाक्रमं प्रथममध्यमो-
त्तमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसं ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसं ॥

पतनीये कृते पातित्यहेतुभिर्वेहहत्यादिभिः कृते आ-
क्रोशे इति चण्डेश्वरः । मनुः ।

शतं ब्राह्मणमाकुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्यो हर्द्धशतं द्वेधा शूद्रस्तु यधमर्हति ॥

आकुश्य मध्यमेन वाक्पारुष्येणेति शेष इति पारि-
जातः । द्वेधेत्याक्रोशगीरवापेक्षया । वधत्वादनजिह्वाच्छे-
दनादिरूपः । अथैव चण्डेश्वरस्वरसः । मनुः ।

विप्रः पञ्चाशतं दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

अभिशंसनमाक्रोशः वैश्ये शूद्रे चाभिशंसतोपे इति वि-
वादाचिंतामणिः । पञ्चाशतमित्युत्तमे अपरो स्वपरयोरि-
ति मेधातिथिः । बृहस्पतिः ।

विप्रः शतार्द्ध दण्ड्यस्तु क्षत्रियस्याभिशंसने ।

वैश्यस्य चार्द्धपञ्चाशच्छूद्रस्यार्द्धत्रयोदश ॥

वैश्यस्तु क्षत्रियाक्षेपे दंडनीयः शतं भवेत् ।

तदर्थं क्षत्रियो वैश्यं क्षिपन् विनयमर्हति ॥

शूद्राक्षेपे क्षत्रियस्य पणविंशतिको दमः ।

शूद्र इत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः -

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वितः ।

आक्रोशकश्च विप्राणां जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

मनुः ।

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ।

ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये चैव मध्यमः ॥

इदं ब्राह्मणक्षत्रिययोः परस्परं पतनीयाक्रोशे । विद्शूद्र-
योरेवमेव । मनुनारदौ ।

एकजातिर्द्विजातिं तु वाचा दारुणयाक्षिपन् ।

जिह्वायाश्छेदमाप्नोति जघन्यप्रभवो हि सः ॥

नामजातिग्रहं तेषामतिद्रोहेण कुर्वतः ।

निक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशांगुलः ॥

एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावात् । द्विजातिं ब्राह्म-
णादित्रयं दारुणया पातित्वायभिशंसनरूपयेति कल्पत-
रुः । जघन्यप्रभवः श्रुत्या पञ्चामुप्तत्वेन बोधितत्वा-
त् । एतेन संकरजातानामपि द्विजातिं ब्राह्मणादित्रयं प्र-
ति दारुणाक्षेपे ऽयं दण्डः तेषामपि जघन्यजातित्वादिति
चण्डेश्वरादयः । अयोमयः लोहमयः शंकुः कीलकः । द्वि-
जातीनां कृते गोतमः ॥ शूद्रो द्विजातीनाभिसंधाय निह-
त्य च वाक्चण्डपारुष्याभ्यामंगमोच्यो येनापहन्यात् ॥
तेनाक्रोशे जिह्वाच्छेदः अंगताडने सत्यंगमोच्यः येनां-

गेन ताडयेत् तस्य छेदः । मनुः ।

श्रुतं देशं च जार्तिं च कर्म शारीरमेव ।

वितथेन ब्रुवन् दर्पाद्वाप्यः स्याद्विशतं दमम् ॥

कर्म तपश्चर्यादिरूपं शारीरं शरीरावयवं वितथेनास्त-
स्येन । तेन यत्र श्रुतदेशज्ञातितपश्चर्याशरीरावयवं वि-
कृत्य दर्पादसत्यं वदति तत्र द्विशतं दण्ड्यः । उदाहरणा-
न्येषां यथा । नानेन वेदः श्रुतः नास्चार्यावर्तो देशः नायं
विप्रः नानेन तपः कृतं नायं दुश्चर्मत्यादि । दर्पः स्वगुणदा-
ढर्यज्ञानेन परावज्ञानं । नारदः ।

अवक्रम्य च राजानं धर्मार्थे च व्यवस्थितं ।

जिह्वाच्छेदाद्भवेच्छुद्धिः सर्वस्वहरणेन वा ॥

याज्ञवल्क्यः ।

राज्ञो ऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकं तथा ।

तन्मंत्रस्य च भेत्तारं छित्वा जिह्वां प्रचासयेत् ॥

अनिष्टं अनिष्टस्रोत्रादि मंत्रः स्वराष्ट्रवृद्ध्यादिहेतुव्या-
पारचिता । नारदः ।

लोके ऽस्मिन्दाववक्तव्याववध्यौ च प्रकीर्तितौ ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च तौ हीदं विभृतौ जगत् ॥

पतितं पतितेत्युक्त्वा चौरं चौरिति वा पुनः ।

वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्या द्विर्दोषतां व्रजेत् ॥

वचनात् शास्त्ररूपात् । अत्रापवादमाह कात्यायनः ।

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेन कीर्तितः ।

वचनात्तत्र तत्स्थानु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

यत्र परिहारार्थं पतितादिसंसर्गपरिहारार्थं पातित्यादि
कीर्तितमिति विभावयति तत्र न दोष इत्यर्थः ॥ ब्राह्मवल्क्यः ॥

त्रैविद्यनृपदेशानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशधीः ॥

त्रैविद्यो वेदत्रयसम्पन्नः नृपः प्रजापालकः जातयो
ब्राह्मणादयः तेषां पूगः संघः । मनुः ।

मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुं ।

आक्षारयच्छतं दण्ड्यः पञ्चानं चादददुरे ॥ १॥

आक्षारयन् वाक्पारुष्यविषयीकुर्वन् दण्ड्यः इत्यनुवृ-
त्तौ विष्णुः ॥ गुरुनाक्षारयन्कार्पापणशतं ॥ बृहस्पतिः ।

क्षिपच्छस्त्रादिकं दद्यात्पञ्चाशपणिकं दमं ।

उशना ।

यत्र नोक्तो दमः सर्वैरानन्त्यात्सुमहात्मभिः ।

तत्र कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

वाक्पारुष्यतरंगस्तु चतुर्दश उदाहृतः ॥ १४

पञ्चदशोर्मिः

॥ अथ दण्डपारुष्यं ॥

तत्र मनुः

एष दण्डविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयं ॥

दण्डपारुष्यलक्षणमाह बृहस्पतिः ।

हस्तपापाणलगुडैर्भस्मकर्मपांशुभिः ।

आयुधैश्च प्रहरणं दंडपारुष्यमुच्यते ॥
नारदोपि ।

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः ।
भस्मादिभिश्चावघातो दंडपारुष्यमुच्यते ॥
तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं मृदुमध्योत्तमक्रमात् ।
अवगूहननिःशंकपातनक्षतदर्शनैः ।

अभिद्रोहो हिंसा । अवगूहनं शस्त्राद्युद्यमनं । निःशंक-
पातनं निर्दयं शस्त्रादिपातनं । आरुधिरक्षतदर्शनपदेन
विवक्षितमुत्तमं । बृहस्पतिः ।

भस्मादीनां क्षेपणं च ताडनं च करादिना ।
प्रथमं दंडपारुष्यं दमः कार्योत्र मापिकः ॥
एष दण्डः समेषुक्तः परस्त्रीष्वधिकेषु च ।
द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्रधानापेक्षया बुधैः ॥

ताडनमत्रोद्यमनमात्रं । मापिकः राजतमापपरिमितः ।
समेषु जात्यादिभिस्तुल्येषु त्रिगुण इति जातिगुणाभ्या-
मधिके बोद्धव्यं । स्पर्शे आह याज्ञवल्क्यः ।

भस्मपंकरजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः ।
अमेध्यपार्णिनिष्ठचूतस्पर्शे द्विगुणः स्मृतः ।
समेष्वेव परस्त्रीषु द्विगुणस्तूतमेषु च ।
हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनं ।

अमेध्यं अश्रुक्षेप्पनसकर्णविट्दूपिकाभुक्तोच्छिष्टादि ।
पार्णिश्वरणस्य पश्चिमो भागः । चरण एव तात्पर्यमित्यपि
कश्चित् । निष्ठचूतं मुखानिःसृतं जलं एतैः स्पर्शाने प्रागुक्ता-

दशपणात् द्विगुणो दण्डः । परस्त्रीपूतमेपु च द्विगुण इ-
ति-योजना । हीनेषु अपरुष्टेषु मोहश्चित्तवैकल्यं मदो म-
यादिजनिता विकृतावस्था । आदिपदादुन्मादादेः संग्र-
हः । छर्वादौ विशेषयति कात्यायनः ।

छर्दिमूत्रपुरीषाथैराद्ये स स्याच्चतुर्गुणः । -

पङ्गुणः कायमध्ये तु मूर्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतः ॥

आदिपदात् वसाशुक्रादयो ग्राह्याः आये शिरोव्यतिरि-
क्तांगे । एवमेव रत्नाकरः । अधःकाये इति मिश्राः । चतु-
र्गुणः प्रागुक्तपणात् । एवं पङ्गुणादावपि कात्यायनः ।

उद्गूरणे तु हस्तस्य कार्यो द्वादशको दमः ।

स एव द्विगुणः प्रोक्तः प्रतनेषु द्विजातिषु ।

उद्गूरणे हस्तस्य प्रहारार्थं उद्यमने पातने । हस्तस्यैव स-
मे त्विदमिति विवादचित्तामणिः । रत्नाकरे तु द्विजाति-
ष्वित्यत्र सजातिष्विति पाठः । तत्र व्यक्त एवार्थः ।
बृहस्पतिः ।

उद्यतेऽश्मशिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दमः ।

परस्परं हस्तपाते दशविंशतिकस्तथा ।

अयं चोभयोरेव समानजात्योर्दण्ड इति संतव्यं । दण्ड-
पादेन इत्यनुवृत्तौ विष्णुः । हस्तेनोद्गूरयित्वा दश कार्पाप-
णान् विंशतिं । काष्ठेन प्रथमसाहसं शस्त्रेणोत्तमसाहसं ।
उत्तमंप्रति अधमश्च शस्त्रमुद्यमयति तदा सहस्रं प-
... दण्डयः । याज्ञवल्क्यः ।

उद्धूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।

परस्परस्य सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसं ॥

पुतत्रु समानजातीयानामेव मंतव्यं । असमानजाती-
यानां तु दण्डांतरस्य श्रवणात् । पणानुवृत्तौ शंखलिखि-
तौ ॥ प्रहारोद्यमे पट्पंचाशत् निपातने द्विगुणं ॥ प्राहि-
यतेऽनेनेति प्रहारो दण्डादिः पट्पंचाशत् पडधिकर्पचा-
शत् इदं चोत्तमवर्णेनाधमवर्णस्य दण्डो यमने बोद्धव्यः ।
मनुः ।

पाणिमुद्यम्य दण्डं तु पाणिच्छेदनमर्हति ।

पादेन प्रहरन् कंपात् पादच्छेदनमर्हति ॥

सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापरुष्टतः ।

कव्यां कृतांको निर्वास्यः स्फिचौ वास्यावकर्तयेत् ॥

अवनिष्ठीवतो दर्पाद्वावोष्ठौ च्छेदयेन्नृपः ।

अधमूत्रयतो मेढ्रमवशब्दयतो गुदं ॥

केशेषु गृह्णतो हस्तौ च्छेदयेदविचारयन् ।

पादयोर्दाडिकायां च ग्रीवायां वृषणेषु च ॥

ब्राह्मणविषये शूद्रस्य दण्डोयं । व्यक्तमाह नारदः ।

येनाग्नेनापरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् ।

• तदंगं तस्य च्छेतव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः ।

छेतव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरेनुशासनं ॥

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहृते सति ।

यथा यथा मदद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥

दुःखाय दुःखोदयमभिसंधाय तेन प्रमादरुते च न दो-
ष इति दर्शितं । नारदः ।

येनांगेनावरो वर्णो ब्राह्मणस्यापराध्रुयात् ।

तदंगं तस्य छेतव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

अवरो ह्रीनवर्णः । तथा ।

राजनि प्रहरेयस्तु कृतागस्यपि दुर्मतिः ।

शूल्यं तमग्नौ विपचेद्ब्रह्महत्याशतातिगं ॥

य इति ब्राह्मणेतरपरं ।

न जातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।

इति विशेषनिषेधात् । तथा चायमर्थः । सापराधेपि रा-
ज्जि कृतप्रहारं ब्राह्मणातिरिक्तं शूलमारोप्याग्नौ पचेदिति
मिश्राः । चण्डेश्वरस्तु शूलमारोप्य यत् संस्क्रियते तत् शू-
ल्यं तेन प्रथमतः शूलभेदनेन पीडां विधायामिपाकेन
पीडाकर्तव्येत्यर्थः इत्याह । मनुः ।

येन केनचिदंगेन हिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः ।

छेतव्यं तच्च देवास्य तन्मनोरनुशासनं ॥

हिंस्यात्प्रहरेत् श्रेयांसं त्रैवर्णिकं अंत्यजः शूद्रः । शूद्रस्य
इत्यनुवृत्तावापस्तम्बः । वाचि पथि शय्यायामासने च
समीभवतो दंडताडनम् । वाचि युगपन्नादः पथि तुल्य-
वद्रमनं शय्यासनयोरुपवेशनं साम्यम् । कात्यायनः ।

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः ।

तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥

बृहस्पतिः ।

अंगाचंपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।

समुत्थानव्ययं दाप्यः कलहापहृतं तथा ॥

समुत्थानव्ययं भग्नसंचटनार्थं भेषजपथ्यादिजनकध-
नव्ययं । याज्ञवल्क्यः ।

एकं घृतां बहूनां च यथोक्ताद्विगुणो दमः ।

कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः ॥

द्विगुणो दमः प्रत्येकं कलहापहृतं देयं कलहे यथेनाप-
हृतं लुण्ठितमिति यावत् । मनुः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो धाता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा येणुदलेन वा ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमांगे कदाचन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तः स्याद्यौरकिलियं ॥

धाता कनिष्ठः पृष्ठतः नोत्तमांगे न मर्माणि न्यायसा-
ध्यादिति रत्नाकरः । यमः ।

भार्या पुत्रश्च दासश्च दासी शिष्यश्च पंचमः ।

प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा येणुदलेन वा ॥

अधस्तात्तु प्रहर्तव्या नोत्तमांगे कथंचन ।

अतोऽन्यथा प्रवृत्तरनु यथोक्तं दण्डमहंति ॥

शिष्यानुवृत्तावापसम्बन्धः ॥ अपराधेषु चैवं सततमु-
पादभेतातिप्राप्तमुपवासमुदकोपस्पर्शनामिति दण्डाः स-
धामात्रमा निवृत्तेः ॥ अस्पार्थः । उपादभेत रूस्तो-

किमिस्तिरस्कुयात् अतित्रासमतिभीत्युत्पादनं उदको-
पस्पर्शनं अतिशयितशीतकाले पानीयसेचनं यथामात्रं
तच्छक्त्यनुसारेण आ निवृत्तेरपराधनिवृत्तिपर्यंतमिति ।
नारदः ।

काश्चेत्कृत्वात्मनश्चिह्नं द्वेपात्परमभिद्रवेत् ।

हेत्वर्थगतिसामर्थ्ययुक्तं तत्र परीक्षणं ॥

आत्मनश्चिह्नं व्रणादिरूपं कृत्वा परमभिद्रवेत् अहंम-
नेन व्रणवान्कृतोऽयं दण्ड्यतामिति अनुयुज्यात् । हेतुर्थै-
कतस्वरादिः अर्थः प्रयोजनं गतिः सन्निधिगमनं साम-
र्थ्यं प्रहारक्षमता । कात्यायनः ।

• हेत्वादिभिर्न पश्येच्चेद्वृण्डपारुष्यकारणं ।

तदा साक्षिकृतं तत्र दिव्यं वा विनियोजयेत् ॥

साक्ष्यभावे दिव्यं । बृहस्पतिः ।

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशस्ताडितः प्रतिताडयन् ।

हत्वाततापिनं चैव नापराधी भवेन्नरः ॥

• वाक्पारुष्यादिना नीचो यं संतमभिलंघयेत् ।

स एव ताडयंस्तस्य नान्वेष्टव्यो महीभुजा ॥

नीचः शूद्रादिः संतं ब्राह्मणादिकं स एव ब्राह्मणा-
दिरैव तस्य शूद्रादेः । हिंसार्ये पृथो नान्वेष्टव्यो न दण्ड्य
इत्यर्थः । रत्नाकरस्तु नीचोऽनुत्तमः सन्तमुत्तमं स
एव उत्तम एवेत्यर्थः इत्याह । नारदः ।

• अपाकपण्डचाण्डालवेश्यावधकवृत्तिषु ।

हस्तिपवात्यदासेषु गुर्वाचार्यातिगेषु च ॥

मर्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशास्त्रं ।
 न च तद्वण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मनीषिणः ॥
 यमेते ह्यतिवर्तेरन्नोत्तमस्तान् नृपं नयेत् ।
 स एव विनयं कुर्यान्न तद्दिनयभाङ्गनृपः ।
 मला होते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकं ॥
 अतस्तान् घातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डयेत् ।

उभ्यां क्षत्तुर्जातः श्रपाकः ।

क्षत्तुर्जातस्तथोभ्यां च श्रपाक इति कथ्यते ।

इति वचनात् । उग्रस्तु ।

शूद्रायां क्षत्रियाज्जातं प्राहुर्ग्रामिति द्विजाः ।

इति देवलेन निर्णीतो आसः पण्डः क्षीयः चाण्डालः
 शूद्राद्वाह्यण्यां जातः वधकवृत्तिः परवध एव वृत्तिर्जीव-
 नोपायो यस्य स वधकवृत्तिर्धोवरादिः हस्तिपो हस्त्य-
 धिरोहकः दासोऽत्र गृहजातादिः गुर्वाचार्यातिगः गुर्वा-
 चार्य्यवचनलङ्घनकर्ता मर्यादाधर्मव्ययस्यासद्योऽवि-
 लंबितं घात एव ताडनमेव तनु यथापराधं श्रपाकादयो
 येषु ताडनं कुर्वते ते एवैषां घातरूपं दण्डं कुर्युः । तेषा-
 मसामर्थ्ये राजा तं घातरूपमेव दण्डं । अत्र हेतुर्मला
 होते द्रव्यादीत्यर्थः । रत्नाकरादिपुररुतोऽप्ययमेवार्थः ।
 कात्यायनः ।

अस्पृश्यघृत्तदासानां म्लेच्छानां पापकारिणां ।

प्रातिलोभ्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः ॥

पापकारिणोऽतिशयेन । प्रातिलोभ्यप्रसूता निपादाद-

दयः । विष्णुः ॥ अजाश्वोष्ट्रघाती होकरपादः कार्यः
 विमांसविक्रयी प्राप्यपशुघाती च कार्पापणशतं दण्ड्यः
 पशुस्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् । पशूनां पुंस्त्वोपघातकारी
 च अरण्यपशुघाती च पंचाशतं कार्पापणान् पक्षिघाती
 मत्स्यघाती च दशकार्पापणान् कीटोपघाती कार्पा-
 पणं । अतस्तु जीविनामेव दण्डः ॥ विमांसं विरुद्धमांसं
 श्वसृगालादिमांसमिति यावत् । अत्यन्ताभ्यासे तु याज्ञः
 बल्कयः ।

कूटस्वर्णव्यवहारो विमांसस्य च विक्रयी ।

जङ्गहीनः प्रकर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम् ।

कात्यायनः ।

त्रिगुणो द्वादशपणो घाते तु मृगपक्षिणां ।

सर्पमार्जारनकुलश्वशूकरवधे नृणां ॥

अयमत्यन्तापरुष्टमृगपक्षिघाते त्रिगुणरूपः । तत उ-
 त्तरुष्टघातेषु दशपणः स च प्रागेवोक्तः तत उत्तरुष्टघाते
 दशपणः । विष्णुकपंचाशत्पणस्तु अत्यन्तोत्तरुष्टमृगप-
 क्षिवधविषयः ।

पञ्चाशदुत्तमो दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

इति वचनात् । मनुः ।

गोकुमारीदेवपशूनुक्षाणं वृषभं तथा ।

वाहयन् साहसं पूर्वं प्राप्नुयादुत्तमं वधे ॥

गोकुमारी वृषेण संयुक्ता गौः देवाय दत्तः पशुः देवप-
 शुः उक्षाणं 'उक्षसेचने' इत्यनुसारात् । बीजसेकारं वृषं ।

वृषभपदेन जीर्णवृषो धोक्तः । मनुः ।

छिन्ननास्ये भिन्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते ।

अक्षभंगे च यानस्य चक्रभंगे तथैव च ।

छेदने चैव यंत्राणां योक्ररश्म्योस्तथैव च ।

आक्रंदे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरत्रवीत् ।

छिन्ननास्ये छिन्ननासासंबंधिरज्जीभिन्नयुगे पुरोभिन्न-
युगकाष्ठे । तिर्यक्प्रतिमुखागते इत्यनेन तिर्यक् प्रतिमु-
खं यत्तत्प्रतिरोधादागतमागमनं तेन तिर्यग्विरोधिग-
मनं बलेन यत्परस्य यानस्यागमनादि तदपि न दंडहेतुरि-
त्युक्तं । अक्षश्चक्रमध्यं काष्ठं यंत्राणां युगादिवन्धनानां
योक्रं युगबन्धनरज्जुः रश्मिः प्रग्रहः आक्रंदे चाप्यपैही-
ति दूरं गच्छेत्पुत्रैरभिनाये सारथ्यादिना कृते तदनादरे-
ण समीपमागतो यदि रथादिना पीड्यते तदा सारथ्या-
देर्न दंड इत्यर्थः । तथा ।

यत्रातिवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात्प्राजकस्य तु ।

तत्र स्वामी भवेदंड्यो हिंसायां द्विशतं दमं ॥

यत्रानभिज्ञः प्राजकः सारथ्यादिः स्वामिना कृतः तद-
ज्ञानाच्च युग्यं तुरगादि अतिवर्त्तते अतिक्रामति तत्र त-
ज्जन्यहिंसायां स्वामी द्विशतं दण्ड्यः यत्र पुनरभिज्ञः
प्राजकः सारथ्यादिः स्वामिना कृतः तत्र प्राजकस्यैव न
स्वामिनः । तदिदमाह मनुः ।

प्राजकश्चेद्देवेदामः प्राजको दंडमहंति ।

स चेत्पथि न संरुद्धं पशुभिर्वा रथेन वा ॥

प्रमापयेत्प्राणभृतस्त्र दंडो विचारितः ।

यत्र प्राजकः कौशलप्रयुक्तः परवाह्यान्तरेण यानप्रति-
रोधः प्राणिहिंसाहेतुर्भवति तत्रापि प्राजकस्य दंडो वि-
चारितो निश्चित इत्यर्थः । इदानीं प्राणिविशेषे सारथ्ये
दंडविशेषमाह मनुः ।

मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत्किल्बिषं भवेत् ।

प्राणवत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु ॥

अत्र चौरवदित्यनेन सति साहसे योऽर्थदंडः सोऽ-
तिदिश्यते न तु वधदंडस्यार्द्धत्वाभावात् उत्तरार्द्धं गवा-
दिषु अर्द्धत्वाभिधानासंगतेः । तथा ।

क्षुद्रकाणां पशूनां च हिंसायां द्विशतो दमः ।

पञ्चाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥

गर्दभाजाविकानां च दंडः स्यात्पंचमापिकः ।

मापिकस्तु भवेद्दंडः श्वशूकरनिपातने ॥

क्षुद्रत्वमल्पपरिमाणत्वं तत्र वयसः कलभादीनां जा-
तितोऽडजादीनां । शुभमृगां रुरुप्रभृतयः शुभपक्षिणः शु-
कादयः । मापिको द्विरूप्यरुष्णले इति पारिजातः । का-
स्यायनः ।

प्रमापणे प्राणभृतां प्रतिरूपं तु दापयेत् ।

तस्यानुरूपं मूल्यं वा दंड इत्यब्रवीन्मनुः ॥

प्रतिरूपं प्रमापितप्राणिगुणादिना समं एतच्च प्रति-
रूपादिदानं स्वामिने ।

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

दण्डपारुष्यधर्मावैरूर्मिः पंचदशी गता ॥ १५ ॥

षोडशोर्मिः

॥ अथ स्तेयं ॥

तत्र मनुः ।

एषोऽखिलेनाभिहितो दंडपारुष्यनिर्णयः ।

स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दंडविनिर्णये ॥

स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतं ।

निरन्वयं भवेत्स्तेयं कृत्वापव्ययते च यत् ।

अन्वयवत् रक्षकपुरुषसमक्षं तेन प्रसभं बलात्कारेणा-
पहृत्यापहारमगोपयतो ऽपहरणं साहसं निरन्वयं रक्ष-
कपुरुषासमक्षं अपव्ययते अपहृतमित्यर्थः । तेन यत्रा-
पहार्यापहरणं भवति तत्स्तेयं । अथ स्तेनाः । तत्र मनुः ।

द्विविधांस्तस्करान्विधात्परद्रव्यापहारिणः ।

प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥

स्वचिद्वैरेव विज्ञेयाश्चरैस्त्वस्करवेदिभिः ।

स्वचिद्वैश्चरैश्चिद्वैः । बृहस्पतिः ।

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विविधास्तस्कराः स्मृताः ।

प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रशः ॥

प्रज्ञा परद्रव्यापहारानुरूपा माया परव्यामोहनं । तथा ।

नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवंचकाः ।

दैवोत्पातविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः ॥

१ केपुचित्पुस्तकेषु " कृत्वापव्ययते च यत् " इति पाठो दृश्यते त-
स्यार्थः । स्वामिपरोक्षं कृतं तत्स्तेयं भवेत् । यत्र कृत्वा अपव्ययते तद-
पि स्तेयमेव इति ।

अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः ।

प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः ॥

नैगमाः कपटतुलादिधारणद्वारार्थहारिणः । वैद्या रोगं
प्रकोप्यार्थहारिणः । कितवाः कूटदेवनेनार्थहारिणः सं-
भ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः उत्कोचकाः
कार्यादिकारिणः सन्त उत्कोचग्राहिणः वंचकाः संभू-
योद्यतानां प्रच्छायेतरार्थग्राहिणः दैवं भाग्यं भद्राः शा-
न्तिनियुक्ताः शांतिहेतुमरुत्वैवार्थहराः शिल्पज्ञाः कूट-
शिल्पेनार्थहराः कूटसाक्षिणो यथावादेन व्यवहारसा-
क्षिणः कुहकजीविन इन्द्रजालादिनार्थहारिणः । नारदः ।

प्रकाशवंचकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिताः ।

उत्कोचकाः सोपधिकाः कितवाः पण्ययोषितः ॥

प्रतिरूपकराश्चैव मंगलदेशकारिणः ।

इत्येवमादयो ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भुवि ॥

सोपधिकाः ये अभयं मायां वा दर्शयित्वा परस्य धन-
मपहरन्ति । मंगलदेशकारिणः मंगलदेशद्वारार्थहराः
इत्येवमादय इत्यादिपदेन नानापण्योपजीव्यादयो आ-
क्षाः । नारदः ।

अप्रकाशास्तु विज्ञेया बहिरभ्यन्तराश्रिताः ।

सममत्तप्रमत्तातान्संतुप्याक्रम्य ये नराः ॥

सन्धिच्छिदः पांथमुपो द्विचतुःपादहारिणः ।

उत्क्षेपकाः सस्यहरा ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

उत्क्षेपकाः रक्षकस्याग्रत एवानवहितस्य दृष्टिं व-

अपित्वार्थहारिणः । सस्यहरशब्देन प्रच्छन्नहारकमात्रं
विवक्षितं । रत्नाकरकारधृतान्यन्यानि वचनपटलान्य-
नतिप्रयोजकत्वेनोपेक्षिततया ग्रंथबाहुल्यमिमां च नेह
लिखितानि । मनुः ।

तेषां दोषानभिरयाप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ।

कुर्वीत शासनं राजा सम्यक् सारानुसारतः ॥

अभिरूपाप्य लोके कथायित्वा सारशब्दो ऽत्रापहतध-
नपरः तेनापहतधनानुसारेण तान् दंडयेदित्यर्थः । बृह-
स्पतिः ।

संसर्गचिह्नलोप्त्रैश्च विज्ञाता राजपूरुषैः ।

प्रदाप्यापहतं शास्यो दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ॥

संसर्गः प्रमितैश्चौरैः सह मेलनं चिह्नं चौरवर्गलिंगं सं-
धिखनित्रादि लोप्त्रं चोरितद्रव्यं एवामन्यतमेनापि चौर-
मवधार्य चोरितद्रव्यं तद्वारा द्रव्यस्वामिने प्रदाप्य राजा
शास्त्रदृष्टेन दण्डेन तं शासयेदित्यर्थः । मनुः ।

परमं यत्नमातिष्ठेत्स्तेनानां निग्रहे नृपः ।

स्तेनानां निग्रहादस्य यशो राष्ट्रं च वर्द्धते ॥

अभयस्य तु यो दाता स पूज्यः सततं नृपः ।

सत्रं हि वर्द्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणं ॥

॥ अथ प्रकाशितस्करदंडः ॥

तत्राह व्यासः ।

तुलामानविशेषेण लेख्येन गणनेन च ।

अर्थस्य वृद्धिन्हासेन मुष्णांति वणिजो जनान् ॥

तद्द्रव्यसदृशैर्द्रव्यैर्हीनमूल्यैर्विमिश्रणं ।

कुर्वत्यौपयिकाश्चान्ये पण्यानां परिवर्तने ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मानेन तुल्या वापि पोषमष्टममाहरेत् ।

दंडं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितं ॥

मानेन कपटमानेन वाकारोऽनास्थायां तेन पेलवे
नापि छद्मप्रकारेण कपटतुलादिनापि यः परद्रव्यस्या-
ष्टमांशमपहरति स पणशतद्वयं दंडं दाप्यः । वृद्धौ हानौ
चेति । यस्तु नवमांशं सोऽष्टमभागन्यूनं द्विशतं यश्च स-
प्तमांशं सोऽष्टमभागं द्विशतं दाप्य इत्यर्थः । वाचस्प-
तिमिश्रेणाप्येष एवाऽर्थोऽनुवर्णितः । शंखलिखितौ ॥
कूटतुलामानप्रतिमानव्यवहारे शारीरोगच्छेदे वा ॥ मा-
नेन प्रस्थादि शारीरो मुंडनादिरूपः अंगच्छेदः कर्णा-
दिच्छेदः कूटतुलामानेन कूटप्रतिमानेन वा यो व्यवह-
रति बहुधा तस्य मुंडनं यस्तु तच्छीलः तस्य कर्णादि-
च्छेदः कार्य इति मिश्रभट्टाचार्याः । इयं गौरवागौस्वा-
भ्यां विकल्पस्यितिरिति रत्नाकरः । मनुः ।

समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वै मूल्येतोऽपि वा ।

स प्राप्नुयाद्दमे पूर्वं नरो मध्यममेव वा ॥ ।

समैः साधारणैः परार्थैः विषमं विलक्षणं । यस्तु परि-
वर्तनेन मूल्येन वा गृह्णन् परस्य पष्ठभागहानौ सार्द्धं प-
णशतद्वयं । पंचादिभागहानौ तु पंचपणशतं दंडं दाप्य
इत्यर्थः । एवमेव हलायुधादयः । तथा ।

अबीजविक्रयी यस्तु बीजोत्कर्षी तथैव च ।

मर्यादाभेदकश्चैव विरुतं प्राप्नुयादधं ॥

अबीजविक्रयी अबीजं बीजतया यो विक्रीणीते बी-
जोत्कर्षी उत्तमपि बीजं बलेन यो हरति मर्यादाभेदकः
देशजातिकुलशास्त्रराजलोकस्थित्यतिक्रमकारी विरुतं
वधं कर्णादिच्छेदनरूपं । बृहस्पतिः ।

प्रच्छन्नदोषव्यामिश्रपुनःसंस्कृतविक्रयी ।

पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग्दंडं च तत्समं ॥

प्रच्छन्नदोषो गोपितदोषः व्यामिश्रं अपद्रव्यमिश्रितं
पुनः संस्कृतं विक्रय्य पण्यं पुरातनं शाणादिना पुनर्न-
वीरुतं य एषामन्यतमं विक्रीणीते स विक्रीतभाजनात्
द्विगुणं भाजनादिकं केतरि विक्रीतवस्तुसमं च दंडं रा-
जनि दाप्य इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

मिथ्या वदन्परीमाणं शुल्कस्थानादपाक्रमन् ।

दाप्यस्वष्टगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥

पण्यस्य परीमाणमतथ्यं वदन् क्रयादौ कर्तव्ये आ-
पणं परिहरन्सकूटं क्रयं विक्रयं वा कुर्वन्प्रहृतपण्याद-
ष्टगुणं दंडं दाप्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ शुल्कस्थानमनाक्र-
मन्सर्वापहारमाप्नुयात् ॥ विक्रयादौ कर्तव्ये आपणं प-
रिहरन्सर्वस्वं दंड्यः इत्यर्थः । इदमभ्यासे याज्ञवल्क्यो-
क्तं पुनरनभ्यास इत्यविरोधः । याज्ञवल्क्यः ।

तुलाशासनमानानां कूटलुन्नाणकस्य च ।

एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

तुल्य सुवर्णादितोलनदंडः शासनं राजसंबन्धि चिह्नम् ।
नाणको मुद्रामानं टंकादि य एतान् कूटान् निर्माति यो
वा तेन व्यवहरति स पणसहस्रं दंड्य इत्यर्थः । तथा ।

अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकं ।

सनाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहस्रं ।

नाणको मुद्रेति व्याख्यातं यो मुद्रापरीक्षको दौराख्या-
दिना मंदां मुद्रां भद्रां भद्रां वा मंदां ब्रूते स सहस्रं प-
णान्दण्ड्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ उत्तमं साहस्रं दंड्यो मि-
षड्मिथ्याचरन्नुत्तमेपु मध्यमं मध्यमेपु प्रथमं तिर्यक्तु ॥
व्यासः ।

अनिच्छन्तमभूमिज्ञं संयोज्य व्यसने नरं ।

अपकर्षति तद्रव्यं वेश्याकितवशिलिपनः ।

अनिच्छन्तं प्रवृत्त्यनुन्मुखं अभूमिज्ञं कार्याकार्यज्ञानही-
नं । एते विश्रब्धवंचका इति भावः । बृहस्पतिः ।

अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैषोत्कोचजीविनः ।

विश्रब्धवंचकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ।

याज्ञवल्क्यः ।

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।

तथा बृहस्पतिः ।

ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणां ।

श्रावयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्ते ऽपि यत्नतः ।

याज्ञवल्क्यः ।

वसानस्त्रीन्पणान् दाप्यो रजकस्तु परांशुकं ।

१ दण्ड इत्यपि पाठः

विक्रयाविक्रयाधानयांचितेषु पणान्दशः ।

अवक्रयो भाटकं आधानं बंधकीकरणं । याज्ञवल्क्यः ।

कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी ।

अंगहीनः प्रकर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसं ॥

असुवर्णे औषादियोगात्सुवर्णभ्रममुत्पाद्य यः क्रया-
दिव्यवहारं करोति यो वा स्वादिमांसं हरिणादिमांसत्वे-
न प्रकाशय विक्रीणाति स पणसहस्रं दंडमादाय नासादं-
न्तकरशून्यः कार्य इत्यर्थः । एवमेव विवादचिंतामणिः
मनुः ।

सर्वकंटकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।

प्रवर्तमानमन्याये छेदयेच्छ्वशः क्षुरैः ।

कंटकः प्रकाशतस्करः प्रवर्तमानमिति नित्यप्रवृत्तौ
लट् । तेनान्यायाभ्यासेऽयं दंड इत्याहुः । कात्यायनः ।

मृच्चर्ममणिमुद्रायःकाष्ठवल्कलवाससां ।

अजातौ जातकरणे विज्ञेयोऽष्टगुणो दमः ॥

लघुमूल्यकानामेतेषां वस्तूनां कौशलेन बहुमूल्यकव-
स्तुसादृश्यं समुत्पाद्य विक्रयी प्रकृतमूल्यादधिकं यत्स
लभते तदष्टगुणं दमं दाप्यः । अत्र रत्नाकरोक्तोदाहरणं ।
यथा मृदि कस्तूरिकामोदसञ्चारेण कस्तूरिकेति । चर्मणि
वर्णोत्कर्षोत्पादनेन व्याघ्रचर्मिति । स्फटिके लौहित्याचर-
णेन पद्मराग इति । कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्ट-
सूत्रमिति । काष्ण्यायसे वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति वि-

ल्वकाष्टे चंदनामोदसंचारेण चंदनमिति कार्पासिके वा
गुणाधानेन कौशेयमित्यादि । तथा ।

समुद्रपरिवर्तं च सारभाण्डं च रुत्रिमं ।

आधानं विक्रयं वापि नयतो दंडकल्पना ॥

भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।

द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् ।

समुद्रः संपुटः सारभाण्डं सारभूतं पण्यं मृगपदादि त-
था च तुच्छं संपुटं पूर्णत्वेन प्रकाश्य रुत्रिमं वस्तु ता-
त्त्विकत्वेन वा प्रकाश्य न्यस्यतो विक्रीणानस्य वा दंडः ।
स च कीदृगित्यत्राह भिन्न इत्यादि भिन्नो न्यूनः अर्थात्
पणात् तेन पणन्यूनमूल्ये वस्तुनि तथा कुर्वतः पंचाश-
त्पणाः । पणमूल्ये तु शतं पणाः । द्विपणमूल्ये पणशतद्व-
यं । इतोधिकमूल्यादौ त्वनेनैव क्रमेण दंडवृद्धिः कार्ये-
त्यर्थः । बृहस्पतिः ।

अल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यतां ।

स्त्रीबालकान् वंचयन्ति दंड्या अर्थानुरूपतः ॥

हेममुक्ताप्रवालाद्यं कुर्वते रुत्रिमं तु ये ।

क्रेत्रे मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञे च द्विगुणं दमं ।

द्विगुणं दमं द्विगुणं विक्रीततादृद्रव्यमूल्यापेक्षया ।

याज्ञवल्क्यः ।

अश्वौ सुवर्णमक्षीणं द्विपलं रजते शते ।

अष्टौ व्रपुणि सीसे च ताम्रे पंचदशायसि ॥

सुवर्णं शुद्धसुवर्णं अन्यादृशस्य क्षयित्वादिति तेन शु-

द्धसुवर्णे नकांदिनमपि दंदद्व्यमाने क्षयो न भवति । तथा रजतपलशते पलद्वयमेव तथा तावति शुद्धे त्रपुणे सीसे च अष्टपलमेव । तथा तावति ताम्रे पलपंचकं तादृशेऽयसि दशपलानि क्षीयन्ते इत्यर्थः । तथा च ततोऽधिकं क्षयं वदन् वणिक् दंड्य इति भावः । याज्ञवल्क्यः ।

शते दशपला वृद्धिरौर्णे कर्पासिके तथा ।

मध्ये पंचपला सौत्रे सूक्ष्मे तु त्रिपला स्मृता ।

स्थूलसूत्रे कार्पासिके आविके वा शतपलमिति वपनाय प्रयुक्ते उभे दशपलाधिकं वासो भवति मध्यविधसूत्रे पंचपलाधिकं सूक्ष्मसूत्रे त्रिपलाधिकमित्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ तथाऽप्रकाशतस्करदंडः ॥

ये तु तस्कराः संधिं कृत्वा अनेकविधधनमपहरन्ति राजा अपहृतसर्वद्रव्यं स्वामिने दापयित्वा तेषां चौराणां हस्तौ छित्त्वा तीक्ष्णशूले निवेशयेत् । तदाहतुर्मनुष्यासौ ।

संधिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।

तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥

निवेशयेदित्यत्र तानिति शेषः । एवमुत्तरवचनेपि संधिच्छेत्तारमिति शेष इति बोध्यं ।

संधिच्छेत्तानेकविधं धनं प्राप्नोति वै गृहात् ।

प्रदाप्यः स्वामिने सर्वं कृतं शूले निवेशयेत् ॥

एतच्च अभ्यासे । यथा बृहस्पतिः ।

संधिच्छिदोऽसरुचे तान् शूलमारोपते ततः ॥

पांथचौर्ये विशेषयन्ति स एव ।

तथा पांथमुषो वृक्षे गले बध्वावलम्बयेत् ।

अत्र चाटीचौरास्तु वृक्षादाबुद्धंघनीया इत्यर्थ इति मि-
श्राः । नारदकात्यायनौ ॥

स्वदेशघातिनो ये स्युस्तथा मार्गनिरोधकाः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् ॥

अस्यायमर्थः । यस्य राज्ञो देशे ये चौरा निवसन्ति त-
द्भ्राजदेशस्तेषां चौराणां स्वदेशः ॥ ताद्घातिनः स्वदेश-
घातिनः । एतेन परदेशघातिनां चौराणां राज्ञा सर्व-
स्वग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः । मनुः ।

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ।

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥

कुलीनानां सत्कुलजातानां मुख्यानां मरकतादीनां ।
तत्र नारीपुरुषयोर्वधे विशेषमाह बृहस्पतिः ।

मनुष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्तु कटाग्निना ।

खीहर्ता लौहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ॥

कटो वीरणः तथाच कटेन वेष्टयित्वा तत्प्रभवेन कटा-
ग्निना दासा इति पूर्वप्रतीकार्थः । परत्र लौहशयने द-
ग्धव्यो वै कटाग्निना ॥ व्यासः ॥

नरहर्ता हस्तपादौ च्छिन्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ।

इदं तु मध्यविषपुरुषापहरणे । व्यासः ।

पुरुषं हरतः प्रोक्तो दंड उत्तमसाहसः ।

सर्वस्वं हरतो नारी कन्यां तु हरतो वधः ॥

इदमपरुष्टकन्यापहरणे । तथा ।

वाजिवारणबाजानां चाददीत बृहस्पतिः ।

सर्वस्वमित्यनुपंगः । हरणेइत्यपि पूरणीयम् । मनुः ।

गोषु ब्राह्मणसंस्थासु तूलिकायाश्च भेदने ।

पशूनां हरणे चैव सयः कार्योऽर्द्धपादिकः ॥

महापशूनां हरणे शस्त्राणामौपधस्य च ।

कालमासाय कार्यं च राजा दंडं प्रकल्पयेत् ॥

ब्राह्मणसंस्थासु ब्राह्मणस्वामिकासु तूलिकाया भेदनं
नासाभेदनं तच्चेह वाहनार्थमिति रत्नाकरः । पशवश्चात्र
विद्यालनकुलव्यतिरिक्ताः क्षुद्रपशवः । तयोर्विशेषश्रवणा-
न्महापशूनां हस्त्यश्वादीनां कालो युद्धादेः कार्यमारोह-
णादि तेन युद्धायवसरे ऽश्वायपहरणमविदंडाय दंडक-
ल्पनं च वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनात् । नारदः ।

महापशून्स्तेनयतो दंड उत्तमसाहसः ।

मध्यमो मध्यमपशून्पूर्वः क्षुद्रपशौ हृते ॥

व्यासः ।

अश्वहर्ता हस्तपादौ कटिं छित्त्वा प्रमाप्यते ।

एतच्च विशिष्टाश्वहरणे सामान्याश्वहरणे तु विष्णुनैक-
करपादादिकत्वस्य प्रतिपादनान् । याज्ञवल्क्यः ।

बंदियाहांस्तथा वाजिकुंजराणां च हारिणः ।

प्रसस्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् ॥

मनुः ।

कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदिनः ।

हस्त्यश्चरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

कोष्ठागारं धान्यागारं अविचारयन्कर्मणि निश्चिते अविलंबमानः । विष्णुः ॥ गोश्वोष्ट्रगजापहारकः एककरपादिकः कार्यः अजाद्यपहारी एककरश्च । करितुरगावत्रात्यन्तापकृष्टावुक्तौ प्रथमाशास्यौ वा गुणवान् समयो वा न युद्धस्येत्यतः शासनलाघवं । व्यासः ।

पशुहर्तृश्चार्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ।

तस्य एकपादं कुण्वकुद्दालादिना छिन्त्यादित्यर्थः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ऽप्यधिकं वधः ।

शेषे ऽप्येकादशगुणं दाप्यस्वस्य च तद्धनं ॥

- प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरस्य द्वादशभिः प्रसूतिभिः कुडवो भवति चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति चतुर्भिः प्रस्थैराढकः चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कुम्भ इति विवादचिन्तामणिः ।

दश द्रोणा भवेत् खारी कुम्भोपि द्रोणविंशतिः ।

द्रोण उक्तो मिताक्षरायाम् ।

अष्टगुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयो ऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ॥

चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ।

इति स्मार्तभट्टाचार्याः । दशभ्य इति इतोप्यधिकं धान्यमपहरन्मारणीयः न्यूनं त्वपहरन् तत्समं धान्यं स्वामिनि तदेकादशगुणं च राजन् दंडत्वेन दाप्य इत्यर्थः । अन्ये तु ।

पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः पोडशभिः खारी विंशत्या कुंभ उच्यते ।

कुंभैस्तु दशाभिर्बाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥

विंशत्या द्रोणैरिन्यन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च क्रम-
माह मनुः ।

क्षेत्रिकस्यात्यये दंडो भागादशगुणो भवेत् ।

तदर्द्धदंडो भृत्यानामज्ञानात्कर्पकस्य तु ।

सस्यभागव्यवस्थया भूकर्पकस्य दोषेण सस्यनाशे स्व-
भागादशगुणस्तस्य दंडः तद्भृत्यस्य दोषेण तन्नाशे स्व-
भागात् पञ्चगुणः कर्पकस्य दंड इत्यर्थः । अयं च दंडो
राज्ञा ग्राह्यः । भूस्वामी तु तद्विनाशितं स्वग्राह्यं सस्य-
भागं ततो लभते इति द्रष्टव्यं । मनुः ।

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वयः शतं दंड्यः सान्वयोऽर्द्धशतं दमं ।

निष्पुलाकीरुतेषु स्वल्पधान्येषु अपहृतेषु शाकमूलफ-
लेषु वा निरन्वयः ग्रहणहेतुप्रीत्यादिसंबंधशून्यः शतं प-
णान् दंड्यः । तत्संबंधवांश्चेत् पंचाशत्पणान् दंड्यः ।
खलस्थधान्यहरणेऽयं दंडः । गृहस्थधान्यहरणे पूर्वोक्त
एव दंड इत्यविरोधः । तथा ।

पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।

अल्पेष्वपरिपूतेषु दंडः स्यात्पञ्च रुण्णलाः ॥

१ अन्येष्वपरिपूतेषु इत्यपि पाठः क्वचिदृश्यते तस्यार्थः अन्येषु स-
मर्थपुस्तकभाष्येषु ।

हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥

कोष्ठागारं धान्यागारं अविचारयन्कर्मणि निश्चिते अविलम्बमानः । विष्णुः ॥ गोश्वोष्ट्रगजापहारकः एककरपादिकः कार्यः अजाप्यपहारी एककरश्च । करितुरगावत्रात्यन्तापकृष्टावुक्तौ प्रथमाशास्यौ वा गुणवान् समयो वा न युद्धस्येत्यतः शासनलाघवं । व्यासः ।

पशुहर्तृश्चार्द्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ।

तस्य एकपादं कुण्वकुद्वालादिना छिन्यादित्यर्थः ॥

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतो ऽप्यधिकं वधः ।

शेषे ऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनं ॥

● प्रमाणस्थपुरुषस्य प्रमाणस्थकरस्य द्वादशभिः प्रसूतिभिः कुडवो भवति चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति चतुर्भिः प्रस्थैराढकः चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कुम्भ इति विवादचिन्तामणिः ।

धिकसुवर्णस्य तन्मूल्यहारी कुम्भोपि द्रोणविंशतिः ।

स्वच्छेदः कार्यः । तदूनपञ्चविंशत्ये

ल्यरजततादृशवस्त्राणां वा हरणे अपहृतैकादेशलुम् ।

डः । तदूनसुवर्णस्य तन्मूल्यरजततादृशवस्त्राणां वा हरणे

ताडनम् । तदूनसुवर्णस्य तन्मूल्यरजततादृशवस्त्राणां

वा हरणे कर्णच्छेदः कार्यः । हेम्नो रजतस्य वा शतक-

र्पाधिकस्य तथा वाससो वा शताधिकस्य हर्तावध्यः । प-

ञ्चाशदधिकस्य तस्य हर्ता छिन्नहस्तः कार्यः । तदूनमू-

ल्यस्य हर्ता एकादशगुणं तन्मूल्यं वा दाप्यः अपहृत-

पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुंभ उच्यते ।

कुंभैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्तिता ॥

विंशत्या द्रोणैरिन्धन्वयः । एतद्वाक्यानुसारेण च क्रम-
माह मनुः ।

क्षेत्रिकस्यात्यये दंडो भागाद्दशगुणो भवेत् ।

तदर्द्धदंडो भूत्यानामज्ञानात्कर्पकस्य तु ।

सस्यभागव्यवस्थया भूकर्पकस्य दोषेण सस्यनाशे स्व-
भागाद्दशगुणस्तस्य दंडः तद्भृत्यस्य दोषेण तन्नाशे स्व-
भागात् पंचगुणः कर्पकस्य दंड इत्यर्थः । अयं च दंडो
राज्ञा ग्राह्यः । भूस्यामी तु तद्दिनाशितं स्वग्राह्यं सस्य-
भागं ततो लभते इति द्रष्टव्यं । मनुः ।

परिप्लेपु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्पयः शतं दंड्यः सार्वप्रेतमये अपहरन् अष्टा-
निष्पुलाकीरुतेषु स्तूतं च दाप्यः इत्यर्थः । व्यासः ।
लेषु वा निष्पुलाक्यापहरणे क्षीरे तद्विरुद्धी तथा ।

स्यामिने तत्समं दाप्यो दंडं च द्विगुणं नृपे ॥

मध्यहीनद्रव्यहासी पुष्पमूलफलस्य च ।

दाप्यस्तद्विगुणं दंडमथवा पंच रुष्णलान् ॥

मध्यहीनद्रव्यं नलादि रुष्णलशब्देन ययमितद्रव्यम-
भिप्रेतमिति रत्नाकरः । मनुः ।

सूत्रकर्मासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्रः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैणवभांडानां लवणानां तथैव च ।

मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां प्रक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसंभवं ॥

अन्येषामेवमादीनां मयानामोदनस्य च ।

फलानां चैव सर्वेषां हरणे द्विगुणो दमः ॥

दृढमल्पसूत्रादिहरणे । अन्यत् पशुसंभवं चर्मदंतादि ।
शंसलिसितौ ॥ रुतकाष्ठाश्मकौलालचर्मवेत्रभण्डेषु मूल्या-
त्पञ्चगुणः त्रयो वाकार्पापणाः एकचक्रापहरणे चत्वारिं-
शच्छकटेऽशीतिशतं रुतकाष्ठं घटितकाष्ठं कौलालं कु-
लालनिर्मितं मृन्मयमिति यावत् । भांडमश्मादीनां एक-
चक्रमेकरथांगं चत्वारिंशत् पणा एव अशीतिशतं अ-
शीत्यधिकं शतं । तथा ।

तं शतं दंडवेद्राजा यश्चमग्निं चौरपेद्रुहात् ॥

अग्निं श्रौतं स्मार्तं वेति विवादचित्तामणिः । नारदः ।

काष्ठभांडतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च ।

वेणुवैणवभांडानां तयान्नायस्थिचर्मणां ॥

शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फलपुष्पयोः ।

गोरसे तद्विकाराणां तथा लवणतैलयोः ॥

पक्वान्नानां रुतान्नानां मयानामोदनस्य च ।

सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्स्यात् पद्मगुणो दमः ॥

इति प्रचुरकाष्ठादिविषयं स्वामिने ऽपि अपहृतद्रव्य-

अनापृष्टं तु गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति ॥

इदमप्युल्लेखस्वामिकृतृणादिविषयमिति वाचस्पति-
मिश्राः। गौतमः ॥ ब्राह्मणस्य न शरीरो दंडः कर्मवियोग-
विख्यापनविवासनांककरणानि । आवृत्तौ प्रायश्चित्ती तु
सः ॥ कर्मवियोगः चौर्येण ब्राह्मणेन सह सर्ता क्रियानारं-
भः । विख्यापनं खरारोहणाडिडिमादिना चौरत्वं तस्य
ख्यापनीयं । विवासनं देशाद्बहिष्करणं । अंककरणं लं-
लाटे चौरचिह्नकरणं आवृत्तौ प्रायश्चित्ती सः प्रकारांतरे-
ण जीवनाक्षमो ब्राह्मणश्चौरोऽपि न हननहस्तच्छेदनादि-
ना दंड्यः किंतु हतं वस्तु दत्त्वा चौर्यप्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः।
एतानि यागादिपरब्राह्मणे । आपस्तम्बः ॥ पुरुषवधस्तेयभू-
स्यादनिषु वधः चक्षुर्निरोधश्चैतेषु ब्राह्मणस्य ॥ स्तेयं सुवर्ण-
हरणं एतेषु त्रिषु ब्राह्मणे तस्य वधः ब्राह्मणस्य चक्षुरु-
त्पाटनं इदमधमब्राह्मणानां । विष्णुः ॥ स्तेनाः सर्व एवा-
पहतं धनिकस्य धनं दाप्याः । ततस्तेषामभिहितदंडप्र-
योगः । याज्ञवल्क्यः

चौरं प्रदाप्यापहतं घातयेद्द्विविधैर्वधैः ।

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रादिप्रवासयेत् ॥

चिह्नं ललाटे भगवत्कर्म । हृदं मध्यविधब्राह्मणानां ।
ब्राह्मणाधिकारे कात्यायनः ।

सहोढमसहोढं वा तत्त्वांगमितसाहसं ।

प्रगृह्य चिह्नमावेद्य सर्वस्वैर्विनियोजयेत् ॥

अयःसन्धानशुक्राश्च मन्दभक्त्य बेलान्विताः ।

कुर्युः कर्माणि नृपतेरा मृत्योरिति कौशिकः ॥

होढं लोप्त्रं तच्चेनागमितं ज्ञापितं साहसं चौर्यं यस्य
तथा तं कुर्युरा मृत्योरिति योजना । सर्वस्वैरिति । इदं तु
व्रतस्वाध्यायरहितधनवद्ब्राह्मणपरं । अयःसंधानयुक्ता-
लौहनिगडबद्धा मंदभक्ताः कर्ममात्रौपयिकबलजनक-
किञ्चिद्भक्ष्यभाजः । कर्माणि राजदास्यादीनि । इदं तु
तादृशनिर्धनब्राह्मणपरं । बृहस्पतिः ।

व्रतस्वाध्यायवान्स्त्रेयी बंधनात्किंश्चते चिरं ।

स्वामिने तद्धनं दाप्यः प्रायश्चित्तं न कार्श्यते ॥

इत्यप्रकाशतस्करदंडः ॥ ७ ॥

॥ अथ चौरान्वेषणं ॥

तत्र रत्नाकरधृतो नारदः ।

सहोढग्रहणात्स्तेयं होढे सत्युपयोगतः ।

शंका त्वसज्जनैकार्थ्यादनायव्ययतस्तथा ॥

अहोढान्विमृशेच्चौरान् गृहीत परिशंकया ।

तथोपधाभिश्चित्राभिर्व्यूस्तथ्यं यथा हि ते ॥

देश ग्रामं दिशं नाम जातिं वासं प्रतिश्रयं ।

कृतकार्यसहायास्तु प्रष्टव्याः स्युर्निगृह्य ते ॥

वर्णस्वराकारभेदात् संदिग्धविनिवेदनात् ।

अद्वेशकालवृत्तत्वान्निवासस्याविशोधनात् ॥

असद्वय सत्युर्वचौर्यादिसत्संसारकार्गोत् ॥

शेषैरप्यनुगंतव्या न होढेनैव केवल ॥

सत्योपयोगतस्तत्सत्युपयोगतः । होढे असत्युपयोगतः

असति होढे लोप्त्रे उपयोगतः अन्यथा लभ्यकपूर्वायु-
पयोगतः स्तेयं ज्ञेयं । शंका तु स्तेयस्य असंज्ञनैका-
र्थ्यात् असंज्ञनैर्मद्यपानाद्यासक्तैः ऐकार्थ्यात् एकप्रयो-
जनकत्वात् अनायव्ययतस्तथा शंका इति प्रथमवच-
नार्थः । अहोढान् होढरहितान् तथा गृहीतपरिशंकया
उपधाभिस्थिब्राभिर्वाजैर्नानाविधैर्देशादिकं प्रष्टव्यास्ते
यथा ब्रूयुरित्युत्तरवचनार्थः अहोढेनैव चौरा अन्वष्टव्याः ।
किंतु वर्णस्वराकारभेदादिभ्योऽपीति तदुत्तरवचनार्थः ।
विवादरत्नाकरे याज्ञवल्क्यः ।

ग्राहकैर्गृह्यते चौरो लोप्त्रेणाथ पदेन वा ।

पूर्वकर्मापराधी च तथैवाशुद्धवासकः ॥

अन्येपि शंकया ग्राह्या नामजात्यादिनिद्रवैः ॥

यूतस्त्रीपानसक्ताश्च भिन्नशुष्कमुखत्वराः ।

परद्रव्यगृहाणा च पृच्छका गूढचारिणः ॥

निरायव्ययवंतश्च विनष्टद्रव्यविक्रयाः ॥

ग्राहकैर्गृह्यते चौर इति ग्राहकैश्चौरोयमिति निर्दिष्टः स-
न् गृह्यते ध्रियत इत्यर्थः । पदेन हरणदेशादारभ्य पाद-
चिह्नानुसारेण अशुद्धवासकः अपरिचितदेशवासकः
नामजात्यादिनिद्रवैः स्वस्य नाम्नो जात्यादेर्वापलापैः ।
आदिपदेन ग्रामादिग्रहणं । निरायव्ययवंतः आयशून्याः
संतो व्ययवंतः विनष्टद्रव्यविक्रयाः हतद्रव्यैकदेशभूतद्र-
व्यक्रयकर्तारः । नारदः ।

गवादिष्वपनष्टेषु द्रव्येषूपहतेषु च ।

पदेनान्वेषणं कुर्युरा मूलतद्विदो जनाः ॥
 ग्रामे ब्रजे विवीते वा यत्र तन्निपतेत्पदं ।
 बोद्धव्यं तद्भवेत्तेन नयेत्सोऽन्यत्र तन्नयेत् ॥
 पदे प्रमूढे भग्ने वा विपमत्वाज्जलांतिके ।
 घस्त्वासन्नतरो ग्रामो ब्रजो वा तत्र यातयेत् ।
 सोमाध्वनिर्हयोर्यत्र स्तेनप्रायो ऽशुचिर्जनः ।
 नैवातरिक्षान्न दिवो न समुद्रान्न चान्यतः ।
 दस्यवश्च प्रयत्नंते नस्मादेवं प्रकल्पयेत् ॥

तस्यार्थः । गवादिषु द्रव्येषु अपनष्टेषु केनाप्यपहृतेषु
 वा तत्पदेनान्वेषणं कर्तव्यं । तत्र यस्य ग्रामे ब्रजे वा वि-
 वीते वा तत्पदं निपतेत्तेन ग्रामादिमतां तद्बोद्धव्यं । पदे
 कियदृष्टे ऽग्रे तथा अपारिचिते तत्सन्निहितग्रामे निपात-
 येत् अन्यकल्पनं पुनस्तदभावादिति । अन्धान्यपि बहू-
 नि रत्नाकरधृतानि नारदमनुकात्यायनपाज्ञवल्क्यवच-
 नानि लौकिकत्वेनोपेक्षिततया ग्रंथगौरवभिया च नेह
 लिखितानि ॥ ७ ॥

अथ स्तेनातिदेशः ॥

तत्र मनुः ।

यो दत्तादायिनो हस्ताह्विप्सेत ब्राह्मणो धनं ।

याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ।

तथा ।

अग्निदान्तकटांश्चैव तथा शत्र्वायकाशदान् ।

सन्निधातुंश्च मोषस्य हन्याञ्चौरानिवेश्वरः ।

अदत्तादायिनश्चौरस्य । अपिशब्देन प्रतिग्रहादिपरि-
ग्रहः । अग्निरत्र चौर्यानुकूलः । भक्तं चौरभक्ष्यं । शस्त्रं
चौर्यागं अवकाशः चौरावस्थानदेशः सन्निधातृन् चौर-
चोरयितव्ययोः सन्निधापकानिति विवादचित्तामणिः ।
रत्नाकरकारस्तु सन्निधातृश्च मोषस्य मोषणीयद्रव्यस्या-
पहारानुकूलसन्निधानकारानित्यर्थः इत्याह । याज्ञवल्क्यः ।

भक्तावकाशाद्युदकमंत्रोपकरणव्ययान् ।

कृत्वा चौरस्य हंतुर्वा ज्ञानतो दंड उत्तमः ।

भक्तावकाशौ व्याख्यातार्थौ । अग्निरुदकं च चौर्योप-
ष्टंभकं । मंत्रः चौर्योपायोपदेशः उपकरणं चौर्यसाधनं
सन्निधादि व्ययोऽपहर्तुं गच्छतः पाथेयं ज्ञानतश्चौरं ज्ञा-
त्या एवं करणे उत्तममाहसो दंडः हंतुरप्येवं कुर्वतामी-
दृशो दंडः । नारदः ।

भक्तावकाशदातारः स्तेनानां च प्रसर्पतां ।

शक्ताश्च यदुपेक्षन्ते तेऽपि तद्वोपभागिनः ॥

ये भक्तादन्यतमं चौराय ददति ये वा धारणक्षमा अ-
पि चौरं त्यजन्ति तेऽपि चौरवद्वंद्व्याः । तथा ।

आन्हायकादेशकरास्तथा चांतरदायकाः ।

समद्वंद्व्याः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

ये चौरान् आन्हयन्ति आदिगन्ति स्थाने स्थापयन्ति
ज्ञात्वा चौरान् गोपयति वा ते सर्वे चौरसमाः ॥ चौ-
गणामित्यनुवृत्तौ । कात्यायनः ।

केतारश्चैव भांडानां प्रतियाहिण एव च ।

समदंडाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तान् ॥

चोरितद्रव्याणां तथा ज्ञातानां क्रेता ग्रहीता संगोप्ता
न चौरसमं दंड्य इत्यर्थः । हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ प्र-
सह्य तस्कराणामवकाशभक्तप्रदाश्चान्यत्र राजाशक्तेः ।
राजा चैचौरनिराकरणाक्षमः तदा चौराय स्वरक्षार्थं भ-
क्तादिदानेऽपि न दोष इत्यर्थः ॥ विवादरक्षाकरविवाद-
चिंतामण्योर्मनुः ।

राष्ट्रेषु रक्षादिरुतान्तामर्तांश्चैव देशितान् ।

अभ्याघातेषु मध्यस्याञ्छिष्याच्चौरमिव द्रुतं ॥

देशावेक्षकस्तादृश एव सामंतोऽपि चौरादीनामवेक्षा-
यामुदासीनो भवन् चौरवहंश्च इत्यर्थः । तथा तपोः
स एव ।

ग्रामघाते हिताभंगे पथि मोपाभिदर्शने ।

शक्तिं न हि धावन्तो निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥

ग्रामघाते ग्रामोपद्रवे हिताभंगे हितस्य छतस्य सस्यो-
त्पत्त्यनुकूलस्य जलबंधनादेर्विदारणे चोरितद्रव्यस्य चो-
रहस्तस्थस्याध्वनि दर्शने वा यथाशक्ति तत्प्रतीकारम-
कुर्वाणो नियुक्तोऽपि ससाधनो देशान्निस्तार्यः ॥ ॥

॥ अथ चौरापवादः ॥

तत्र मनुः ।

द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्विविधः द्वे च मूलके ।

आददानः परक्षेत्रान्न दंडं दातुमर्हति ॥

क्षीणवृत्तिः पापेयशून्यः । तथा ।

वानस्पत्यं मूलफलं दार्वन्याथै तथैव च ।

तृणं च गोभ्यो ग्रासार्थं न स्तेयं मनुस्त्रवीत् ॥

फलानि अन्यापरिगृहीतानि 'फलानि चागृहीतानी'
ति गौतमवचनात् । तथा होमाग्निसंदीपनाय परेन्धनं
तथा गोग्रासार्थं परतृणं ग्राह्यं । राजकृत्ये आपस्तम्बः ॥
ग्रामेषु नगरेषु चार्थान् शुचीन् सत्यशीलान् प्रजागुप्तये
निदध्यात् । तेषां पुरुषास्तथागुणा एव स्युः । सर्वतो यो-
जनं नगरं तत्स्करेभ्यो रक्ष्यं क्रोशो ग्रामेभ्यः ॥ ग्रामनगरयो
रक्षकाः ससहायाः साधवः कार्याः तैश्च नगरात् परितो
भूमौ योजनमितायां नगरे च यच्चैरिरपहतं तद्व्यं एवं
ग्रामरक्षके ग्रामे क्रोशमिते तत्परिसरेऽपीत्यर्थं ज्ञानं
मिश्राः । कात्यायनः । .

गृहेषु मुपितं राजा चौरग्राहंस्तु दापयेत् ।

आरक्षकांस्तु दिक्पालान् यदि चौरा न लभ्यते ।

गृहेष्वित्युपलक्षणं यदि चौराऽन्विष्यमाणो न लभ्यते
तदा तदनुसन्धायकद्वारा वा देशपतिद्वारा वा चोरितधनं
राजा दापयेदित्यर्थः । आरक्षकः ग्रामरक्षानियुक्तः (कोत-
याल) इति प्रसिद्धः । दिक्पालो दिक्षु नियुक्तो देशपतिरि-
ति यस्य प्रसिद्धिः । रत्नाकरविवादचिंतामण्योः का-
त्यायनः ।

ग्रामतिषु हतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं प्रदापयेत् ।

विधीति स्वामिना देयं चौराद्वर्त्राविवर्तितके ॥

विधीतेऽरण्ये स्वामिना राज्ञा चौराद्वर्त्राचौराश्रयीभूते-

नाविवीते क्षेत्रादौ । कात्यायनः ।

स्वदेशे यस्य यत्किञ्चिद्धृतं देयं नृपेण तत् ।

गृह्णीयात्तत्स्वयं नष्टं प्राप्तमन्यस्य पार्यवः ॥

चौरैर्हृतं प्रयत्नेन स्वरूपं प्रणिपादयेत् ।

तदभावे तु मूल्यं स्यादभ्यथा किलिप्यी नृपः ॥

एवमेव तु चौरैः यदि च मोपस्तस्मान्न लभ्यते ।

दयात्तदर्थं वा चौरं दापयेद्वा यथोदितः ॥

स्वरूपं तदेव वस्तु चौरं वा धनं वेति विकल्पः ॥ वि-
वादरत्नाकरे वृद्धमनुः ।

यस्मात्पहताल्लब्धं द्रव्यात्स्वल्पं तु स्वामिना ।

तच्छेषमाप्नुयात्तस्मात्प्रत्यये स्वामिना कृते ॥

मोपितद्रव्यादल्पं स्वामिना यस्मात्पुरुषाल्लब्धं तच्छे-
पमपि स्वामी तत् एवाप्नुयात् । किंतु स्वामिना शेषा-
शे चौरयिमतं चौर्यगतत्वेन शपथे कृते सतीत्यर्थः । यदि
तु चौरत्वाभिमतस्य शेषापहारे प्रमाणं नास्ति तदोक्ता
व्यवस्थेति द्रष्टव्यं । याज्ञवल्क्यः ।

शौलिककैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं ।

अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हेतु परतो नृपः ॥

शौलिकको रक्षाधिकारी स्थानपालो देशपतिः । अना-
स्थायां वाकारः । नष्टं अनवधानगतं । अपहृतं चौर्येण ।
तेनायमर्थः । नष्टमपहृतं वा वस्तु केनापि तदस्वामिना
समानीतं राज्ञा वर्षपर्यंतं धारयितव्यं तदभ्यन्तरे स्वामी
चेदायाति तदा स एव नोचेदप्यपरि तद्देशगजमनुह्नी-

यादिति मिश्राः । चंडेश्वरस्तु शौलिकैः शुल्काधिकृतैः
स्थानपालैः स्थानरक्षाधिकृतैर्वा नष्टमपहृतं वा द्रव्यं य-
दाहृतं प्राप्तं तद्यदा संवत्सराभ्यंतरे स्वामी नायाति तदा
राज्ञा धारयितव्यं संवत्सरेरानंतरं शौलिकादिभ्यो वक्ष्य-
माणगौतमोक्तमंशं दत्त्वा राजा स्वयमेव गृह्णीयात् । संव-
त्सराभ्यंतरे च राज्ञो याज्ञवल्क्य एव 'पणानि'त्यादिना
भागमाह ।

पणानेकशफे दद्याच्चतुरः पंचमंशके ।

महिषोष्ट्रगवां द्वौ द्वौ पादं पादमजाविके ॥

एकशफे एकखुरे अश्वदाविति यावत् । पणान् चतुर
इत्यन्वयः । पादं चतुष्पणपादं पणमिति यावत् । गौत-
मः ॥ प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे ब्रूयुः विख्याप्यं ।
संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्ध्वमधिगंतुश्चतुर्थं राज्ञः शेषं ॥ च-
तुर्थं संडं भवतीति शेषः इति । मनुः ।

ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवायरूपसंख्यादीन्स्वामी तद्व्यमर्हति ॥

अवेदयंस्तु नष्टस्य देशकालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दंडमर्हति ॥

अनुयोज्यः प्रष्टव्यः रूपं शुल्कादिरूपं संख्या चतु-
ष्पादिका आदिग्रहणादपहृतजात्यादिकं ॥

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

संपदंडप्रभेदाद्यैस्तरंगः पौडशो गतः ॥ १६ ॥ ७ ॥

सप्तदशोर्मिः

॥ अथ साहसं ॥

तत्र विवादरत्नाकरे नारदः ।

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्षणं ।

पारुष्यमभयश्चेति साहसं पंचधा स्मृतं ॥

एतत्केपाश्चित्साहसानुकीर्तनं । स्वाभिमतमाह विवाद-
चिंतामणौ ।

सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्वलदर्पितैः ।

तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

अत्र च साहसे रक्षितुर्न ज्ञानवारणं चौर्ये तु तस्य
ज्ञानवारणमिति विशेषः । तदग्रे नारद एव व्यक्तीकृति-
ष्यति । तथा नारदः ।

तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमं तथा ।

उत्तमं चंति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

तद्विभजते स एव ।

फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।

भंगाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतं ॥

वासःपश्वन्नयानानां गृहोपकरणस्य च ।

अनेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतं ॥

व्यापादो विपशस्त्राद्यैः परदारप्रवर्षणं ।

प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसं ॥

अत्रादिशब्दार्थो वक्ष्यमाणतत्तन्मुन्यंतरवचनाद्बोद्ध-
व्यः । क्षेत्रोपकरणं इलादि गृहोपकरणं दण्डपलादि ।

तथा नारदः ।

तस्यैव भेदः स्वेयं स्याद्विशेषस्तत्र कीर्त्यते ।

आधिः साहसमाक्रम्य स्वेयमाधिच्छलेन तु ॥

अत्र अनयोः रक्षितुज्ञानि सत्येव बलेन य आधिः य-
त्पीडनं तत्साहसं छलेन स्वामिनो ज्ञानावरणेन य आ-
धिः यत्पीडनं तत्स्वेयमित्यर्थः । मनुः ।

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितं ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्य उत्तमः ॥

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।

विनाशयन् हरन् दंड्यः शतायमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।

हिंसयन्श्चौरयन् दाप्यो द्विशतायं दमं तथा ॥

स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधने तथा ।

कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेपां मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हर्ता वा घातनीयः स्यात् प्रसंगविनिवृत्तये ॥

तत्साहसं शतायं शतावरं द्विशतांतं अनुरूपतः वि-
नाशितापहतमूल्यानुसारेण । विवादरत्नाकरे मनुः ।

चर्मचार्षिकभाडेषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पंचगुणो दंडः पुष्पमूलफलेषु च ॥

चार्षिकमुवानदादि प्रथमचर्मपदं स्पष्टार्थमिति चंडे-
श्वरवाचस्पतिमिश्रौ । काष्ठमयं तंडुलादिपरिमाणपात्रं
लोष्टमयं घटादि एतेषु सहसा विनाशितेषु मूल्यात्पंच-

गुणो दंडः । यस्तु पुष्पादौ शतावरो दंडो मनुनोक्तः सोऽ-
पि प्रशस्तपुष्पादिपरः अतो नानेन विरोधः । विवादचिं-
तामणौ कात्यायनः ।

क्षतं भंगावमदौ वा कुर्याद्द्रव्येषु यो नरः ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यभाक् स्वाम्युदाहृतः ॥

क्षतं किञ्चिन्नाशः द्रव्यमिह स्फटिकादि तेन “अवघाते
तथा भेदे छेदे कुड्यादिघातने” इत्यादिवक्ष्यमाणयाज्ञ-
वल्क्येन न विरोधः । नापि लघुगुरूणां क्षतादीनां समा-
नदब्धनाप्रयोजकत्वमिति रत्नाकरः । द्रव्यभाक् स्वामी
स्वामिने च स्फटिकादि देयमित्यर्थः । विष्णुः ॥ गृहकु-
ड्यादिभेत्तारं मध्यमसाहसं तच्च योजयेत् ॥ परगृहभि-
त्यादेरभिदारको मध्यमसाहसं राज्ञा दंड्यः स्वभग्नं च
भिष्यादिकं स पूर्ववत्कुर्यादित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अवघाते तथा भेदे छेदे कुड्यादिघातने ।

पणान्दाप्यः पंचदश विंशतिं तद्विधं तथा ॥

परकीयकुड्यादिघातने शिथिलीकरणे पंचदशपणाः ।
भेदे बंधशिथिलीकरणे विंशतिः छेदे द्विधाकरणे तथा-
वमर्दे अवघातने उभयत्रापि चत्वारिंशत्पणा दंडः । इह
तु कुड्यमात्रसंबन्धिनि भेदमात्रे पंचदशपणात्मको दंडः ।
विष्णुवचने च गृहसहितकुड्यादिघाते प्रौढविदारणे
मध्यमसाहसमिति न विरोध इति विवादरत्नाकरः ।
याज्ञवल्क्यः ।

दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिप्रं प्राणहरं तथा ।

षोडशायः पणान् दंड्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् ॥

दुःखोत्पादि कंटकादि गृहे परगृहे प्राणहरं सर्पादि
षोडशपणान् आयः दुःखोत्पादिद्रव्यप्रक्षेपी दंड्यः । द्वि-
तीयो मध्यमं साहसं दंड्य इत्यर्थः । विष्णुः ॥ गृहपीडा-
करं द्रव्यं क्षिपन्दंड्यः पणशतं ॥ अत्र पीडा उत्कटाभि-
मता एतेन पीडाकरद्रव्यस्य गृहे क्षेपं कुर्वतः षोडशप-
णदंडस्याभिधातुर्याज्ञवल्क्यस्य तत्रैव पणशतदंडाभिधा-
त्रा विष्णुना विरोधो निरस्त इति रत्नाकरः । मनुः ।

संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः ।

प्रतिकुर्यात् स तत्सर्वं दद्यात् पंचशतानि च ॥

संक्रमः जलोपरिगमनार्थं तिरःकाष्ठादिवंधः साकव
इति प्रसिद्धः । ध्वजो देवस्य गरुडध्वजादिः । यष्टिर्हृदादि-
चिह्नभूता । प्रतिमा देवस्य प्रतिरूपतिः । प्रतिकुर्यात्पूर्वव-
त्कुर्यात् । एतदन्यतमस्य यो विनाशं करोति स पंचशतानि
दंड्यः । विष्णुः ॥ अभक्षस्याविक्रेयस्य विक्रयो देवप्रति-
माभेदकश्च उत्तमसाहसं दंड्यः ॥ शंखः ॥ आरामप्रपा-
कूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानभंगेषु तत्समुत्थानं प्रतिसं-
स्कारोऽष्टशतं च ॥ निपानं कूपादिसमीपे पशूनां जलपा-
नस्थानं एतेषां सप्तानामन्यतमभंगे कृते तत्कर्त्रा आरामा-
देः पुनः सज्जीकरणं कार्यं अष्टशतपणाश्च तस्य दंड
इत्यर्थः । कात्यायनः ।

हरेर्द्विधादेहेदापि देवानां प्रतिमां यदि ।

तद्रहं चैव यो भिषात्प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

अत्र प्रतिमायुत्कर्षापकर्षाभ्यां दैवीकल्पः परिस्थाप-
नीय इति मिश्राः । हन्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ सेतुभे-
दरुतश्च ॥ इदं तु महासेतुविषयं । मनुः ।

यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।

आगमं चाप्यपां भिन्वात् स दाप्यः पूर्वसाहसं ।

पूर्वनिविष्टस्य पूर्वस्थितस्य स्नानादावुपयुक्तस्येति या-
वत् । आगमो येन वर्त्मना तडागः पयसा पूर्यते तं
यो भिन्वात् निरुंध्यात् तस्य पूर्वसाहसो दंडः । याज्ञव-
ल्क्यः ॥

क्षेत्रवेश्मवनग्रामविबीतखलदाहकाः ।

राजपरन्पभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना ॥

क्षेत्रादीनां पण्णामन्यतमस्यापि दाहको भूपभार्यागामी
वा धीरणाग्निना दाहयितव्यः । मनुः ।

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखानां च पूरकं ।

द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् ॥

नगराद्याश्रयस्य प्राचीनस्य परिखाया द्वारस्य वा नाशो-
कं त्वरया मारयेत् । तथा ।

अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुंचति ।

संप्राप्तव्यवहारं च स दाप्यो दममुत्तमम् ॥

योऽविरुतः अबध्यं अनपराधित्वेन निर्णीतं बध्नाति ब-
ध्यं सापराधित्वेन निर्णीतं त्यजति । अपराधित्वेन निर-
पराधित्वेन वा निर्णीतं यः त्यजति बध्नाति वा स सहस्रं
पणान् दंड्य इत्यर्थः । विष्णुः ।

दंध्यमुन्मोचयन् दंडाद्विशतं दंडमाहरेत् ।

नियुक्तश्चाप्यदंड्यानां दंडकारी नराधमः ॥

दंडाधिकारी दंड्यमुन्मोचयन् अदंडयन् अदंड्यान् दं-
डयित्वा तदंडात् द्विगुणं दंड्यः । बृहस्पतिः ।

• एकस्य बहवो यत्र प्रहरंति रुपान्विताः ।

• मर्मप्रहारदोषस्तु घातकस्य उदाहृतः ॥

मर्माघाती तु यस्तेषां यथोक्तं दापयेद्दमं ।

आरंभकृत्सहायश्च दोषभाजस्तदद्वैतः ॥

क्षतस्याल्पमहन्त्वं च मर्मस्थानं च यत्नतः ।

सामर्थ्यं चानुबन्धं च ज्ञात्वा चिद्वैः प्रवासयेत् ।

एकस्य मर्मघातिरूपा बहवो यत्र प्रहारं कुर्वन्ति तत्र मर्म-
घातिनमेव यथोक्तं यज्जातीयस्य प्राणिनो घातकतामवि-
रुत्य यो दंड उक्तस्तं दंडं दापयेदित्यर्थः । आरंभकृतः सहाय-
कारिणश्च प्रत्येकं तदद्वैतरूपः । क्षतस्थेत्यादि मर्मघातित्वा-
निर्णयार्थमिदं तथा च क्षतस्य महन्त्वेन मर्मस्थत्वेन वा
सामर्थ्येनाभिभावकत्वादिरूपेण अनुबन्धेन पौनःपुन्येन
मर्मघातित्वमवसेयमिति रत्नाकरादयः । शंखः ॥ माता-
पित्रोर्गुरोश्चातिक्रमंगच्छेदः ॥ अतिक्रमस्ताडनं येनांगेन
ताडयेत्तदंगस्य छेद इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

सामान्यप्राभवद्रव्यहरणात्साहसं स्मृतं ।

१ सामान्यद्रव्यप्रसभहरणादिति मूलपुस्तके पाठः । तत्र सामान्य-
स्य साधारणस्य यथेष्टं विनियोगानर्हत्याविशेषेण पारकीयस्य वा द्रव्य-
स्यापहरण साहस । कुतः प्रसभहरणात् प्रसभ हरणाद्भावद्वयेन हर-
णादिनिवाकदिनिविज्ञानेभ्यः ।

तन्मूल्याद्विगुणो दंडो निद्रुवे च चतुर्गुणः ॥

सामान्यप्राभवं नानास्वामिकं हर्तुरन्यस्वामिकत्ववि-
वक्षा तेन परद्रव्यमात्रस्य साहसे वा हतद्रव्यान्मूल्यात्
द्विगुणः तत्रैवाग्रे निद्रुवे चतुर्गुण इति रत्नाकरः । मनुः ।

हीनमध्योत्तमत्वेन त्रिविधं तत्प्रकीर्तितं ।

द्रव्यापेक्षो दमस्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमौ ॥

क्षेत्रोपकरणं सेतुं पुष्पमूलफलानि च ।

विनाशयन्हरन्दंष्ट्रः शतायमनुरूपतः ॥

पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरणं तथा ।

हिंसर्यश्चोरयन् दाप्यो दिशतायं दमं तथा ॥

स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा ।

कौशेयं चोत्तमं द्रव्यमेवां मूल्यसमो दमः ॥

द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषापेक्षया नृपैः ।

हर्ता वा घातनीयः स्यात् प्रसंगविनिवृत्तये ॥

तत्साहसं अनुरूपतः विनाशितापहतमूल्यानुसारेण
क्षेत्रोपकरणं हलादि गृहोपकरणं शिलापट्टादि शतायं
शतावरं । नारदः ।

तस्य दंडः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः ।

मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दष्टः पंचशतावरः ॥

वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनांकेन ।

तदंगच्छेद इत्युक्तो दंड उत्तमसाहसे ॥

तदयं संक्षेपः अल्पस्यापि धनस्यापहरणं विनाशने वा
शतयो दंडः क्षेत्रसेत्वादेस्तत्राप्येण साहसेन वा विनाश-

नै विनाशितसमं धनं चौरः साहसौ वा धनस्वामिनि
दाप्यः । हीनपुरुषस्तु द्विगुणं दद्व्य इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥ अथ घतातकान्वेषणं ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतर्थायवा ।

प्रष्टव्या योपितश्वास्य परपुंसि रताः पृथक् ॥

स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वापगतः सह ।

तत्प्रदेशसमापन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः ॥

तत्प्रदेशसमापन्नं हननप्रदेशसमीपगं । अत्र चतुर्थ-
चरणे पृच्छेद्वापि शनैःशनैरिति विवादरत्नाकरे पाठः ।

बृहस्पतिः ।

हतः संदृश्यते यत्र घातकश्च न दृश्यते ।

पूर्ववैरानुसारेण ज्ञातव्यः स महोभुजा ॥

प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिचांधवाः ।

प्रष्टव्या राजपुरुषैः सामादिभिरुपक्रमैः ॥

विज्ञेयो ऽसाधुसंसर्गान्निहोदेन वा नरैः ।

एषोदिता घातकानां तस्कराणां च भावना ।

गृहीतः शंकया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ॥

शपथेन विशोद्विष्यः सर्ववादेष्वयं विधिः ।

होढो निगदितः । शंकया इत्यत्र शंकित इति पाठो
रत्नाकरे दृष्टः । तत्कार्यं हननरूपं न प्रपद्यते पृष्टः सज्जा-
नुमन्यते । विवादार्चितामणिधृतो व्यासः ।

ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक् ससहायं सबांधवं ।

ह्न्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्देगजनकैर्नृपः ॥

बृहस्पतिः ।

दिव्यैर्विशुद्धो मोक्ष्यः स्यादशुद्धां वधमर्हति ।

निग्रहानुग्रहाद्राज्ञः कीर्तिधर्मश्च वर्द्धते ॥

असाधुनिग्रहात्साधोश्चानुग्रहणाद्राज्ञः कीर्तिधर्मयोरुप-
चयो भवतीत्यर्थः । रत्नाकरप्रभृतयो ऽप्येवं ।

इति विद्वद्विरचिते विवादान्वसेतुके ।

साहस्रे दडभेदायैरूर्मिः सप्तदशी गता ॥ १७ ॥

अष्टादशोर्मिः।

॥ अथ स्त्रीसंग्रहणं ॥

तत्र व्यासः ।

संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा ।

उत्तमंश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥

तदेवाह स एव ।

अदेशकाले संभाषा अरण्ये च परस्त्रिया ।

अपांगप्रेक्षणं हास्यं पूर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

सर्वमिदं रिरंसयेति बोध्यमेवं परत्रापि । बृहस्पतिरपि ।

अपांगप्रेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा ।

स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः ॥

नारदः ।

परस्त्रिया सहाकाले अदेशे पूरुषस्य तु ।

स्थानसंभाषणामोटास्त्रयः संग्रहणक्रमाः ॥

नदीनां संगमे तीर्थे आरामेषु वनेषु च ।

स्त्रीपुंसो यत्समीयातां तच्च संग्रहणं स्मृतं ॥

दूतीसंप्रेषणैर्वापि लेखसंप्रेषणैरपि ।

अन्यैर्वापि व्यभीचारैरायं संग्रहणं स्मृतं ॥

अकालादेशौ व्याख्यातार्थौ स्थानमेकत्र स्थितिः आमोदः परीहासः वनमारामादन्यत् संग्रहमिति सम्यक् गृह्यते तदनुरक्ततया प्रमीयते आशयो येन तत्संग्रहणं अनन्यथासिद्धपरस्त्रीसंलापादि तेन कर्मणा वचसा च परस्परानुरक्तावनुमीयेते अनन्यथासिद्धत्वबलादेवाज्ञतया ऋजुतया कार्यौलक्यादिना अन्यथाभिसंधिना वा रुतः संलापादिर्न संग्रहणं । एतत्परमेव मनुवचनमपि ।

भिक्षुका बन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।

संभाषणं गृहे स्त्रीभिः कुर्युरप्रतिवारिताः ॥

इति । बन्दिनः स्तावकाः दीक्षिताः संजातदीक्षाः कारवः शिल्पिनः अप्रतिवारिताः अनिपिद्वाः । तथाच येन व्यापारेणात्मचित्तं स्पष्टितमनुमीयते तदायं संग्रहणमिति चतुर्थार्थः । मध्यमे त्वाह बृहस्पतिः ।

प्रेषणं गंधमाल्यानां फलधूपान्नयाससां ।

संभाषणं च रहसि मध्यमे संग्रहं विदुः ॥

व्यासोपि ।

प्रेषणं गंधमाल्यानां धूपभूपग्न्याससां ।

प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमः संग्रहः स्मृतः ।

संभाषणमिति पूर्वापेक्षयातिशयितमभिमतं । गंधेत्यादि अर्य द्रव्यव्ययरूपतया पूर्वापेक्षया अधिकृत्यमितै

भावः । उत्तमे पुनराह विवादचिंतामणिविवादरत्नाकर-
योर्बृहस्पतिः ।

एकत्र शयनं क्रीडा चुंबनालिंगने तथा ।

एतत्संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः ॥

निगदव्याख्यानमेतत् । व्यासः ।

शय्यासने विविक्ते तु परस्परमुपाश्रयः ।

केशाकेशिग्रहश्चैव ज्ञेय उत्तमसंग्रहः ॥

चंडेश्वरधृतो मनुरप्याह ।

उपकारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससां ।

सहशय्यासनं चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।

परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतं ॥

उपकारक्रिया हिताचरणक्रिया उपचारेति कचित्पाठः ।
तत्र लग्नगंधानुलेपनतांबूलादिप्रेषणमर्थः केलिर्नर्म संग्र-
हणमुत्तममिति शेषः । प्रतिलेखे संग्रहे तु मनुः ।

अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणांतं दंडमर्हति ।

इदं तु उत्तमसाहसविषयं । शंखलिखितौ ॥ येन ये-
नाग्नेनापराधं कुर्यात्तत्तस्य च्छेत्तव्यमष्टसहस्रं वा अ-
न्यत्र ब्राह्मणाददंड्यो हि ब्राह्मणः ॥ वाशब्दो ऽत्र व्यव-
स्थिताविकल्पकस्तेन उत्तमाया नीचेन मध्यमसंग्रहे गच्छे-
दः । प्रथमसंग्रहे चाष्टसहस्राणीत्यर्थः इति लक्ष्मीधरः ।

१ एतदुपनिषिते स्तनत्रयादिदेशे स्त्रियं स्पृशेत्तथा वा भूषणादिने
स्पृष्टः क्षमते तदानीन्वयमंगोरुत्तरे सर्वं संग्रहणमिति तुल्लूकमष्टः ।

अदञ्जः शागीरदंडानर्हो ब्राह्मण इति रत्नाकरः ।

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।

विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रावेणाधिके ॥

एषु विषु संग्रहेषु यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहस्रा
दंडाः अधिकधनस्य त्वधिको दंड इत्यर्थः । एवं प्रकाराणि
बहूनि विवादरत्नाकरधृतानि कात्यायनादिवचनानि ना-
तिप्रयोजनकतया ग्रंथबाहुल्यभिया च न लिखितानि ।
सांप्रतममीषां दंडो ऽभिधीयते । तत्राह बृहस्पतिः ॥

परपत्न्या तु पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ।

पूर्वमाक्षारितो दोषेः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं ॥

यथा सह पूर्व यस्याभिलापो ऽभूत्तथा सह रहस्यप्यौ-
चितीवादादधिकं आलापमात्रं कुर्वाणः पूर्वसाहसं दंड्य
इत्यर्थः । मनुः ।

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।

न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन् हि तस्य व्यतिक्रमः ।

अनाक्षारिते निमित्तवशादोचितीवादादधिके ऽप्यालापे
न दोष इत्यर्थः । अनाक्षारितस्यापि निर्जने परस्त्रिया स-
ह संलापे दोष एवेत्याह स एव ।

परस्त्रियं यो ऽभिवदेतीर्ये ऽरण्ये गृहे ऽपि वा ।

नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥

न संभाषां परस्त्रीभिः प्रतिपिद्धः समाचरेत् ।

निपिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दंडमर्हति ॥

निपिद्धः तस्याः पत्यादिना निवारितः । याज्ञवल्क्यः ।

स्त्री निषेधे शतं दंड्या द्विशतं तु दमं पुमान् ।

प्रतिषेधे तयोर्दंडो यथा संग्रहणे तथा ॥

स्त्री चेन्निवारिता पुरुषेण सममालपति तदा शतं प-
णान्दंड्या पुरुष एव चेन्निवारितः स्त्रिया सहालपति
तदा द्वे शते पणान् दंड्यः । उभावपि निवारितौ चेत् प-
रस्परमालपतस्तदा द्वौ प्रत्येकं प्रथमसाहसं दंड्यावित्य-
र्थः । एवमेव विवादरत्नाकरविवादार्चितामणिप्रभृतयः ।
मनुः ।

किञ्चिदेव हि दाप्यः स्यात्संभाषां ताभिराचरन् ।

प्रेष्यासु चैकभक्तासु रहः प्रव्रजितासु च ॥

ताभिश्चारणदाराभिः तदुपक्रम्यैवैतस्याभिधानात् ।
अनुपदं व्यक्तीभविष्यति चेदं । एकपुरुषाश्रितया स्वप्रे-
ष्यया तापस्या वा रहसि सहालपन्किञ्चिदेव सुवर्णतो
न्यूनं दमं दाप्य इत्यर्थः । रत्नाकरादयोप्येवं । मात्स्ये ।

यस्तु संचारकस्तत्र पुरुषः स तथा भवेत् ।

पारदारिकवद्वंद्यो यश्च स्यादवकाशदः ।

संचारकोऽभिसारयिता अवकाशदोऽभिसारस्थानदा-
ता । तथा च यः स्त्रियं पुरुषं वाभिसारस्थानं प्रापयति
यो वा स्त्रीपुरुषयोरभिसारस्थानदाता तावुभौ पारदारि-
कवद्वंद्यावित्यर्थः । अनियतभर्तृकायास्तु संग्रहणे दंडो
नायमित्याह मनुः ।

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।

सज्जयंति हि ते नारीं निगूढाश्चारयंति च ॥

चारणो नटः । “ भाय्या पुत्रः स्विका तनुः ” इत्या-
दिस्मरणादिह आत्मा भार्या तेन आत्मानं भार्या जी-
वनार्थमुपजीवति आत्मोपजीवी शैलूपादिः एतौ हि
स्वस्त्रियमप्यलंरुत्य व्यभिचारयत इत्युक्तो नैतरसंग्रहे
दंडः । यदि तु ताभिरपि निगूढः संभाषणं कुरुते तदा
दंडलेशं दाप्य इत्युक्तं “ किञ्चिदेव हि दाप्यः स्यात् ” इत्य-
नेन प्राक् । एवमेव रत्नाकरः । अभिगमदंडस्त्वत्रापि स
तु बंध्यक्यभिगमनप्रकरणे वक्ष्यते । नारदः ।

नाथवत्या परगृहे संयुक्तस्य स्त्रिया सह ।

दुष्टं संग्रहणं तंज्ज्ञैर्नागितायाः स्वयं गृहे ॥

नाथवत्या सह तावत्संग्रहणं दुष्टं दंड्यतां बीजं यदि
सैव संग्रहीतुं गृहं स्वेच्छया समागत्य संग्राहयति तदा
तदपि न दुष्टमित्यर्थः । आपस्तम्बः ॥ अबुद्धिपूर्वमलंरुतो
युवा परदारानुपविशन् कुमारिं वा चावध्यो बुद्धिपूर्वं
तु दंड्यः ॥ अस्यार्थः । यद्यदुष्टाशय एव युवाऽज्ञाना-
दलंरुतः परस्त्रियाः परकन्यायाश्च समीपमुपसर्पति
तदा स राज्ञाऽवध्योऽभर्त्सनीयः । यदि तु दुष्टभाव एव
तथा कुरुते तदा वित्तानुसारेण दंडनीयः ॥ ५ ॥

॥ अथाभिगमदंडः ॥

तत्राह बृहस्पतिः ।

सहसा कारयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् । —

उत्कृत्य लिंगवृषणी भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

उध्मना कारयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दमः ।

अंकायित्वा भगांकेन पुरान्निर्वासयेत्ततः ॥

दमोऽतिमः समायां तु हीनायामर्दिकस्ततः ।

पुंसः कार्योऽधिकायां तु गमने संप्रमापयं ॥

यःसहसाचलेन परस्त्रियमनिच्छंतीमेवाभिगच्छति त-
स्य सर्वस्वं गृहीत्वा लिगवृषणौ छिन्वा गर्दभेन आमणं
कारयेत् । इदं तु बलच्छलाभ्यां समानायां । नीचायां
गमने त्वर्धम् । उत्तमायां गमने 'पुंसः कार्य' इत्यादिना
विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यस्तु छद्मना च्छलेन परस्त्रि-
यमनिच्छंतीमेवाभिगच्छति तस्य सर्वस्वमादाय भगां-
केनांकयित्वा पुरान्निर्वासनं दंडः । यस्तु बलच्छले वि-
हाय दूतादिप्रेषणद्वारा समानजातीया परस्त्रियं गच्छति
तस्यांतिमः उत्तमसाहसो दंडः । हीनवर्णा तु बलच्छले
विहाय दूतादिप्रेषणद्वारा गच्छतो मध्यमसाहसो दंडः ।
उत्कृष्टजातीयां तु दूतादिप्रेषणद्वारा बलच्छलाभ्यां गच्छ-
तो मारणमेव । नार्या अपि कर्णादिकर्तनं वक्ष्यमाणया-
ज्ञवल्कीपादित्यर्थः । विवादरत्नाकरे आपसंबः ॥ सन्नि-
पाते शिश्रस्य छेदनं वृषणस्य ॥ सन्निपातेऽभिगमे । ए-
तदपि प्रागुक्तविषयं । कात्यायनः ।

स्त्रीषु वृत्तोपयोगः स्यात्प्रसह्यं पुरुषो यदा ।

वधश्च प्रवर्त्तेत् कार्यातिरूपम् हि तत् ॥

स्त्रीषु उत्कृष्टजातीयासु वृत्तोपयोगो जाताभिगमः । प्र-
सह्यं हठेनेति रत्नाकरः । विवादचित्तामणौ याज्ञवल्क्यः ।

सजातावुत्तमो दंड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।

प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नाय्याः कर्णादिकर्तनं ॥

रक्षितसजातीयसकामपरस्त्रीगमने ब्राह्मणादीनामुत्त-
मो दंडः । मातृप्वलादीनां गमने तु वध एव वक्ष्यते ।
अरक्षितानुलोम्यागमने तु मध्यमः । वक्ष्यमाणमनुवचना-
त् । रक्षितानुलोम्यागमने तूत्तमसाहसः । 'सहस्रं ब्राह्मणो
दाप्य' इत्यादिवक्ष्यमाणमनुवचनात् । प्रतिलोमगमने
वध इत्यर्थः । तेन बृहस्पतिवाक्येऽपि पुंसः प्रमापणं स्त्रि-
याः कर्णकेशच्छेदनेन महद्द्रष्टव्यमिति मिथ्याः । कर्णादी-
त्यादिशब्दः केशादिपरः ॥ विष्णुः । पारजायी सवर्णागमने
तु उत्तमसाहसं दंड्यः । हीनवर्णागमने मध्यमं । गोगमने
अंत्यागमने वा वधः । उत्तमागमने च ॥ पारजायी
पारदारिकः । अंत्यागमने अस्पृश्यागमने । मनुः ।

शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमाविशन् ।

अगुप्तैकांगसर्वस्वैर्गुप्ते सर्वेण हीयते ॥

वैश्यः सहस्रं दंड्यः स्यात्संवत्सरनिरोधतः ।

सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति ॥

ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु सेवेयातामिति स्थितिः ।

गुप्तां चेच्छूद्रवदंड्यो दग्धव्यो वा कंठाग्निना ॥

द्वैजातं वर्णं द्विजातिलिख्यं आविशन् अधिगच्छन् अ-
गुप्तैकांगसर्वस्वैः अगुप्तायामेकांगेन शिश्रुरूपेण सर्वस्वे-
न च हीयते 'आर्यस्त्रीगमने लिंगोद्धार' इति वचनैकवा-
क्यत्वात् । सर्वेण अंगेन सर्वस्वेन च सर्वस्वहरणं गुप्तां
चेत् वधोधिक इति रत्नाकरः । कुल्लूकभट्टस्तु भर्त्रादिर-

क्षितामरक्षितां वा द्विजातिस्त्रियं यदि शुद्रो गच्छेत्तदा
रक्षारहितां गच्छन् लिङ्गसर्वस्वाम्या वियोजनीयः । अत्रा-
गविशेषाश्रवणेपि “आर्यरूपभिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्व-
हरणं गोप्ता चेद्बधोऽधिकः” इति गौतमवचनालिङ्गच्छे-
दः । रक्षिता मैथुनं गच्छन् शरीरधनहीनः कर्तव्य इत्या-
ह । अगुप्तब्राह्मणीगमने वैश्यः संवत्सरं बध्वा सहलेण दं-
ड्यः । क्षत्रियस्तु सहस्रं दंड्यो मूत्रेण शिरोभिपेच्य मुण्ड-
नीयः । गुप्ता चेदिति रक्षितां ब्राह्मणी गच्छतो वैश्यक्षत्रि-
र्ययोः शूद्रवदंडो दाहो वा कटाग्निना । तथा चंडेश्वरधृतो
मनुः ।

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पंचशतो दमः ।

मूत्रेण मौण्ड्यमृच्छेत्तु क्षत्रियो दंडमेव वा ।

यदि क्षत्रियः परक्षत्रियामगुप्तां संगच्छेत्तदा मूत्रेण मौ-
ड्यं यद्वा वैश्यवत्पंचशतं पणान् दंड्य एवेति विषादरत्ना-
करः । लक्ष्मीधरेण तु दण्डमेव वेत्यत्र मौण्ड्यमेव वेति
पठितं । नारदः ।

माता मातृष्वसा श्वश्रूमांतुलानी पितृष्वसा ।

पितृष्वसालिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥

दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।

राज्ञा प्रवजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥

आसामन्यतमां गत्वा गुरुतल्पग उच्यते ।

शिश्रस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दंडो विधीयते ॥

मातात्र जननीव्यतिरिक्ता पितृपत्नी सगोत्रेति शर-

णागताया विशेषणं । एवं धात्रीत्यत्रापि तथेति बोद्धव्यम् ।
अतो 'न बालधात्रीं स्वदासीं चे'ति प्रागुक्तेन विरोध इति
विश्वरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

छित्त्वा लिंगं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियस्तथा ।

सकामाया इति उक्तानां पण्णां मध्ये यथोक्तं प्रतियोगि-
निं या सकामा रमयति तस्या अपि लिंगच्छेदनपूर्वक-
वधो दंड इत्यर्थः । व्यासः ।

गुप्तायाः संग्रहे दंडो यथोक्तः परिकीर्तितः ।

इच्छंत्यामागतायां तु गच्छतोऽर्द्धदमः स्मृतः ॥

यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्द्धदंडः । क्लीबाश्लिषा-
र्याव्यतिरिक्तास्तु यथानुगमावृत्तौ । विष्णुः ।

अदुष्टत्यक्तदारस्य क्लीबस्याक्षमकस्य च ।

सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

सेच्छान्द्वारानुपेयुष इत्यन्वयः । तेन, क्लीबस्याक्षमस्य
'वा सेच्छान्स्वच्छंदान् तथा अदुष्टत्यक्तदारस्य दारानुपे-
युषः उपगच्छतः पुरुषस्य न दंड इत्यर्थः । मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।

शतानि पंच दंड्यः स्यादिच्छन्त्या सह संगमः ॥

मौढ्यं प्राणांतिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो ब्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तत्समं दंडमर्हतः ॥

शूद्रायां क्षत्रियविंशोः साहस्रं वै भवेद्दमः ॥

बलादिति दंड्य इत्यन्वयि अतो 'दमोतिमः समाया-
मि'ति बृहस्पतिवाक्येन सजातौ उत्तमो दंड इति याज्ञ-
वल्क्यवाक्येन पारजायी सवर्णागमने उत्तमसाहसमिति
विष्णुवाक्येन च विरोध इति विश्वरूपः । मौड्यमिति य-
त्राभिगमने प्राणांतिको दंड उक्तः तत्र ब्राह्मणस्य शिरो-
मुंडनमेव दंडः दंडमर्हत इत्यत्र दंडो मध्यमसाहसः वै-
श्यस्य निर्गुणक्षत्रियागमने । अन्यथा तत्रापि सहस्रं दंड
इति मिश्राः । अयं च दंडः सगुणवैश्यस्यात्यंतनिर्गुण-
क्षत्रियागमने अन्यथा वधः अतः 'पुंसः कार्योऽधिकाया-
मि'त्यनेन 'प्रातिलोभ्ये वधः पुंस'इत्यनेन गोगमने अंत्या-
गमे उत्तमागमने चेत्यनेन 'वैश्यो राजन्यायां मैथुनमा-
चरन्नि'त्यनेन च न विरोध इति प्राहुः । गुप्तामित्यस्य
क्षत्रियामित्यनेनान्वयः । गुप्ताया गमने वधस्योक्तत्वादित्य-
पि केचित् ॥ इदानीं वधे प्रकार उच्यते ॥ बौधायनः ॥
शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । ब्रा-
ह्मणो गंतारमित्यनुवृत्तौ यमः ।

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तप्त आयसे ।

दहेत् पापकृतं तत्र काष्ठैः पर्णैस्त्वृणैस्तथा ॥

हारीतः ॥ श्रेयसः शयनशायि नं राजा बध्वा श्वभिः
सादयेत् काष्ठैश्चैनां दाहयेत् ॥ श्रेयसः उत्कृष्टवर्णस्य श-
यनशायिनं स्त्रीगामिनं एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियं । गोतमः ॥

णागताया विशेषणं । एवं धात्रीत्यत्रापि तथेति बोद्धव्यम् ।
अतोऽन बालधात्रीं स्वदासीं चेति प्रागुक्तेन विरोध इति
विश्वरूपः । याज्ञवल्क्यः ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।

आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

छित्त्वा लिंगं वधस्तस्य सकामायाः स्त्रियस्तथा ।

सकामाया इति उक्तानां पण्णां मध्ये यथोक्तं प्रतियो-
गिनं या सकामा रमयति तस्या अपि लिंगच्छेदनपूर्वक-
वधो दंड इत्यर्थः । व्यासः ।

गुप्तायाः संग्रहे दंडो यथोक्तः परिकीर्तितः ।

इच्छंस्यामागतायां तु गच्छतोऽर्द्धदमः स्मृतः ॥

यथोक्त उत्तमसाहसरूपः । एष त्वर्द्धदंडः । स्त्रीचाक्षिभा-
याव्यतिरिक्तास्तु यथानुगमावृत्तौ । विष्णुः ।

अदुष्टत्यक्तदारस्य स्त्रीवस्याक्षमकस्य च ।

सेच्छानुपेयुषो दारान्न दोषः साहसे भवेत् ॥

सेच्छान्द्वारानुपेयुष इत्यन्वयः । तेन, स्त्रीवस्याक्षमस्य
वा सेच्छान्स्वच्छंदान् तथा अदुष्टत्यक्तदारस्य दारानुपे-
युषः उपगच्छतः पुरुषस्य न दंड इत्यर्थः । मनुः ।

सहस्रं ब्राह्मणो दंड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्भजन् ।

शतानि पंच दंड्यः स्थादिच्छन्त्या सह संगमः ॥

मौख्यं प्राणांतिको दंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् ॥

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।

यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तत्समं दंडमर्हतः ॥

शूद्रायां क्षत्रियविंशोः साहस्रं वै भवेद्धमः ॥

यत्नादिति दंड्य इत्यन्यथि अतो 'दमोतिमः समाया-
मि'ति बृहस्पतिवाक्येन सजातो उत्तमो दंड इति याज्ञ-
वल्क्यवाक्येन पारजायो सवर्णागमने उत्तमसाहसमिति
विष्णुवाक्येन च विरोध इति विश्वरूपः । मौढ्यमिति य-
त्राभिगमने प्राणांतिको दंड ढक्तः तत्र ब्राह्मणस्य शिरो-
मुंडनमेव दंडः दंडमर्हत इत्यत्र दंडो मध्यमसाहसः वै-
श्यस्य निर्गुणक्षत्रियागमने । अन्यथा तत्रापि सहस्रं दंड
इति मिश्राः । अयं च दंडः सगुणवैश्यस्यात्यंतनिर्गुण-
क्षत्रियागमने अन्यथा वधः अतः 'पुंसः कार्योऽधिकाया-
मि'त्यनेन 'प्रातिलोभ्ये वधः पुंस' इत्यनेन 'गो'गमने अंत्या-
गमे उत्तमागमने चेत्यनेन 'वैश्यो राजन्यायां मैथुनमा-
चरन्नि'त्यनेन च न विरोध इति प्राहुः । गुप्तामित्यस्य
क्षत्रियमित्यनेनान्वयः । गुप्ताया गमने वधस्योक्तत्वादित्य-
पि केचित् ॥ इदानीं वधे प्रकार उच्यते ॥ बौधायनः ॥
शूद्रं कटाग्निना दहेत् ॥ द्विजस्त्रीगमने इति शेषः । ब्रा-
ह्मणो गंतारमित्यनुवृत्तौ यमः ।

शूद्रं तु घातयेद्राजा शयने तप्त आयसे ।

दहेत् पापकृते तत्र काष्ठैः पर्णैस्तृणैस्तथा ॥

हारीतः ॥ श्रेयसः शयनशायि नं राजा बध्वा श्वभिः
सादयेत् काष्ठैश्चैनां दाहयेत् ॥ श्रेयसः उत्कृष्टवर्णस्य श-
यनशायिनं स्त्रीगामिनं एनामुत्कृष्टवर्णस्त्रियं । गोतमः ॥

अभिस्तु खादयेद्राजा हीनवर्णगमे स्त्रियं ।

अत्र अभिः खादयेद्राजा हीनवर्णगमने स्त्रियं प्रकाशं
पुमांसं धातयेत् यथोक्तमिति पारिजातरत्नाकरयोः पाठः ।
तत्र यथोक्तमिति पुंसोऽपि वा अभिः खादनमिति रत्नाक-
रकारेण व्याख्यातं । यथोक्तं लिंगोद्धारः सर्वस्वहरणं
चेति पारिजातव्याख्यानं । वशिष्ठः ॥ शूद्रश्चेद्ब्राह्म-
णीं गच्छेत् वीरणैर्वेष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत् । ब्रा-
ह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां
खरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत् पूता भवतीति वि-
ज्ञायते । वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीं गच्छेत्लोहितदर्भैर्वेष्टयित्वा वै-
श्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि वापनं कृत्वा स-
र्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां खरमारोप्य महापथमनुव्राजयेत् पू-
ता भवतीति विज्ञायते । राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत् श-
रपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत् । ब्राह्मण्याः शिरसि
वापनं कृत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य नग्नां खरमारोप्य महापथ-
मनुव्राजयेत् पूता भवतीति विज्ञायते । एवं वैश्यो राजन्यायां
मैधुनमाचरन् शूद्रस्तु राजन्यावैश्ययोः ॥ महापथो राज-
पथः । यमः ।

वृषलं सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।

तां अभिः खादयेद्राजा संस्थाने वध्यघातिनां ॥

वैश्यं वा क्षत्रियं वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।

शिरसो मुंडनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु ॥

वध्यघातिनां स्थाने वध्यान् ये घातयन्ति चाङ्गलावय-

स्तैरधिष्ठिते देशे इति चंडेश्वरः । बृहस्पतिः ।

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।

कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्द्धदमः स्मृतः ॥

च्छिन्ननासौष्ठकर्णां तां परिभ्राभ्याप्सु मज्जयेत् ।

खादयेद्वा सारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते ॥

तत्र सा दंज्या यः स्त्रियं प्रलोभ्य संगच्छतः पुरुषस्य
दंडस्तेन दंज्या तदंडार्द्धं पुरुषस्य च्छिन्नेत्यादिना तस्या
एवाधिको वैकल्पिक उक्तः । बहुसंस्थिते बहुभिराकीर्णो ।
एवमेव रत्नाकरः । मनुः ।

भर्तारं लंघयेद्या तु स्त्री ज्ञातिबलदर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुसंस्थिते ।

लंघयेत् पतिमवज्ञाय पुरुषान्तरं गच्छेत् । तथा च ध-
नवात्रादिसौटर्यादिदर्पेण या पतिमवमन्य व्यभिचरेत्
तां राजा लोकमध्ये कुक्कुरैः खादयेदित्यर्थः । हन्यादित्य-
नुवृत्तौ विष्णुः ॥ स्त्रियं संसक्तभर्तृकां तदतिक्रामणीं च
असक्तभर्तृकां पत्या अनुपभुक्तां तदतिक्रामणीं पुरुषा-
न्तरगामिनीं मिलितमिदं हनननिमित्तं ॥ बृहस्पतिः ।

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां यासयेद्बृहे ।

मलिनांगीमधःशय्यां पिंडमात्रोपजीविनी ।

कारयेन्निष्ठुतिं रुच्छ्रं पराकं वा समे गतां ।

हीनवर्णोपभुक्ता या त्याग्या यध्याथवा भवेत् ।

समे गतां समयणं पुरुषे संगतां । धनदंडे विशेषयति
कात्पायनः ।

नास्वतंत्राः स्त्रियो ग्राह्याः पुमांस्त्रापराधयते ।

प्रभुणा शासनीयास्ता राजा च पुरुषं नयेत् ।

अस्वतंत्राः सस्वामिकाः स्त्रियो न ग्राह्याः न कर्षणी-
या न धर्त्तव्या इति मिश्राः । राजा तु पुरुषं नयेत् स्त्री-
स्वामिनं पुरुषं प्रति तां प्रापयेत् । स्वामिद्वारैव त-
द्वंद्वो ग्राह्य इति तात्पर्यम् । तथाच विवादार्चितामणौ
कात्यायनः ।

प्रोपितस्वामिका नारी प्रापिता ययभिग्रहे ।

तावत्सा बन्धने स्थाप्या यावत्स्यादागतः प्रभुः ॥

अभिग्रहे अभिसारनिमित्तग्रहे सति राजपुरुषैर्यादि रा-
जगृहमानीता । मत्स्यपुराणे ।

- बलात्सद्रूपयेयस्तु परभार्या पुनः क्वचित् ।

वधद्वंद्वो भवेत्तस्य नापराधो भवेत्स्त्रियः ।

- नापराध इति तु आनुलोम्बे बोध्यं । मनुः ।

योऽकामां द्रूपयेत्कन्या स सद्यो वधमर्हति ।

सकामां द्रूपयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ॥

तुल्योऽपि गमनीयासजातीय इति चंडेश्वरः । अनि-
च्छंती कन्यां अभिगच्छन् तत्सवर्णो वध्यः न त्विच्छं-
तीमपीत्यर्थः । एवमेव विवादार्चितामणिः ।

उत्तमां भजमानस्तु जघन्यो वधमर्हति ।

शुल्क दद्यात्सेवमानः संप्रयच्छेत् पिता यदि ।

उत्कृष्टवर्णा कन्यामिच्छंती अनिच्छंती वा अधमवर्णो-
ऽभिगच्छन् वध्यः तस्यास्वत्पितुश्चेच्छया तामभिगच्छ-

नसवर्णः शुल्कं तत्पित्रे दाप्यः किंतु सा दत्तशुल्का ते-
नैव विवाहा इति । तदाह नारदः ।

सकामायां तु कन्यायां सवर्णे नास्त्यतिक्रमः ।

किं त्यलंकृत्य सत्कृत्य स एवेनां समुद्देहेत् ।

शंखः ॥ समां शुल्कमाभरणं द्विगुणं स्त्रीधनं च दत्त्वा
प्रतिपयेत् ॥ समां कन्यां स्वयं रमितां शुल्काभरणस्त्री-
धनानि द्विगुणानि दत्त्वा विवहेदित्यर्थः । मनुः ।

अभिपन्न तु यः कन्यां कुर्यादप्येण मानवः ।

तरयाशु कर्त्तदंगुल्यौ दंडं चार्हति पट्शतं ।

सवर्णामनिच्छन्तीं कन्यां अभिभूय योनावंगुलिप्रक्षेपे-
ण यो मैथुनयतीं कुर्यात्तस्यांगुलिच्छेदः पट्शतपणं दं-
डश्चेत्यर्थः । सकामायांमाह स एव ।

सकामां दूषयंस्तुल्यो नांगुलिच्छेदमाप्नुयात् ।

द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसंगयिनिवृत्तये ।

सकामामिच्छन्तीं दूषयन् योनावंगुलिप्रक्षेपेण रमयन्
तुल्यः सवर्णः । नारदः ।

कन्यायामसकामायां व्यंगुलस्यावकर्त्तनं ।

उत्तमायां वधस्त्येयं सर्वस्वहरणं तथा ॥

व्यंगुलस्य अंगुलिद्वयस्य । अंगुलीसाध्यमेथुनविषयमे-
तत् । येन येनांगेनापराध्यात्तदेवास्य कर्त्तव्यमिति पारि-
जातः । स्नाकरस्याप्यत्रैव स्वरसः । हरिहरस्तु व्यंगुलप-
रिमाणालिङ्गच्छेद इत्याह । नारदः ।

कन्यां भर्तृनीमुत्पृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।

जघन्यं सेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे ॥

कन्यैव कन्यां या-कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतो दमः ।

शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाष्टयादृशः ॥

भजंतीमित्यनेन सकामाऽनुगम्यते तेनानिच्छायां दंड-
लेशोस्तीति बोध्यमिति । कुर्यात्तयोनावंगुलिप्रक्षेपेण दूष-
येत् । शिफा जटाकाररज्ज्वादिप्रहारान् इत्यर्थः । इति चं-
डेश्वरः ।

या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौञ्चमर्हति ।

अंगुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्धनं तथा ॥

स्त्री कन्यातियोपित् तथा च या पुनः स्त्री कन्यां तयो-
नावंगुलिप्रक्षेपेण दूषयेत् सा तक्षणादेव शिरोमुण्डनं त-
दभ्यासेंगुल्योश्छेदनं गर्दभेन च राजगमनमार्गगमनम-
र्हतीत्यर्थ इति मिश्राः । याज्ञवल्क्यः ।

अलंकृतां हरन् कन्यामुत्तमं हन्यथाऽधमं ।

दंडं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः ॥

सकामास्वानुलोम्यासु न दोषस्त्वन्यथा दमः ।

रूपेण तु करच्छेदस्तूत्तमायां वधस्तथा ॥

अलंकृतां अन्यस्मै दातुं प्रसाधितां उत्तमं साहसं अ-
न्यथा अनलंकृतां चेत्तदा अधमं प्रथमं साहसं प्राति-
लोम्ये तु उत्तमायां वधो हीनवर्णस्यान्यथेति तस्या अ-
कामत्वे इति मिश्राः । अलंकृतामिति कन्यामलंकृताम-
निच्छंतीमभिगमनार्थं हरणे उत्तमसाहसं दद्यात् । अ-
न्यथा हरन्वधमसाहसं । तत्र सजातीयासु प्रातिलोम्ये तु

हर्तुर्वध एव । सकामास्विति इच्छन्तीष्वनुलोमासु इति
गमनार्थं हरणे उत्तमसाहसं दद्यात् न दोषः । समानजा-
तीयासु कन्यासु गमनवर्जं अहंकारेणांगुलिप्रक्षेपसाध-
नदूषणे हस्तच्छेदः । उत्तमायां वध एवेति दीपकलिका ॥

॥ अथ बंधक्यादिगमनदंडः ॥

तत्र बंधकपधिकारे विवादरक्षाकरे यमः ।

पारदारे सवर्णासु दंड्याः स्युः पंच रुष्णलान् ।

असवर्णास्वानुलोम्ये दंडो द्वादशको दमः ॥

पारदारे परदारगमने यवत्रयं रुष्णलः द्वादशको द्वादश-
पणाः । व्यासः ।

बहुभिर्भुक्तपूर्वा या गच्छेयस्तां नराधमः ।

तस्य वेश्यावदिच्छंति दंडनं न तु दारवत् ॥

दारवत्कुलस्त्रीवत् । कात्यायनः ।

कामार्ता स्वैरिणी या तु स्वयमेव प्रक्रामयेत् ।

राजादेशेन भोक्तव्या विरुपाक्ष जनसन्निधौ ॥

नारदः ।

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्क्रामिणी च या ।

गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥

आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।

गम्या अपि हि नोपेयायतस्ताः सपरित्रहाः ॥

अस्यार्थः । स्वैरिणी स्ववशा पुंश्चली तस्या विशेषणम-
ब्राह्मणीति क्षत्रियायेति यावत् । दासी स्वीया कर्मक-
री निष्क्रामणी कुटुंबविनिर्गता पुंश्चली गम्याः स्युरिति

दंडनिषेधमात्रं न तु पापनिषेधः । भुजिष्यासु अन्येनावरुध्य भुज्यमानासु सपरिग्रहाः परेणावरुद्धाः । चंडेश्वरधृतो याज्ञवल्क्यः ।

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।

गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पंचाशत्पणिकं दमं ॥

अवरुद्धासु दासीषु अन्येनावरुध्य धृता दास्यः तासु गम्यास्वपि अनुलोमजातास्वपीति चंडेश्वरः । परावरुद्धासु दासीषु भोगार्थमवरुद्धासु सतीष्विति अनुलोम्येन गम्या अपि गच्छन् पंचाशत्पणिकं दंडं दाप्य इति दीपकलिका । व्यासोऽपि ।

परावरुद्धागमने पंचाशत्पणिको दमः ।

प्रसह्य वेश्यागमने दंडो दशपणः स्मृतः ॥

अव्याख्यागम्यमेतत् । याज्ञवल्क्यः ।

प्रसह्य दास्या गमने दंडो दशपणः स्मृतः ।

बहूनां ययकामासी चतुर्विंशतिकः पृथक् ॥

असी दासी ययकामा सती नैरन्तर्येण बहुभिर्गम्यते तदा तेषां प्रत्येकं चतुर्विंशतिपणात्मको दंडः । नारदः ।

परुयोनावतिक्रामन् विनेमः स शतं दमं ।

मध्यमं साहसं गोषु तदेयास्यायसापिषु ॥

अतिक्रामन्मैधुनं गच्छन् पणशतं दंडश्च इति विवादचितामणिः । रुदमीवरस्तु स दमं शतमिति विकलं पठति तत्र कलन्तो न कश्चिद्विरोधः । विवादरत्नाकरस्तु स दशं शतमिति पठित्या दशाधिकपणशतं दंडश्च इति म्या-

ख्यातवान् । नन्न समीचीनतया प्रतिभाति लक्ष्मीधराय-
सम्मतत्वात् । पशून् गच्छन्निति तल्लिखितनारदवचन-
विरोधाच्च । मध्यमसाहसमिदं वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रस्य
गोगमने पूर्वं वधाभिधानात् । मनुजोत्तमस्य ब्राह्मण-
स्याग्रे नारदेनैव सुवर्णरूपदंडाभिधानात् । यथा नारदः ।

सुवर्णं तु भवेदंज्यो न ब्रजन्मनुजोत्तमः ।

पशून्गच्छन्शतं दंज्यो हीनांगी चैव मध्यमं ।

हीनांगी छिन्ननासादिः । विष्णुः ॥ पशुगमने पणशतं
दंडः ॥ मत्स्यपुराणे ।

तिर्यग्योनी तु गोवर्जं मैथुनं यो निपेवते ।

स पणं प्राप्नुयादंडं तस्याश्च यवसोदकं ॥

पणं शतसंख्यमिति चंडेश्वरः ।

वेश्यागामी द्विजो दंज्यो वेश्याशुल्कसमं दमं ।

यद्वेश्याभिगमने शुल्कं पंचशतपणरूपं तावान् वेश्या-
भिगामिनो ब्राह्मणस्य दंडः । एवं च ।

प्रसह्य वेश्यागमने दंडो दशपणः स्मृतः ।

इति तु शूद्रपरमिति निर्णयते । नारदः ।

अगम्यागामिनः शास्त्रि दंडो राज्ञा प्रकीर्तितः ।

प्रायश्चित्तविधानं तु पापानां स्पादिशोधनं ॥

चौरपारदारिकादिगहीतराष्ट्रभर्तुं राज्ञः प्रशंतामाह चं-
डेश्वरधृतो मनुः ।

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक् ।

न साहसिरुदण्डघ्नी स राजा शक्रलोकभाक् ॥

तथाच व्यासः ।

पूर्वोत्थानपरा दक्षा जघन्यासनशायिनी ।
अंवागुष्टानुकूला स्त्री भवेद्वै पुण्यकर्मणः ॥

मनुः ।

संवत्सरमुदीक्षेत द्वितीयो योषितं पतिः ।
ऊर्ध्व संवत्सरात्त्वेनां दयां कृत्वा न संवसेत् ॥

साध्व्यास्त्यागे दंडमाह चंडेश्वरघृतो नारदः ।
अनुकूलामवागुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन्भार्यामवास्थाप्यो राज्ञा दंडेन भूयसा ॥

नारदः ।

अन्योन्यं त्यजतोरगः स्यादन्योन्यं निरुद्धयोः ।
स्त्रीपुंसयोर्निगूढाया व्यभिचारादृते स्त्रियाः ॥
स्त्रीधनश्रष्टसर्वस्वां गर्भविभ्रंशिनीं तथा ।
भर्तुश्च वधमिच्छंतीं स्त्रियं निर्वासयेद्गृहात् ॥
'आगः पापं स्त्रीधनत्वेन श्रष्टं सर्वस्वं यस्या' इति वि-
ग्रहः । कल्पतरुकारस्तु स्त्रीधनत्वेन श्रष्टं श्रंशितं सर्वस्वं
यया सा तथा श्रष्टमित्यंतर्भूतपण्यर्थकमिति वर्णयति ।
तथा ।

अनर्थजननी नित्यं तथैवाप्रियवादिनी ।
पूर्वाशनी च या भर्तुस्तां स्त्रीं निर्वासयेद्गृहात् ॥
बंध्या स्त्रीजननी नित्यं प्रतिकूला च सर्वदा ।
कामतो नाभिनेदत कुर्वन्नेव स दोषभाक् ॥
कुर्वन्नित्यस्याभिनेदनामित्यादिसंबन्धः । मनुः ।

ऋतुस्नाता तु या नारी भर्तारं नोपगच्छति ।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं च विवासयेत् ॥

मनुः ।

स्वच्छन्दगा च या नारी तस्यास्त्यागो विधीयते ।

न चैव स्त्रीवधं कुर्यात् न चैवांगविकर्तनं ॥

स्वच्छन्दव्यभिचारिण्या विषस्रं त्यागमवधीत् ।

न वधं न च वैरूप्यं वधं स्त्रीणां विवर्जयेत् ॥

न वधं न च वैरूप्यं इति अवधीदित्यन्वयः । पृथिवीं प्र-
ति लक्ष्मीवाक्ये विष्णुः ॥

नारीषु नित्यं शुचिभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।

अमुकहस्तासु प्रजान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु बलिप्रियासु ॥

सुश्लिष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु कलिष्वपेतासु विलोलुपासु ।

धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदा हंजगतां विधात्रि ।

बलिः पूजोपहारः कलिः कलहः विलोलुपा लोभशू-

न्या जगतां विधात्रीति पृथिव्याः संबोधनं । शंसलि-

खितौ ॥ स्त्री नानुका बहिर्निःक्रामेत् । नानुत्तरीया परि-

धापयेत् ॥ न चोत्सवे गंधमाल्याभरणानि विरुतानि

वासांसि विभृषात् । न परपुरुषमभिभाषेत अन्यत्र बा-

लकप्रव्रजितवृद्धेभ्यः । न नाभिं दर्शयेत् । कुलपधूरा

गुल्फाम्यां वासः परिदृष्ट्यात् । न खनी विवृती कुर्यात् ।

न हसेदनावृतं ॥ अनावृतं मुत्तमनाच्छाद्य । मनुः ।

माट्या वा युवत्या वा वृद्ध्या वापि योपिता ।

न स्वातंत्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्रहाहस्य यौवने ।
 पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रतां ॥
 पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।
 एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्य कुर्याच्छुभे कुले ॥

याज्ञवल्क्यः ।

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययविर्जिता ।
 कुर्याच्छुशुरयोः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥
 स्त्रीधर्माधिकारे विष्णुः ॥ भर्तुः समानचारित्र्यं श्वशुर-
 गुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंस्कृतोपस्करता सुगुप्तभांड-
 ता मंगलाचारतत्परा भर्तरि प्रीते प्रतिकर्मक्रिया-
 ष्वरगृहेष्वनभिगमनं द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानं सर्वकर्मा-
 स्वतंत्रता बाल्ययौवनवार्द्धकेषु पितृभर्तृपुत्रपराधीनता ॥
 महाभारते ।

यदैव भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियं ।
 उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥
 शंखलिखितौ ॥ श्वःश्वः पचनभांडानामुपलेपनं स्वमृष्ट-
 गृहद्वारोपलेपनं रुतशौचानुकूल्यदध्यक्षतदूर्वाप्रवालपु-
 ष्पाहृतबलिकर्मश्वश्रूश्वशुराभिवंदनानंतरं गृहावश्यक-
 नि कुर्यात् । न देवभृत्यातिथिभ्यो ऽग्रे ऽश्रीयात् । न भ-
 र्तुरन्यत्र प्रतीकारौषधात् ॥ श्वः श्वः आगामिन्यागामि-
 नि दिने न भर्तुरग्रे ऽश्रीयादित्यन्वयः । अन्यत्र प्रती-
 कारौषधात् रोगप्रतीकारकारणमौषधं तु भर्तुरग्रे ऽप्य-
 श्रीयादित्यर्थः । मनुः ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥

सर्वाण्येतानि दूषणौपयिकानि विवक्षितानि ॥ स्वप्नो
दिवास्वप्नः ।

पानाटनदिवास्वप्नमक्रियादूषणं स्त्रियाम् ।

इति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अक्रिया गृहक्रि-
यानाचरणं ॥

॥ अथ मृतभर्तृकाधर्मा उच्यन्ते ॥

तत्राह नारदः ।

मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्भुताशनं ।

सारुंधतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिलः कोट्योर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे ।

तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ॥

तद्वद्भर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ।

क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिद्राश्चतुर्दश ॥

ब्रह्मघ्नो वा रुतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि मानवः ।

तं वै पुनाति सा नारी इत्यागिरसभाषितं ॥

साध्वीनामेव नारीणामग्निसंपतनादृते ।

नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिंचित् ॥

यावन्नाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥

विष्णुः ॥ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ॥

बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत्पाणिग्राहस्य यौवने ।

। पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रता ॥

पित्रा भर्त्रा सुतैर्वापि नेच्छेद्विरहमात्मनः ।

एषां हि विरहेण स्त्री गर्ह्य कुर्याच्छुभे क्लृप्ते ॥

याज्ञवल्क्यः ।

संयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययविवर्जिता ।

कुर्याच्छुश्रूष्योः पादवन्दनं भर्तृतत्परा ॥ ।

स्त्रीधर्माधिकारे विष्णुः ॥ भर्तुः समानच्चरित्र्यं श्वशुर-

गुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंस्कृतोपस्करता सुगुप्तभांड-

ता मंगलचारतत्परता भर्त्तरि प्रीते प्रतिकर्मक्रिया

परगृहेष्वनभिगमनं द्वारदेशगवाक्षेष्वनवस्थानं सर्वकर्मा-

स्वतंत्रता बाल्ययौवनवार्द्धकेषु पितृभर्तृपुत्रपराधीनता ॥

महाभारते ।

यदैव भर्ता जानीयान्मंत्रमूलपरां स्त्रियं ।

उद्दिजेत तदैवास्याः सर्पाद्विश्वगतादिव ॥ ।

शंखलिखितौ ॥ श्वःश्वः पचनभांडानामुपलेपनं स्वमृष्ट-

गृहद्वारोपलेपनं कृतशौचानुकूल्यदध्यक्षतद्व्याघ्रवालपु-

ष्पाहृतवलिकर्मश्चश्रूश्चशुराभिवटनानंतरं गृहावश्यक-

कुर्यात् । न देवभृत्यातिथिभ्यो ऽग्रे ऽश्रीयात् । न भ-

प्रतीकारौपघात् ॥ श्वः श्वः आगामिन्यागामि-

दिने न भर्तुरग्रे ऽश्रीयादित्यन्वयः । अन्यत्र प्रती-

कारौ रोगप्रतीकारकारणमौपघं तु भर्तुरग्रे ऽप्य-

श्रीयादित्यर्थः । मनुः ।

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनं ।

स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥

सर्वाण्येतानि दूषणौपयिकानि विवक्षितानि । स्वप्नो
दिवास्वप्नः ।

पानाटनदिवास्वप्नमक्रियादूषणं स्त्रियाम् ।

इति बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । अक्रिया गृहक्रि-
यानाचरणं ॥

॥ अथ मृतभर्तृकाधर्मा उच्यन्ते ॥

तत्राह नारदः ।

मृते भर्तरि या नारी समारोहेदुवाशनं ।

सारुंधतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥

तिलः कोट्योर्द्धकोटी च यानि शेमाणि मानवे ।

तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥

व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलम् ॥

तद्वद्भर्तारमादाय तेनैव सह मोदते ।

क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

ब्रह्मघ्नो वा रुतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि मानवः ।

तं वै पुनाति सा नारी इत्यांगिरसभाषित ॥

साध्वीनामेव नारीणामग्निसंपतनादृते ।

नान्यो धर्मोऽस्ति विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥

यावन्नाशौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।

तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात्कथंचन ॥

विष्णुः ॥ मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ॥

बृहस्पतिः ।

व्रतोपवासनियता ब्रह्मचर्यव्यवस्थिता ।
दमदानवतो नित्यमपुत्रापि दिवं व्रजेत् ॥

मनुः ।

कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
न तु नामापि गृह्णीयान्मृते पत्यौ परस्य तु ॥
आसीताऽऽमरणात्क्षान्ता नियता ब्रह्मचारिणी ।
यो धर्म एकपत्नीनां कांक्षन्ती तमनुत्तमं ॥
इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।
स्त्रीपुंभर्मैस्तरंगोयमेकोनविंश ईरितः ॥ ११ ॥ ५ ॥

विशोर्मिः

॥ अथ द्यूतसमाह्वयः ॥

तत्राह मनुः ।

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥

अप्राणिभिः पाशकायैः । समाह्वयलक्षणं व्यक्तमाह
बृहस्पतिः ।

अन्योन्यं परिगृहीताः पक्षिमेषवृषादयः ।
प्रहरन्ते रुतपणासं वदन्ति समाह्वयं ॥

मनुः ।

प्रकाशमेतत्तात्त्विकं यद्देवनसमाह्वयो ।
तयोर्नित्यं प्रतीयाते नृपतिर्यत्नवान्भवेत् ॥
द्यूतं समाह्वयं चैव यः कुर्याद्यश्च कारयेत् ।

तान्सर्वान्धातयेद्राजा शूर्द्धांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥

यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा स भीकः कारयेत् ते-
पामपराधापेक्षया राजा ताडनादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

यूतमेतत्पुरा कल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।

तस्माद्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥

प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निपेवंत यो नरः ।

तस्य दंडविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥

दंडविकल्पो दंडप्रकारः यथेष्टं नृपतेरिच्छानुसारेण ।

बृहस्पतिः ।

यूतं निपिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहं ।

तत्प्रवर्तितमन्यैश्च राजभागसमन्वितं ॥

सभीकाधिष्ठितं कार्यं तत्स्करज्ञापकं हि तत् ।

एवमेव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूतसमाह्वये ॥

अस्यायमर्थः । यूतं तावन्मनुना निपिद्धं अन्यैस्तत्स्कर-
निरूपणार्थं तद्विहितं तदपि ससभीकं सराजपुरुषमि-
त्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

यूतमेकमुखं कार्यं तत्स्करज्ञानकारणात् ।

एव एव विधिर्ज्ञेयः प्राणियूतसमाह्वये ॥

एकमुखं एकराजाध्यक्षप्रधानपुरुषरूपसभीकाधिष्ठितं
कार्यमित्यर्थः । अस्यैव प्राणियूतसमाह्वये एव एवेत्यने-
नातिदेशः । बृहस्पतिः ।

इन्द्रयुद्धेन यः कश्चिदवसादमवाप्नुयात् ।

तत्स्वामिना पणो देयो यतस्तत्र निरूपितः ॥

द्वंद्वयुद्धे मल्लमेपादिद्वंद्वयुद्धे अवसादं पराजयं । नारदः ।

अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा यूतं कुर्वीत मानवः ।

न स तत्प्राप्त्यात्कामं विनयं चैव सोऽर्हति ॥

परिहासकृतं यच्च यच्चाप्यविदितं नृपे ।

न स तं प्राप्नुयात्काममथवानुमर्तं तयोः ॥

अथवेति समुच्चये । बृहस्पतिः ।

गूढः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटदेविनः ।

गूढो यूतपणः स सुव्यक्तः कर्तव्यः । तथा ।

सभीको ग्राहकस्तस्य दद्याज्जेत्रे नृपाय च ।

याज्ञवल्क्यः ।

ग्राप्ते नृपतिभागे तु प्रसिद्धे यूतमंडले ।

जितं ससाभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु ॥

बृहस्पतिः ।

कूटाक्षदेविनः पापा राजभागहराश्च ये ।

सगणो बन्धकश्चैव दंड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥

विष्णुः ॥ यूते कूटाक्षदेविनां कश्च्छेदः उपधिदेविनां

सन्देशच्छेदः ॥ उपधिश्छेदः सन्देशोऽगुप्ततर्जन्यौ ।

कात्यायनः ।

राज्ञां प्रवर्तितान्धर्मन्यो नरो नानुपालयेत् ।

गर्ह्यश्च पापो दंड्यश्च लोपयन् राजशासनं ।

इति विद्वद्विरचिते विवादार्णवसेतुके ।

यूतादिना तरंगस्तु विंशोऽत्र परिकीर्तितः ॥ २० ॥

एकविंशोर्मिः

॥ अथ प्रकीर्णकमुच्यते ॥

तत्र तत्स्वरूपमाह कात्यायनः ।

पूर्वोक्तादुक्तशेषं यत् तत्प्रकीर्णकमुच्यते ।

तत्रादौ निधिः । मनुः ।

ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन हेतुतः ।

तस्याददीत पद्भागं राजा द्वादशमेव च ॥

अनृतं तु षट्दंष्ट्र्यः स्वावित्तस्यांशमष्टमं ।

तस्यैव वा निधानस्य मुख्यस्याल्पीयसीं कलाम् ।

निधिरत्र पूर्वनिष्ठाताचिरनष्टधनं । पद्भागद्वादशभागयो-
र्ममायमिति वक्तुर्गुणवत्त्वागुणवत्त्वाभ्यां विकल्पः निधा-
नस्य निधेः अल्पीयसीं कलां यावत्पा नावसीदति स्यवित्त-
स्याष्टमांशग्रहणं अल्पीयः कलाग्रहणं च सर्वस्य ज्ञाना-
ज्ञानाभ्यां व्यवस्थेयं । स्वनिधानाद्राज्ञे द्वादशादिदानं ब्रा-
ह्मणधनवर्जं “स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणधनवर्जं द्वादशमंशं
दद्युः” इति विष्णुसूत्रात् । स्वनिधानं प्राप्तमपि राज्ञि
निवेद्य ग्राह्यं ।

स्वमप्यर्थं तथा नष्टं लब्धं राज्ञि निवेदयेत् ।

गृह्णीयात्तु ततः शुद्धमशुद्धः स्यादतोऽन्यथा ॥

इति नारदीयात् । अशुद्धः स्तेयशंकया भयेदित्यर्थः ।

॥ अथ परनिहितः ॥

अज्ञायमानं वित्तं यो ऽधिगच्छेद्राजा तस्यै अ-
ष्टमांशं दत्त्वा तदितरगृह्णीयात् । षट्कमंसु युक्तो ब्राह्मण-

श्वेदधिगच्छेद्राजा न हरोदित्याह वसिष्ठः । अप्रज्ञायमानं
वित्तं योऽधिगच्छेद्राजा तद्वरेदधिगन्त्रेऽष्टमंशं प्रदाय
ब्राह्मणश्वेदधिगच्छेत् पट्सु कर्मसु वर्तमानो न राजा
हरेत् ॥ अप्रज्ञायमानं अज्ञायमानस्वामिकमस्वामिकं
च । पट्कर्मतिरिक्तब्राह्मणस्य विशेषमाह गौतमः ॥
निध्यधिगमे न राजा धनं ब्राह्मणस्याभिरूपस्य । अ-
ब्राह्मण आख्यात्वा पष्टमंशं लभते इत्येके ॥ अभिरूप
स्य पट्कर्मनिरतस्य अब्राह्मणोऽभिरूपब्राह्मणादन्यः
आख्यात्वा कथयित्वा । ब्राह्मणस्याप्यनिवेदने दोषमाह ।

ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं निवेदयेत् ।

तेन दत्तं तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदने ॥

राजा निधिं लब्ध्वा द्वि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । यथा
याज्ञवल्क्यः ।

राजा लब्ध्वा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योऽर्द्धं द्विजः पुनः ।

विद्वानशेषमादद्यात् स सर्वस्य प्रभुर्यतः ॥

इतरेण निधौ लब्धे राजा पष्ठांशमाहरेत् ।

राजा निधिमस्वामिकं चिरनिहितं लब्ध्वा ब्राह्मणे-
भ्योऽर्द्धभागं दद्यात् । विद्वांस्तु ब्राह्मणः सर्वमेव गृह्णी-
यात् । न राज्ञे भागं दद्यात् । हेतुमाह सर्वस्य धनजातस्य
प्रभुः । तथा च मनुः । 'सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति । पर-
निहितविषयमप्येतत् । यथा नारदः ।

परेण निहितं दृष्ट्वा राजन्युपहरो निधिं ।

- राजगामी निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ।

इति दीपकलिका । इतरेणावेदुषा । मनुष्ये ।

यस्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणनिहितं क्षितौ ।

तस्माद्विजेभ्यो दत्त्वाऽर्द्धमर्द्धं कोशे निवेशयेत् ॥

क्षत्रियादीनां विशेषमाह विष्णुः ॥ क्षत्रियश्च चतुर्थ-
मंशं राज्ञे दद्याच्चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा अर्द्धमाद-
द्यात् । वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्द्धमंशं
स्वयमादद्यात् ॥ ब्राह्मणेभ्योऽर्धं दद्यादित्यनुपंजनायं ।
अंशं परिशिष्टं स्वयमादद्यात् । शूद्रे विशेषयति स एव ॥
शूद्रश्चावाप्तं द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे दद्यात्
ब्राह्मणेभ्योऽंशद्वयमेव दद्यात् अनिवेदितविज्ञानस्य सर्व-
स्वमादद्यात् ॥ ब्राह्मणेभ्य इत्यत्रापि पञ्चांशानित्यन्व-
यि । मनुः ।

निधानानां पुराणानां धातूनामाकरस्य च ।

रक्षणादर्द्धभाग्रज्जा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥

पुराणानां चिन्तनानां न तु विद्यमानस्वामिदापादानां ।
आकरा माणिक्यादिभूमयः तत्रोत्पन्नद्रव्यमप्याकर एव ।
ततश्च धात्वाकरयोरन्योत्पादितद्रव्यस्यार्द्धं राजा गृह्णी-
यात् । याज्ञवल्क्यः ।

प्ररोहिशापिनां शाखास्कंधसर्वविदारणे ।

उपजीव्यद्रुमाणां तु विंशतोर्द्विगुणो दमः ॥

चेत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये ।

जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षे ऽथ विश्रुते ॥

गुल्मगुच्छसुपलताप्रतानीपधिवीरुषां ।

पूर्वस्मृतादर्धदंडः स्थानेषु च विकर्त्तने ॥

प्ररोहिशाखिनो येषां शाखा अपि प्ररोहन्ति ते वटादयः
स्कंधो यतो भागात् शाखा उदयते सर्वविदारणं मूल-
च्छेदनं । उपजीव्यद्रुमा येषां छायादि उपजीव्यते आ-
स्रपिप्पलादयः । विंशतेर्द्विगुणः विंशतितः क्रमेण द्वि-
गुणः । तथा चैतेषां शाखाच्छेदने विंशतिपणाः स्कंधच्छे-
दने चत्वारिंशत्पणाः मूलच्छेदने ऽशीतिपणाः दंडः इत्य-
र्थः । चैत्यमायतनं । विश्रुते पनसादौ गुल्मा अनतिदीर्घाः
लताः मालत्यादयः गुच्छाः अवलीरूपाः असरलप्रकांडाः
कुरुंटादयः क्षुपा ह्रस्वशाखाशिफाः शाखोटादयः लता
दीर्घाः प्रतानाः कांडप्ररोहरहिताः सरलाः सारिवाप्रभृतयः ।
ओषध्यः फलपाकांताः कदल्यादयः वीरुधश्छिन्ना अपि
या विविधं प्ररोहन्ति ता गुडूच्यादयः पूर्वस्मृतादर्धदंडः
विंशतेरर्द्धः दशपणात्मको दंडः स्थानेषूक्तेषु शाखास्क-
न्धमूलेषु । दंड्यः द्रत्युपक्रम्य विष्णुः ॥ फलोपभोगद्रुम-
च्छेद्युत्तमसाहसं पुष्पोपभोगद्रुमच्छेदी मध्यमं वल्लीगुल्म-
लताच्छेदी कार्पापणशतं तृणच्छेद्येकं सर्वे तत्स्वामिना
तदुपपत्तिं एकं कार्पापणं । अत्र कार्पापणः पणः 'का-
र्पापणः कार्पिकः स्यात्कार्पिकस्त्रात्रिकः पण इति वि-
वादरत्नाकरधृतवचनान् । तदुपपत्तिं दयुरिति शेषः । व-
सिष्ठः ॥ फलपुष्पोपभोगात् वृक्षान्न हिंस्यात् । कर्प-
णार्थं योपह्न्यात् गार्हस्थ्यस्यांगे च ॥ कर्पणार्थं रुपि-
हेतुहलाद्यर्थं वाशब्दः संभवासंभवनिमित्तकविकल्प-

परः • गार्हस्थ्यस्यांगे चेति • गृहस्थकर्म दृष्टमदृष्टं वा
 : येन गृहोपकरणं यज्ञोपकरणं च सिद्ध्यति तस्मिन्नि-
 -त्यर्थः । विष्णुः ॥ स्वदेशपण्याच्छुल्कांशं दशममाद-
 -यात् । परदेशपण्याच्च विंशतितमं ॥ स्वदेशे क्रीत्वा वि-
 -क्रीते यावती वृद्धिः प्राप्ता तस्या दशमं भागं । परदेशे वि-
 -क्रीते यावती वृद्धिः प्राप्ता तस्या विंशतितमं भागं राजा
 गृह्णीयादिति वाक्ययोरर्थः । गौतमः ॥ विंशतिभागः शु-
 -ल्कः पण्ये पुष्पौषधीनां समधुतृणोधनानां पष्ठः ॥ मूला-
 -दीनां सप्तानामपि परदेशात् क्रीत्वानीय स्वदेशविक्री-
 -तानां वृद्धेः पष्ठांशो ग्राह्य इत्यर्थः । शुल्केपि मा-
 -नवं श्लोकमुदाहरन्ति ।

नाभिन्नकार्पापणमस्ति शुल्कं

न शिल्पिवृत्तौ न शिशौ न दूते ।

न भैक्षलब्धे न हतावशेषे

न श्रोत्रिये प्रव्रजिते न यज्ञे ॥

अस्यार्थः । भिन्नो न्यूनः कार्पापणः पणो मूल्यं यस्य
 तदभिन्नकार्पापणं तेन कार्पापणादवाक् यस्य मूल्यं तत्र
 वस्तुनि शुल्को न ग्राह्यः । न शिल्पिवृत्तौ न शिल्पिना
 शिल्पित्वात्प्राप्तेन शिशौ विक्रय्यगवादिवत्सादौ दूते
 दौत्येन प्राप्ते हतावशेषे चौरहतावंशिष्टे वणिजः शेषपण्ये
 श्रोत्रिये प्रव्रजिते यतौ विक्रेतरि यज्ञे यज्ञार्थमानीयमाने
 द्रव्ये एषु राजग्राह्यं नास्तीति । विष्णुः ॥ पितापुत्रविरोधे
 तु साक्षिणां दशपणो दंडः यस्तयोः सांतरः तस्योत्तम-

साहसं सांतरस्तयोर्मध्यगो भूत्वा विरोधमुत्पादयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणस्त्रिपणो दमः ।

अंतरे तु तयोर्धः स्यात्तस्याप्यष्टशतो दमः ॥

अष्टशतः अष्टशतानि यस्मिन्सोष्टशतो दमः । अत्र विष्णुक्याज्ञवल्क्योक्तयोर्विरोधो ऽपि पितुरुत्कृष्टापकृष्टगुणान्यां परिहरणीयः । एवमेव रत्नाकरः । मिताक्षराकारस्तु याज्ञवल्क्यवचने चतुर्थचरणे “तस्याप्यष्टगुणो दमः” इति पठित्वा पितापुत्रयोः कलहे यः साक्ष्यमंगीकरोति न पुनः कलहं वारयति स पणत्रयं दंड्यः यथा तयोर्विवादे प्रतिभूर्भवति चकारावस्तयोः कलहं कारयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणं चतुर्विंशतिपणान् दंड्य इति व्याख्यातवन्तः ॥ दंड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ अभक्ष्येण ब्राह्मणं दूषयित्वा षोडशसुवर्णान् जात्यपहारिणा शतं सुरया ब्राह्मणं दूषयित्वा बध्यः क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्द्धं वैश्यं दूषयितुस्तदर्द्धं शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसं । अभक्ष्यं विष्ठादि जात्यपहारि सुराभिर्जं लशुनादि सुरा प्रसिद्धैव तदर्द्धं तदर्द्धमित्यनयोरव्यवहितस्तत्तत्पदार्थः शूद्रस्याभक्ष्यं कपिलदुग्धादि दूधमुत्कृष्टब्राह्मणादिविषयं । याज्ञवल्क्यः ।

द्विजं प्रदूष्याभक्ष्येण दंड उत्तमसाहसः ।

क्षत्रियं मध्यमो वैश्यं प्रथमः शूद्रमर्द्धिकं ॥

शूद्रस्याभक्ष्यं कपिलदुग्धादि अर्द्धिकं पणानां सपदं

शतं । इदमनुत्कृष्टब्राह्मणादिपरम् । मनुः ।

अभक्ष्यमयवापेयं वैश्यादीन् ग्रासयेद्विजान् ।

जघन्यमेध्यमोत्कृष्टान् दंडानाहुययाक्रमं ।

पणाः शूद्रे भवेदंडश्रुतुः पंचाशदेव तु ।

इदमल्पधमशूद्रविषयम् । अन्यत्र याज्ञवल्क्यवचना-

ज्ज्ञेयम् । विष्णुः ॥ जातिभ्रंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता

विवास्यः । स्वयं रुशुनादिभोक्ता ब्राह्मणो देशाद्वहिः

कार्य इत्यर्थः ॥ शूद्रमुपक्रम्य नारदः ।

धर्मोपदेशं दपेण द्विजानामस्य कुर्वतः ।

तप्तमासेचयेन्नैलं पक्वे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥

अस्य शूद्रस्य गौतमः ॥ अथास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपु-

जतुभ्यां श्रोत्रपूरणं उदाहरणे जिह्वाच्छेदः धारणे शरीर-

च्छेदः ॥ अस्य शूद्रस्य धारणे संस्कारजनिकायामावृत्ती

विषादरत्नाकरविषादचिंतामण्योर्याज्ञवल्क्यः ।

विप्रत्वेन तु शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः ।

विप्रत्वेन विप्रलिङ्गधारणेन जीवतो जीविकां कुर्वतः ।

मनुः ।

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्माभिः ।

तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ।

यस्तु शूद्रादिः क्षत्रादिचर्यया जीवति तस्य सर्वस्यहर-

णविषातने दम इत्यर्थः । मनुः ।

ब्राह्मणान्धाधमानं तु कामादवरवर्णजं ।

हन्याच्चित्रैर्वधोपाधैरुद्वेगजनकैर्नृपः ॥

बाधमानमतिपीडयंतं । अवरवर्णजं शूद्रं चित्रैर्विचित्रैः शूलान्निवेशनादिभिरिति यावत् । चंडेश्वरधृतः कात्यायनः ।

प्रव्रज्यावसितं शूद्रं जपहोमपरं तथा ।

वधेन शासयेत् पापं दाप्यो वा द्विगुणं दमं ॥

प्रव्रज्या संन्यासः । न च श्रुतिस्मृतिभ्यां शूद्रस्य प्रव्रज्याया अविधानात् तस्य प्रव्रज्यावसितत्वमुन्मत्तप्रलपितं स्यादिति वाच्यं । शूद्रस्य प्रव्रज्यायाः शैवागमोक्तत्वेन तस्य तद्गृह्यताया अपि संभवात् । चंडेश्वरेण विवादरत्नाकरे यद्यपीत्यादिना पूर्वपक्षयित्वा तथापीत्यादिना एवमेव समाहितं । द्विगुणो वधार्हस्य पाक्षिको यो दंड उक्तस्तदपेक्षयावसेयः ॥ दंडप्रशंसां माह मनुः ।

ब्रह्मतेजोमयं दंडमसृजत्पूर्वमीश्वरः ।

स राजा पुरुषो दंडः स नेता शासिता च सः ॥

चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ।

दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दंड एव हि रक्षति ॥

दंडः सुमेषु जागर्ति दंडे धर्मं विदुर्बुधाः ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दंडश्चरति पापहा ॥

प्रजास्तत्र विवर्द्धते नेता चंत्साधु पश्यति ।

ब्रह्मतेजोमयं हिरण्यगर्भतेजःप्रकृतिकं । इदं स्तुतिवादाय । राजा प्रजारक्षणात् पुरुषः परमपुरुषतुल्यः प्रजा-

१ प्रजास्तत्र न मुह्यतीति मूले पात्रो दृश्यते । तस्यार्थः प्रजा व्याकुला न भवतीति ।

नां हृदि स्थितत्वात् स एव स्वधर्मप्रवर्तयिता । जागर्ति
चौरादिनिवारणरूपजाग्रत्कार्यकारित्वात् । यत्र श्यामो
लोहिताक्षो दंडोऽधिष्ठानदेवता चरति तत्र प्रजा विव-
र्द्धते नेता शासनकर्ता साधु पश्यति सम्यक् चेत् विचा-
रयति ॥ दंडप्रणयने समर्थमाह मनुः ।

शुचिना सत्यसंधेन यथारात्रानुसारिणा ।
दंडः प्रणयितुं शक्यः ससहायेन धीमता ॥
तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनं ।
समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदं ॥
सोऽसहायेन मूर्खेण लुब्धेनाकृतमुद्धिना ।
न शक्यो न्यायतो यक्तुं व्यक्तेषु विषयेषु च ॥
दंडो हि सुमहतेजो दुर्दर्शश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सयांधवं ॥
ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरं ।
अंतरिक्षगतांश्चैव ऋषीन्देवांश्च पीडयेत् ॥
सुमहतेजः सुमहद्राजप्रभावः ततः सयांधवनृपतिक्ष-
यानंतरम् । मनुः ।

यदि न प्रणयेद्राजा दंडं दंडेऽप्यतंद्रितः ।
अघात्काकः पुरोडाशं श्रावयेद्वाद्दयिस्तथा ॥
अंगिराः ।

राजा गुरुर्यमश्चैव शासन्धर्मेषु युज्यते ।
कर्ता च मुच्यते पापान् न स पापेन युज्यते ॥
मनुः ।

निग्रहेण च पापानां साधूनां संग्रहेण च ।

द्विजातय देवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥

पापस्तयुक्ताः साधवो यथाशास्त्रवर्तिनः । याज्ञवल्क्यः ।

यो दंडं दंडयेद्राजा सम्यक् साधूंश्च पालयेत् ।

दष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन सहस्रं शतदाक्षिणैः ॥

इति संचित्य नृपतिः क्रतुतुल्यफलं पृथक् ।

व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतोऽन्वहं ॥

तथा ।

अधर्मदंडनं लोभकरं कीर्तिविनाशनं ।

सम्यक् च दंडनं राज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहं ॥ ५ ॥

॥ अथ दत्तकविचारः ॥

अथ दत्तकं राजानि निवेद्य व्याहृतिभिर्हुत्वा आचारा-

त् कांचनं हैमंतिकञ्च धान्यं दत्त्वा चूडादिसंस्कारकं पं-

चवर्षानूर्ध्ववयस्कं बालकं पितृदत्तं तदनुज्ञया मातृदत्तं

वा सति च तयोः पुत्रांतरे गृह्णीयात् । यथा ।

चूडाया यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ॥

दत्तायास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।

ऊर्ध्वं च पंचमाद्वर्षान् दत्तायाः सुता नृप ॥

गृहीत्वा पंचवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ।

तथा शुक्रशोणितसंभवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः तस्य

दानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः । नत्वेकं पुत्रं द-

द्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि संतानाय पूर्वेषां न स्त्रीपुत्रं दद्या-

त्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्दत्तुः ॥ पुत्रं प्रतिगृह्णीन्वि-

न्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हु-
त्वा प्रतिगृह्णीयादिति । अत्र स्त्रिया अपि पत्यनुमत्या दा-
नग्रहणयोः श्रुतेः व्रतप्रतिष्ठादिवत् ब्राह्मणद्वारा होमो
न विरुद्धः । एवं शूद्रस्यापीति स्मार्तप्रभृतयः प्राहुः । वि-
षादचित्तामणिरुतस्तु भर्तुर्नुज्ञानेऽपि स्त्रिया न ग्रहणा-
धिकारः । तदंगव्याहृतिहोमबाधादिति यर्तुलार्थः । नन्व-
न्यब्रानुज्ञानाद्भर्तुरित्यविशेषश्रवणात् दानवदग्रहणेऽपि
रूपधिकारासिद्धौ तदंगविद्याप्रयुक्तिरपि तस्याः कल्पेतेति
चेत्सत्यं । सहत्वेन तस्या अधिकार इष्टिवत् न पृथग्ये-
नेति वर्णयति । नारदः ।

पुत्रापराधे न पिता श्ववान् शुनि न दंडभाक् ।

न मर्कटे तु तत्त्वामी तेनैव ग्रहितो न चेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी दष्टिणां शृंगिणां तथा ।

प्रथमं साहसं दद्याद्विकुपे द्विगुणं तथा ॥

आदिस्वामी शक्तः सन् आदिग्रस्तं यदि न रक्षेत्तदा
प्रथमं साहसं स्वीर्य आनमपसारयेत्युक्तोऽपि न चेद्रक्षे-
त्तदा मध्यमं साहसं दंड्य इत्यर्थः । बृहस्पतिः ।

श्रांतान्क्षुधार्तास्तृपितानकाले बाहयेत्तु यः ।

स गोघ्नो निष्कृति कार्यो दाम्प्यो वा मध्यमं दमं ॥

अत्र दंडप्रायश्चित्तयोर्विकल्पदर्शनात् दंडेनापि पापक्ष-
य इत्युक्तं भवतीति रत्नाकरादयः । याज्ञवल्क्यः ।

संभूय कुर्वतामर्घ्यं सवाघं कारुरित्पिनाम् ।

अर्धस्य हानिं वृद्धिं च सहलो दंड उच्यते ॥

कारवो प्रतिमाघटकाः शिल्पिनश्चित्रकारादयः तेषां
सबाधमिति पीडाकरमर्घसंभूय प्रकुर्वति ये वा राजस्था-
पितस्य मूल्यस्य न्हासं वृद्धिं च संभूय कुर्वति तेषां स-
हलपणात्मको दंड इत्यर्थः । तथा ।

संभूय वणिजः पण्यमनर्घेणापरुंधतां ।

विक्रीणतां वा विहितो दंड उत्तमसाहसः ॥

ये वणिजो मिलित्वा स्थानान्तरगतं पण्यमनुचितार्धे-
ण हारयित्वा धारयन्ति ये वाऽनर्घेण बहुमूल्येनाल्पमूल्यं
विक्रीणन्ति तेषामप्युत्तमसाहसो दंड इत्यर्थः । मनुः ।

राजप्रख्यातभांडानि प्रतिपिद्धानि यानि च ।

तानि निर्हरतो लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ॥

यानि करितुरगादीनि अतिशयराजभोग्यानि यानि वा
राज्ञा निवारितक्रयविक्रयादीनि तानि राजाज्ञानावसरे-
ण विक्रीणानस्य तद्विक्रयप्राप्तं सकलमेव धनं राजा
गृह्णीयादित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृत् भ्रानृभार्याप्रहारकः ।

संदिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकः ॥

सामन्तकलिकादीनामपकारस्य कारकः ।

पञ्चाशत्पणिको दंड एवामिति विनिश्चयः ॥

स्वच्छंदविधवागामी विक्रुष्टेऽनभिधायकः ।

अकारणे च विक्रोष्टा चंडालश्चोत्तमान् स्पृशन् ॥

शूद्रप्रव्रजितानां च दैवे पैत्रे च भोजकः ।

अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्ये योग्यकर्मरुत् ॥

वृक्षक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातरुत् ।

साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकः ॥

पितृपुत्रसुहृद्घातृदंपत्याचार्य्यशिष्यकाः ।

एवमपतितानां च त्यागी च शतदंडभाक् ॥

अर्घ्यः अर्वाहः पूजार्ह इति यावत् । स च आचार्यादिः
तस्याक्रोशमतिक्रमं आज्ञालंघनरूपं वा यः करोति प्र-
हारस्ताडनं सन्दिष्टं प्रेषितं समुद्रं मुद्रासहितं तद्रुहवि-
शेषणं सामंताः स्वगृहक्षेत्रादिस्थापिनः कुलिकाः सकु-
लजाताः आदिशब्दादन्येपि स्वग्रामोद्धूताः स्वदेशोद्धूता-
श्च गृह्यन्ते इति रत्नाकरः । स्वच्छंदेति । अनियुक्तः सन् वि-
धवागामी । अयं तु अनियोगहेतुः को दंडः । व्यभिचारहे-
तुकस्त्वन्य एव । विक्रुष्टे चौराद्याक्रांतैराह्वाने कृतेऽनभि-
धायकः शक्तिसत्त्वे प्रतिवचनादाता अयुक्तं शपथं मा-
तरमभिगच्छामीत्यादिरूपं अयोग्यः अक्षमः शूद्रादिः
योग्यकर्म यागादि । तेन यो यत्कर्म कर्तुं न शक्नोति स चे-
त्तत्कर्म कर्तुं प्रवर्तते तदा स दंड्यः । वृक्षस्य पुस्त्वं फ-
लार्जनं औषवादिना तदुपवाती क्षुद्रत्वं हस्त्याद्यपेक्षयेति
चंडेश्वरः । साधारणेति अन्यसाधारणं धनमसाधारणी-
कृत्य ग्रहीता पितापुत्रयोः सुहृदोर्भ्रात्रोर्दम्पत्योराचार्य्य-
शिष्ययोर्मध्ये त्यागबीजदुष्कर्माभावे अन्योन्यत्यागो
एतेषां पणशतं प्रत्येकं दंडः । मनुः ।

न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।

त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दंड्यः शतानि षट् ॥

स्त्री भार्या त्यागो विहितभरणपोषणावकरणं । एता-
नेव प्रकृत्य शंखः ॥ पुत्रादीन् यस्त्यजेत्कामात्स द्विशतं
दंडं प्राप्नुयात् ॥ अत्र याज्ञवल्क्योक्तो दंडो विदुषोरन्यो-
न्यत्यागे । मनूक्तस्तु अविदुषा एव कामादेकतरस्य वि-
दुषस्त्यागे । शंखोक्तस्तु कामादविदुषैकतरस्य त्यागे इति
संप्रदायः । एवं विदुषोरन्योन्यत्यागेऽप्यनयैव दिशा ज्ञेयं ।
विष्णुः ॥ येषां देयः पंथास्तेपामपथदायी कार्पापणानां
विंशतिं दंड्यः । आसनार्हस्यासनमददच्च पूजार्हमपूज-
यंश्च प्रातिपेश्यब्राह्मणनिमंत्रणात्तिकामी च निमंत्रयि-
त्वा भोजनादायी च निमंत्रितस्तथेत्युक्त्वा अभुंजानः स्व-
र्णमापकं निकेतयितुश्च द्विगुणमन्नं ॥ अस्यार्थः । येषां
पंथा देयो भवति तेषामपथदायी पथदायी न भवती-
त्यर्थः । तानाह महाभारते । अंधस्य पंथा बधिरस्य पं-
थाः स्त्रियाः पंथा भारवाहस्य पंथाः । राज्ञः पंथाः ॥ एत-
त्सर्वं ब्राह्मणेनासमेत्य तु ब्राह्मणस्यैव पन्थाः । प्रातिवे-
श्यब्राह्मणनिमंत्रणाकारी निकेतयितुः निमंत्रयितुः । म-
त्स्यपुराणे ।

आमंत्रितो द्विजो यस्तु वर्तमानः प्रतिग्रहे ।

निष्कारणं न गच्छेत्तु स दाप्नोऽष्टशतं दमं ॥

प्रतिग्रहार्थं निमंत्रितो विना कारणेन यो न गच्छति
तस्याष्टशतपणा दंड इत्यर्थः ।

तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन्दाप्यः पणान्दश ।

तरिको नद्यादिसंतरणशुल्कग्रहणनियुक्तः । याज्ञवल्क्यः

जारं चौरेत्यभिवादन् दाप्यः पंचशतं दमं ।

उपजीव्यधनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणोरुतं ॥

कुलाकीर्तिभयात् स्वरूपतो जारं चौरेत्वेन निर्दिश्य

जारापहतं कुर्वन् पणानां पंचशतं दंढ्यः । उत्कोचमा-

दाय त्यजन्नुत्कोचादष्टगुणमिति विवादरत्नाकरः । तथा ।

मृतांगलग्नविक्रेतुर्गुरोस्ताडयितुस्तथा ।

राजयानासनारोहदंडो मध्यमसाहसः ॥

मृतांगलग्नं मृतकंचलादि तत्तथात्वेनाप्राकाश्य विक्रेतुः

ताडयितुरित्यस्य ताडनहेतोरनुपस्थिते इति शेषः । राज-

यानारोहणं राजाज्ञां विनेत्यर्थः । मनुः ।

अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः ।

मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥

अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।

मणीनामुपरोधे तु दंडः प्रथमसाहसः ॥

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्तुरुष्टकर्मभिः ।

तं राजा निर्द्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

अभिचारेत्यादि अनपराधिनं प्रति सेनादिकर्तुर्मूलक-

र्मणि क्लृप्तैरभेपजादिप्रयोगे अनाहितैपिभिः क्रियमाणे

कृत्यासु स्वायोग्यासूचाटनादिरूपासु कृत्यां कुर्वतो द्वि-

शतो दमः । यत्सद्द्रव्यमेलकेन मंदीकरोति भेदनानर्हं म-

ण्यादि भिनत्ति वा भेदार्हमपि मुक्तादि मंदप्रदेशं विध्यति

वा तस्य सार्द्धशतरूपो दमः । नारदः ।

अविक्रेयाणि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः ।

मार्गे पुनस्वास्थाप्यो राज्ञा दंडेन भूयसा ॥

- प्रच्युतः पथः भार्गविलितः दंडेन उत्तमसाहसरूपेण ।

तथा च विष्णुः ॥ अभक्ष्यस्य चाविक्रेयस्य विक्रीयी दे-

वप्रतिमाभेदकश्च उत्तमसाहसं दंज्यः ॥ विवादचित्तम-
णौ याज्ञवल्क्यः ।

कोषाणामपहंतुंश्च प्रतिकूलेष्ववस्थितान् ।

घातयेद्विविधैर्देहैरीणाञ्चोपजापकान् ॥

ये कार्यिभ्योऽर्थमेवं हि गृह्णीयुः पापचेतसः ।

तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्प्रवासनं ॥

विनियुक्ताश्च कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्याणां ।

घनोष्मणा पच्यमानानिमांस्तान् कारयेन्नृपः ॥

कोपो राज्ञामर्थसंचयः । अरीणामुपजापकान् शत्रूणां
स्वस्त्ययनादि हृतवतः कार्यभ्यः व्यवहारिभ्यः एवं येन
केनचिच्छब्दना कार्यिणामर्थिप्रत्यर्थिनां । शंखः ॥ वापी-
कूपतडागोदपानमार्गरसद्रव्यदूषणे अदासीदाससंप्रदा-
नकरणे च ॥ अस्यार्थः । मार्गस्य तीक्ष्णशलाकादिना रस-
द्रव्यस्य पिपादिना अदास्याश्च दासाश्च दानेन च दूषणे
वत्कर्तुः प्रमापणमंगच्छेद्ये, वा, शत्रूणां उपजापकान् शत्रूणां
दंडविकल्पः संकलनीयः । विवादरत्नाकरे कात्यायनः ।

राजक्रीडासु ये शक्ता राजवृत्त्युपजीविनः ।

अप्रियस्य च वक्तारो वधं तेषां प्रकल्पयेत् ॥

प्रतिरूपस्य कर्तारः प्रेक्षकप्रकाराश्च ये ।

राजार्थमोपकाश्चैव प्राप्नुयुर्विविधं वधं ॥

राजक्रीडासु राजसाधारणक्रीडासु ये शक्ता राजानुम-
तिं विनेति शेषः । एवं राज्ञां प्रजापालनादिरूरावृत्तिं तदनु-
मतिं विना य आलंबन्ते ये च राज्ञ एवाप्रियवदनशीलाः
प्रतिरूपस्य कर्तारः राजानुमतिं विना राजवेपस्य कार-
काः प्रेक्षकाः स्वकर्तव्यराजकार्यविरोधेन नृत्पादिप्रेक्षकाः
प्रकरा ये दंडारूढं राजकरं स्वभावतो निरतिशयं साति-
शयीकृत्य गृह्णन्ति ते सर्वे नानारूपैर्वधप्रकारैर्वध्याः । व-
ध्या इत्यनुवृत्तौ विष्णुः ॥ ये चाकुलीना राज्यमभिका-
मयेषुः । अकुलीनाः राज्ञो यत्कुलं तदप्रसूताः ॥ याज्ञ-
वल्क्यः ।

न्यूनं वाप्यधिकं वापि खिलतो राजशासनं ।

पारदारिकचौरान् वा मुंचतो दंड उत्तमः ॥

राजशासनमियद्वेयमियद्ग्राह्यमित्यादिमृपालेखकस्य
सहस्रं पणा दंडः । शंखलिखितौ ॥ कूटशासनप्रयोगे
राजशासनप्रतिषेधे कूटतुल्यमानव्यवहारे च शारीरौग-
च्छेदो वा ॥ शासनमाज्ञामरुतामपि कृतां कृत्वा प्रका-
शयति राजाज्ञामतिक्रामति कूटया तुलया कूटेन वा
मानेन प्रस्थादिना व्यवहरति तस्य भारणमंगच्छेदो वा
अपराधोत्कर्षापकर्षाभ्यामयं विकल्पः । अंगं तु येनां-
गेनापराधः क्रियते तत् । मनुः ।

कूटशासनकर्तृश्च प्रकृतीनां च दूषकान् ।

स्त्रीबालव्राह्मणघ्नांश्च हन्यात् दिदसेविनस्तथा ॥

शासनं राजादेशः प्रकृतीनां अमात्यानां दूषकान् वि-
नादोषं दोषोद्भावकरान् द्विद्विसेविनो राजविरोधिसेव-
कान् । हलायुधधृतो नारदः ।

अयुक्तं साहसं कृत्वा प्रत्यासत्तिं करोति यः ।

ब्रूयात्स्वयं वा सदसि तस्यार्धविनयः स्मृतः ॥

गूहमानस्तु दुःशीलं यदि वाऽतः स जीयति ।

सभ्याश्चास्य न दुष्यन्ति तीव्रो दंडस्तु पात्यते ॥

प्रत्यासत्तिर्विनयकर्तृसांनिध्यम् ब्रूयात् अथवा सदसि
स्वरुतमपराधं स्वयमेव प्रकाशयति । गूहमान इति स्व-
यंकृतमपकर्म विनेत्रादेना पृष्टः सन्नपङ्कवानः । अतः
अपकर्मणैव जीविकां करोति तदा लघुन्यप्यपकर्मणि
तीव्रतरो दंडस्तस्य कार्य इत्यर्थः ॥ याज्ञवल्क्यः ।

विपाग्निदां स्त्रियं चैव पुरुषघ्नामगर्भिणीम् ।

सेतुभेदकरीं चाप्सु शिलां बध्वा प्रवेशयेत् ॥

विपदाऽग्निदा पुरुषघ्नी सेतुभेद्वी वा स्त्री अगर्भा चेत्तदा
शिलां बध्वा ऽप्सु प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ तथा स एव ।

विप्रदुष्टां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीम् ।

विकर्णकरनासौष्ठो कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् ॥

विशेषतः प्रकर्षेण दुष्टां दोषवतीं तथा पत्युः पित्रादेर-
पत्यस्य वा मारणकर्त्री कर्णकरनासिकौष्ठच्छेदनपूर्वकं
गोद्वारा मारयेत् । एवमेव मिताक्षराविवादोचितामणि-
प्रभृतयः । विनाशमुपक्रम्य मनुः ।

चर्मचार्मिकभाडिषु काष्ठलोष्टमयेषु च ।

मूल्यात्पंचगुणो दंडः पुष्पमूलफलेषु ह ॥

चार्म्मिकं उपानदादि प्रथमचर्मपदं स्पष्टार्थं । काष्ठमयं
तंदुलादिपरिमाणपात्रं लोष्टमयं घटादिष्टेषु सहसा वि-
नाशितेषु मूल्यात् पंचगुणो दंडः । पुष्पादौ च विशेष
उक्त एव विवादरत्नाकरे ।

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमं ।

यश्चैवमुक्त्वाहं दाता कारयेत्स चतुर्गुणं ।

यश्चैवमिति एतदभियोगे यल्लगिष्यति तदहं दाता त्वं
तावत् कुर्वित्युक्त्वा यः कारयति तस्य चतुर्गुणो दमः ।
कात्यायनः ।

आरंभरुत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ।

आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मणाम् ॥

युद्धोपदेशकश्चैव तथा नाशप्रवर्तकः ।

उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः ॥

अनिपेक्षा क्षमो यः स्यात्सर्वे ते कार्यकारिणः ।

यथाशक्त्यनुरूपं तु दंडमेपां प्रकल्पयेत् ।

अस्यार्थः । अपरमं क्रियाचिकीर्षु ज्ञात्वा यस्तदधमं त-
त्साहाय्यं वा करोति तस्य तत्कर्मानुकूलापमार्गोपदेशं
वा करोति अपकर्म्मिणं आश्रयभूतो वा तदनुकूलशस्त्र-
दाता वा भोजनदाता वा कृतापकर्मणस्त्राणाय तस्मै यु-
द्धोपदेशं करोति अपकारिणि विषादपणनेन तं परनाशा-
य प्रवर्तयति वा साहसिकादिना जने पीड्यमाने स्वय-
मक्षमोपि यः परदारान् प्रतिकरोति वा अयुक्तो राज्ञा

अनियुक्तः सन्नियुक्तवत् पीडयति वा दोषवक्ता पीडनी-
यस्य दोषवक्ता वा अनुमोदकः पीडकस्यानुमता वा क्षमः
सन्पीडकस्याप्रतिषेद्धा वा एते तदपराधकर्तार इव शक्त्य-
नुरूपे दंड्याः । विवादरत्नाकरे कात्यायनः ।

प्राणात्यये तु यत्र स्यादकार्यकरणं स्मृतं ।

दण्डस्तत्र तु नैव स्यादेव धर्मः स्मृतो भृगुः ॥

प्राणात्यये प्राप्त इति शेषः । अकार्यकरणं पापकर्म भृ-
गुराहेति शेषः । कचिद्भृगोरिति पाठः स च स्फुट एव ।
तथा स एव ।

सदृशानां तु सर्वेषामपराधो यथा भवेत् ।

अवशेनैव दैवान्तु तत्र दंडं न कल्पयेत् ॥

अवशेन भयादिवशतः दैवात्प्रमादतः । कात्यायनः ।

आरंभे प्रथमं दद्यात् प्रवृत्ते मध्यमः स्मृतः ।

यस्य यो विहितो दंडः पर्याप्तस्य स वै भवेत् ॥

अस्यार्थः । आरंभे तत्कालावच्छिन्नकर्मकदम्भांतर्भूतै-
ककर्मफलरूपां प्रथमः । कथितसंपूर्णदंडचतुर्थभागः ।
प्रवृत्ते तथाविधानेककर्मफलरूपां मध्यमस्तादृशदंडार्द्ध-
रूपः । पर्याप्तस्य पर्याप्तिरुत्पादफलकसकलकर्मजनकरु-
तिस्तद्वतः पुरुषस्य संपूर्णो दंडः । एकपापफलावच्छि-
न्नानेककर्माभिप्रायमिदमिति चंडेश्वरः । कात्यायनः ।

दंडनीयः स शैथिल्यात् प्रथमं नेति गोतमः ।

शैथिल्यात् दंडहेतुकर्मनिर्णयशैथिल्यात् तदनिर्णयादि-
ति यावत् । कात्यायनः ।

समूहस्थाः प्रवृत्ताश्च पापेषु पुरुषाधमाः ।

- यथोक्ताद्विगुणं दंडमेकैकं च प्रदापयेत् ॥

समूहस्था मिलिताः यथोक्तादेकाकिनः पुरुषस्य पापे
प्रवृत्तस्य दंड उक्तस्तस्मात् । विवादरत्नाकरे नारदः ।

शारीरश्चार्थदंडश्च दंडस्तु द्विविधः स्मृतः ।

शारीरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्थदंडो ऽप्यनेकधा ॥

शारीरस्त्ववरोधादिजीवितांतकरस्तथा ।

काकिन्यादिस्तु यो दंडः स तु मापपरः स्मृतः ॥

काकिन्यादिः काकिन्यवरः मापपरः मापांतः तेन यत्रा-
पराये काकिन्यादिरेको दंडः उक्तस्तत्रानुबंधगौरवात् सा-
तिशये मापपर्यंत एव दंडः कार्यः । तथा स एव ।

मापावराद्धो यत्रोक्तः कार्पापणपरस्तु सः ।

व्यवरो ऽष्टपणस्त्वन्यस्यवरो द्वादशोत्तरः ॥

कार्पापणाया ये प्रोक्ताः सर्वे ते स्पृशतुर्गुणाः ।

एयमन्ये ऽपि विज्ञेयाः प्राक्चैते पूर्वसाहस्रात् ॥

पूर्वसाहस्रः पणसहस्रद्वयं सार्द्धम् । तस्मात्प्राक् ये दं-
डविधयस्तेऽनुबंधगौरवात् पापातिशये चतुर्गुणा ग्राह्याः ।

पूर्वसाहस्रादौ चातुर्गुण्यं नास्तीति विवादरत्नाकरकारः ।

मनुः ।

कार्पापणं भवेद्विंशो यत्रान्यः प्राकृतो जनः ।

तत्र राज्ञां भवेद्विंशः सहस्रमिति धारणा ॥

कार्पापणः षोडशपणाः राज्ञामांतरनृपतीनां । का-
त्यायनः ।

अस्पृश्यधूर्तदासानां नराणां पापकारिणाम् ।

प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्यतो दमः ॥

धूर्ता मायाविनः प्रातिलोम्यप्रसूताः सूतमागधादयः ।

तथा स एव ।

परतंत्राश्च ये केचिद्दासत्वं ये च संस्थिताः ।

अनाथास्ते तु निर्दिष्टास्तेषां दंडस्तु ताडनं ॥

परतंत्रा भार्यापुत्रादयः संस्थिताः प्राप्ताः अनाथा अ-
नीश्वराः निर्दिष्टा निर्धना इति रत्नाकरः । तत्रापि विशेष-
यति स एव ।

ताडनं बंधनं चैव तथैव च विडंबनं ।

एष दंडस्तु दासस्य नार्यदंडो विधीयते ॥

ताडनं कशाद्याभिघातः बंधनमव्याख्यागम्यं विडंबनं
मुंडनखरारोहादि । शंखलिखितौ ॥ शिल्पिनः कारवः शूद्रा-
स्तेषां व्यभिचारेष्वपि शिल्पोपकरणानि रक्षेत् । तुला-
मानप्रतिमानसमर्थानिवणिक्पथानां क्षेत्रबीजभक्तगो-
शकटकर्पणद्रव्याणि कर्पकाणां वायभांडालंकारवासां-
सि रंगोपजीविनां गृहशयनालंकारवासांसि वेश्यानां श-
स्त्राणि वायुधोपजीविनां सर्वेषां कारणद्रव्याणि नाहा-
र्याणि राज्ञा धार्मिकेण अम्बा हि पुरुषाः पापबहुलाश्चा-
विधेयाश्च भवंति तेभ्यः पापांशभाक् राजा तस्मान्नाध-
नान्नानुपकरणान् कुर्व्यात् तन्मूला हि वृत्तिर्वृत्तिमूलो नि-
वासः तैर्नियसद्भिः स्फीतं राष्ट्रमित्युच्यते ॥ अस्यार्थः ।
शिल्पिनश्चित्रादिकर्तारः कारवस्तद्व्याः व्यभिचारेष्वपि

सर्वस्वापहारयोग्येष्वप्यपराधिषु तुला ऊर्ध्वमानं सुवर्णा-
दि तुलनोपकरणं प्रतिमानं प्रस्थादि भक्तं रुषिसिद्ध्यर्थ-
मन्नकर्षणद्रव्यं हलादि वायभांडं पटहादि रंगोपजीविनां
नृत्यवृत्तीनां । बृहस्पतिकात्यायनौ ।

वधार्हः सुवर्णशतं दमं दाप्यस्तु पूरुषः ।

अंगच्छेदार्हकस्त्वर्द्धं सन्दंशार्हस्तदर्द्धकं ॥

सुवर्णशतमेकं तु वधार्हो दंडमर्हति ।

अंगच्छेदे तदर्द्धं तु विवासे पंचविंशतिं ॥

अंगच्छेदे विवासे इत्येतयोरर्ह इति शेषः । विवासे इ-
त्यत्र विनाशे इति कचित्पाठः । तत्र तद्देशवासविनाशे
इत्यर्थः । कात्यायनः ।

कुलीनार्यविशिष्टेषु निष्कृष्टेष्वनुसारतः ।

सर्वस्वं वा निगृहीतान् पुराच्छीघ्रं प्रवासयेत् ॥

कुलीन उत्तमकुलोत्पन्नः । आर्यः स्वधर्मनिरतः । वि-
शिष्टो गुणवान् । एतेषु निष्कृष्टेषु स्वल्पधनेषु वधार्हेषु
अनुसारतः सुवर्णशतासंभवे इदम् अभ्यासे सर्वस्वं वि-
वासनश्चेति । एवमन्यत्रापि यत्र एकस्मिन्नपराधे बहुवि-
धो दंडः श्रूयते तत्र सधनत्वनिर्धनत्पानुबंधगीरवादिना
विज्ञेय इति लक्ष्मीधरः । तथा स एव ।

विप्रो वधांगच्छेदार्हो निःसंगे बंधने विरोत् ।

तदा कर्मवियुक्तोसौ धृतस्त्वस्य दमो हि सः ॥

वधांगच्छेदार्हो यस्मिन्नपराधे वर्धोऽंगच्छेदो वेति त-
द्वान् । विप्रो ऽत्र सदाचारनिष्ठः । निःसंगे क्रियायोगशून्ये

यत्र बद्धः सन्स्वधर्मं कर्तुं न शक्नोति, स एवं सदाचारस्य
दमो यत्स्वधर्मवियोजनं, नाम । चण्डेश्वरवृत्तो मनुः ।

क्षत्रविट्छूद्रयोनिस्तु दंडं दातुमशक्नुवन् ।

आनृण्यं कर्मणा गच्छेद्विप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥

कर्मणा अर्थनिस्तारानुकूलव्यापारेण विप्रस्तु न कर्म-
णाऽऽनृण्यं गच्छेत्किंतु क्रमेण दद्यादित्यर्थः । कात्यायनः ।

स्त्रीं धनं दापयेद्दंडं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

निर्धना प्राप्तदोषां स्त्री ताडनं दंडमर्हति ॥

अस्यार्थः । यदि धनवती स्त्री दंडार्हा तस्या धनं दंडः ।

ययधना स्त्री तथाविधा तदा तस्यास्ताडनमेव । मनुः ।

स्त्रीबालोन्मत्तवृद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ।

शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥

स्त्रीबालादीनामपराधानुसारेण शिफापाटितवेणुशला-
कारज्जुप्रभृतिभिस्ताडनेन राजा नियमं कुर्यादिति कुल्लू-
कभट्टः । ब्राह्मणमुपदिश्याह नारदः ।

भैक्ष्यहेतोः परागारे प्रवेशश्चानिवारितः ।

समित्पुष्पकुशादानेष्वस्तेयं सपरिश्रयात् ॥

नदीप्ववेतनस्तारः पूर्वमुत्तारणं तथा ।

तरेष्वशुल्कदानं च न चेद्वाणिज्यमस्य तत् ॥

भैक्ष्यहेतोः परागारे अनिवारितः प्रवेशश्च निवारणे पु-
नरपराध एव अस्तेयमचीर्य अत एवानपराधः सपरि-
श्रयात् परिश्रयविषयसमिदादीनामप्यादानान् अवेतनः
भूतिशून्यः तारः पारगमनं पूर्वं अवाहणेभ्यः तरेषु पारं

प्रापणीयेषु वस्त्रादिषु अशुल्कदानं शुल्कदानाभावः । न चेदिति । यदि अस्य ब्राह्मणस्य न वस्त्रादि वाणिज्यार्थं स्यात्तदर्थं चेत् तेषामपि शुल्कदानं विद्यत एवेति भावः । बृहस्पतिः ।

लवणस्नेहमयेषु वृद्धिरेष्टगुणा स्मृता ।

गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥

तथा स एव ।

उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता ।

विष्णुः ॥ संततिः स्त्रीणां दास्यादीना गोमहिष्यादीना च पोषणासमर्थस्य ॥ कस्मेचिन् क्षीरादिकं वृद्धिं व्यवस्थाप्य पोषणं सन्तत्यर्थं प्रयुक्तानां चिरकालवस्थाने सन्ततिरेव वृद्धिरित्यर्थ इति स्नाकरः । वसिष्ठः ॥ तुलाधृतमष्टगुण ॥ तुलाधृतमपि सुवर्णादिव्यतिरिक्तं कर्पूरादिविषयम् । तेषामन्यविधवृद्धिविशेषस्योक्तत्वात् । छलुगृहीतादौ वृद्धिनिषेधमाह नारदः ।

पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासो दडो यश्चाभिहारिकम् ।

वृथादानाक्षिकपणा वद्धते नाविवक्षिता ॥

आभिहारिक छलादिना गृहीत आक्षिकपणो व्युतेनार्जितवनं अविवक्षिताः उभाभ्यामपरिभाषिता वृद्धयः । यदि तूभाभ्यामेष्वपि वृद्धिः परिभाषिता स्यात् तदा स्यादेव । बृहस्पतिः ।

भुक्ते चासारता प्राप्ते मूलहानिः प्रजायते ।

बहुमूल्यं यानष्टमृणिक तत्र तोषयेत् ॥

बहुमूल्यं लभ्यधनापेक्षया ।

दैवराजोपवातेन यथाधिर्नाशमाप्नुयात् ।

तत्रान्यं दापयेद्वधं शोधयेद्वा धनं ऋणी ॥

नाशमाप्नुयात्सर्वथा व्यवहाराक्षमतां गच्छेत् । नारदः ।

रक्ष्यमाणो ऽपि चेदाधिः कालेनेयादसारताम् ।

आधिरन्यो ऽथवा कार्श्यो देयं वा धनिने धनं ॥

याज्ञवल्क्यः ।

लोतसापहते क्षेत्रे राजदैवापहारिते ।

आधिरन्यः प्रदातव्यो देयं वा धनिने धनं ॥

आधिरन्य इति क्षेत्ररूपाधिर्देयः यदि तन्न ददाति त-
दा सवृद्धिकं धनं देयं । तथा च कात्यायनः ।

आधीरुतं तु यत्किञ्चिद्दिनष्टं राजदैवतः ।

तद्वधं सोदयं दाप्यो धनिनामधमर्णिकः ॥

यदा तु मिता सर्वथैव ऋणदानासमर्थः पुत्रस्तु सम-
र्थस्तदा पुत्रेणैव दातव्यं । “व्याधितोन्मत्तबृद्धानां तथा
दीर्यप्रवासिनाम् ।” इत्यादिप्रागुक्तकात्यायनवचनात् ॥ वि-
ष्णुः ॥ न स्त्री पतिपुत्ररुतं ॥ पतिपुत्ररुतमृणं स्त्री न दद्या-
दित्यर्थः । अन्यत्र यादृशं स्त्रिया देयं तत्राह याज्ञवल्क्यः ।

प्रतिपन्नं स्त्रिया देयं पत्या वा सह यत्कृतम् ।

स्वयंरुतं वा यद्वधं नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

भर्ता पुत्रेण सार्द्धं वा केवळं यात्मना रुतम् ।

ऋणमेवंविधं दयान्नाग्न्यथा तत्कृतं स्त्रिया ॥

तद्वधं भर्तृपुत्ररुतं । यद्युत्तमर्णं ऋणमोचनार्थमादाव-

परिभाषितं निन्दितं कर्म कारयेत्तदासौ राज्ञा पूर्वसाहसं
दंष्ट्र इत्याह कात्यायनः ।

यदि ह्यादावनादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् ।

प्राप्नुयात्साहसं पूर्वमृणान्मुच्येत वर्णिकः ।

नारदः ।

अथ शक्तिविहीनः स्यादृणी कालविपर्ययात् ।

शक्त्यपेक्षमृणं दाप्यः काले काले यथोदयं ।

शक्तिविहीन इत्यस्य ऋणं दानुमित्यादिः संबन्धः । का-
लविपर्ययात् दुर्भिक्षादेः ।

यो यावन्निष्कवीतार्यं मिथ्या यावति वा वदेत् ।

तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं धनं ।

योऽभियुक्त आशयदोषेण निष्कवं करोति अभियोक्ता
वा मिथ्याभियोगं करोति तावुभावप्यधर्मव्यवहारिणौ
नृपेण विवादविषयाद्धनात् द्विगुणं दंडनीयावित्यर्थः ।
इदं सधनविषयम् । दंडस्याल्पधनविषये त्वाह याज्ञव-
ल्क्यः ।

निष्कवे भाषितो दयाद्धनं राज्ञे च तत्समं ।

मिथ्याभियोगो द्विगुणमभियोगाद्धनं हरेत् ॥

दयादित्यस्य ऋणमित्यादिः ।

यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत् ।

तद्व्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा ॥

अन्यद्रव्याभावे तस्यैव कृते तदेयमित्यर्थः । याज्ञव-

ल्क्यः ।

दत्त्वर्णं पाठयेत्लेख्यं शुद्धयौ चान्यच्च कारयेत् ।

साक्षिमच्च भवेद्यद्वा दातव्यं तत्ससाक्षिकम् ॥

समग्रदाने ऋणपत्रं पाठयेत् पत्रव्यवधाने शुद्धयर्म-
न्यदेव लेख्यं कारयेत् । साक्षिमद्रूढीतं ससाक्षिकमेव
शोध्यमिति दीपकलिका ।

विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतरपृहा ।

इत्यादिवचनात् पतितधने पुत्रादेरधिकारः पतिताना-
मपि स्वधनसाध्यप्रायश्चित्तश्रुतेः । प्रायश्चित्तविमुखानां
तेषां धनानधिकारः ।

एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहेगृहे ।

मनुः ।

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ।

भजेरन्मातृकं ऋकथं भगिन्यश्च सनाभयः ॥

अत्र सहोदरपदोपादानात् दत्तकेन सह भगिन्या नां-
शित्वमिति श्रीरुष्णतर्कालंकारः । मनुः ।

बलाद्वृत्तं बलान्मुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।

सर्वान् बलरुतानर्थानरुतान्मनुरस्त्रवीत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

बलोपधिविनिर्वृत्तान्व्यवहारान्निवर्तयेत् ।

स्त्रीनक्तमन्तरागारबहिः शनुरुक्तांस्तथा ॥

मत्तोन्मत्तार्तव्यसनिबालभीतादियोजितः ।

असंबन्धरुतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ।

उपधिः ३८८ इति शूलपाणिः । उपधिर्भयादिरिति वि-

ज्ञानेश्वरः । तच्चिन्त्यम् । तद्विजंतु भीतादियोजित इत्युत्तर-
वचनेन पीनरुन्धमिति । बहिर्बहिर्देशः । बलेन च्छलेन
रुतान् स्त्रीरुतान् रात्रिरुतान् गृहमध्यग्रामबहिरुतान्
विक्रयादीन् शत्रुरुतांश्च व्यवहारान् निवर्तयेदिति दीप-
कलिका । मत्तो मयादिना उन्मतो वातादिना असंब-
न्धो वादिनियुक्तव्यतिरिक्त उदासीनः । आदिशब्दात्
अस्वतंत्रदासपुत्रादेर्ग्रहणं । तथाच नागदः ।

स्वतंत्रोऽपि हि तत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।

तदप्यरुतमेवाहुरस्वतंत्रस्य हेतुभिः ॥

कार्यापनः ।

न्यासादिकं परद्रव्यं प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।

अज्ञाननाशितं चैव येन दाप्यः स एव तत् ।

स एवेत्यनेन पुत्रदारादिव्यवच्छेदः । यदा तु तदपराधोऽ-
पि स्यात्तदा सोऽपि दाप्यः । तदुक्तं गौतमेन नाध्याभवे-
पुरित्यधिकृत्य ॥ निध्यन्नाहितयाचितावक्रीतादयो नष्टाः
सर्वाननिदितान्पुरुषापराधेन ॥ इति । अवक्रीतं भाटकेना-
नीतं सर्वान्पुत्रादीन् अनिदितान् निरपराधान् । अज्ञा-
ननाशिते विशेषमाह व्यासः ।

किञ्चिन्मूर्ध्नं प्रदाप्यः स्याद्द्रव्यमज्ञाननाशितं ।

मनुः ।

यो नार्पयति निक्षेपं यश्चानिक्षिप्य याचते ।

तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं धनं ॥

अत्रैव श्लोके द्विगुणं, दममिति मत्स्यपुराणे पाठः ।

स च दमः सधननिरुद्धाचारविषयः । मनुवचनं तु निर्-
धनसाचारविषयमिति मिश्राः । शिष्यमुपक्रम्य नारदः ।

समावृतश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम् ।

प्रतीयात्स्वगृहानेपा शिष्यवृत्तिरुदाहृता ॥

तथा ।

गृहोत्तरशिल्पः समये कृत्वाचाप्यप्रदक्षिणम् ।

शक्तिभानुमान्यैनमन्तेवासो निवर्तते ॥

बृहस्पतिः ।

कृते कर्मणि यः स्वामी न दद्याद्वेतनं भूतेः ।

राज्ञा दापयितव्यः स्याद्विनयं चानुरूपतः ॥

तथा ।

दासेनोद्धा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।

यस्माद्धर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

दासीत्यत्र दासपदस्य स्वसंबन्धितया तदुपस्थापित-
स्वामिन् एव दासी सापि । द्विविधा कस्याप्यदासी अन्य-
दासी च पूर्वा दासीत्वमात्रेणैव दासेश्वरदासी परा च
तत्प्रभोरनुमतिसहकारेण अननुमता च न दासी एवं
तुल्यन्यायेन कस्याप्यदासी यदि दासीं परिणयति तदा
परिणेता दासीश्वरस्य दासी भवति । अन्यदासश्रेष्ठेता
तदा स्वेश्वरस्यानुमत्या दासीश्वरदासः । एवं च ययननु-
मत्या दासः परदासीं परिणयति तदा स्वस्वस्वामिनोरेव
दासदास्यौ तयोरपत्यं तु द्वाभ्यां विभज्यग्राह्यं तत्र दासी-
पदं परोद्धादासीपरं । स्वयमूढायां तु दास्यां तथाविधा

ययस्य विभाज्यत्वमेवेति । स्मार्तमतमप्येवं । मनुः ।

ओधवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्रजायते ।

क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता फलमर्हति ॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।

विहंगमहिपादीनां विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

मिथ्या वदन् परीमाणं शुल्कस्थानादपाक्रमन् ।

दाप्यस्त्वष्ट्रगुणं यश्च स व्याजक्रयविक्रयी ॥

शुल्कस्थाने लोभेन पण्यपरिमाणं मिथ्या वदन् शुल्क-

स्थाने च शुल्कमदत्त्वा गच्छन् यश्च विक्रयकाले राज्ञे वं-

चनार्थं व्याजं कृत्वाऽकाले क्रयं विक्रयं वा करोति सो-

ऽपहृतद्रव्यापेक्षयाष्टगुणं दंडं दाप्यः । शुल्कस्थानमंगत्वै-

व विवर्त्मनान्यत्र गच्छति तदा सर्वापहारः । यथा

विष्णुः ॥ शुल्कस्थानमपक्रामन्सर्वापहारमवाप्नुयात् ॥

मनुः ।

क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिदस्येहानुशयो भवेत्

सोऽन्तर्दशाहे तद्व्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥

परेण तु दशाहस्य नादयानैव दापयेत् ।

आददानोऽददच्चैव राज्ञा दंष्ट्रः शतानि षट् ॥

अनुशयोऽकस्त्रमतिः । पश्चात्ताप इत्यन्ये । दयात्प्रत्यर्थ-

येत् । क्रेता विक्रेतरीति शेषः । आददीत विक्रेतेति शेषः ।

परेण दशाहस्य दशाहात् परं शतानि पणानां । नारदः ।

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते कयी ।

विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवान्धविक्षतम् ॥

द्वितीयेऽङ्कि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशांशमाहरेत् ।

द्विगुणं तत्तृतीयेऽङ्कि परतः क्रेतुरेव तत् ॥

यस्य ऽप्यहपर्यंतं परीक्षणमुक्तं तत्रेदं । दशदिनादेः परीक्षा-
कालत्वे प्रथमत्रिभागमध्ये यदि ददाति तदा हानिर्ना-
स्ति तत्परतश्चेत्तदा त्रिंशांशपंचदशांशहानिस्तुल्यन्याया-
दायातीति नीतिकृत्ये लक्ष्मीधरः । दोह्यादौ विशेषयति
कात्यायनः ।

क्रीत्वा चानुशयात् पण्यं त्यजेद्दोषादि यो नरः ।

अदुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशमं हरेत् ॥

काले उक्तार्पणकाले हरेद्दद्यात् । इदं तु यत् क्रेत्रा न
स्ववशीकृतं तत्परं । स्ववशीकृतपरं तु भविष्यद्वाक्यं यथा ।

क्रीत्वा गच्छन्ननुशयं क्रयी हस्तमुपागतं ।

षड्भागं तत्र मूल्यस्य दत्त्वा क्रीतं त्यजेद्भृगुः ॥

सौमानिर्णये मृपासाक्षिणो दंडमाह मनुः ।

यथोक्तेन नयंतस्ते पूयंते सत्यसाक्षिणः ।

विपरीतं नयंतस्तु दाप्यास्ते द्विशतं दमं ॥

सत्यसाक्षिणः सत्यसाक्षिणः सत्यप्रधानाः सौमांयो-
द्धारः द्विशतं पणानां । अत्र विशेषयति स एव ।

सामंताश्चेन्मृपा ब्रूयुः सेतुं विवदतां नृणाम् ।

सर्वे पृथक् पृथक् दंड्या राज्ञा मध्यमसाहसं ॥

सौमाचिक्रानिमित्तं विवदमानानां मनुष्याणां यदि सौ-
मंता देशवासिनो मिथ्या ब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञा

मध्यमसाहसं दंडनीयाः । एवं चासामंतरूपाणां पूर्वो-
क्तो द्विशतो दमो ज्ञेय इति कुल्लूकभट्टः । मनुः ।

सूत्रकार्पासक्लिन्नानां गोमयस्य गुडस्य च ।

दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥

वेणुवैणवभांडानां लयणानां तथैव च ।

मृण्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥

मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च ।

मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवं ॥

अन्येषामेवमादीनां मयानामोदनस्य च ।

फलानाञ्चैव सर्वेषां हरणे द्विगुणो दमः ॥

यश्चैतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः ।

तं शतं दंडयेद्वाजा यश्चाग्निं चोरयेद्ब्रह्मात् ॥

उपकृतानि द्रव्याणि एतानि सूत्रादीनि उपभोगार्थं
संस्कृतानि कार्यार्थं सन्निधापितानि वेत्यर्थः । नारदः ।

सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः सेयो बन्ध्यस्तथैव च ।

तोयप्रवर्तनात्सेयो बन्ध्यस्तोयाप्रवर्तनात् ॥

तत्र व्यवस्थामाह स एव ।

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।

महागुणोऽल्पबाधश्चेद्बृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥

वृद्धिर्ह्यस्त्यतीत्यर्थः, शब्देऽल्पोऽस्ति तत्र परक्षेत्रे घरेण क्रियमा-
णसेतुर्यदा बहूपकारकः क्षेत्रस्वामिन्श्चाल्पीयः क्षयकरस्त-
दासौ न प्रतिषेध्यः । यतोऽल्पक्षये बलवती वृद्धिः सर्व-
स्येष्टा भवतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

स्वामिनो योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्तयेत् ।

उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

क्षेत्रस्वाम्यनुमतिमनादाय तत्क्षेत्रे कृतस्य सेतोर्महिम्ना
यः परेषां शस्याधिगमस्तत्र सेतुकर्ता न भागी किंतु क्षे-
त्रस्वामी तदभावे राजेत्यर्थः । कात्यायनः ।

युक्तियुक्तं तु यो हन्याद्वक्तुर्योऽनवकाशदः ।

अयुक्तं चैव यो ब्रूयात्प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं ॥

वक्तुरित्यादि वक्तुर्विरोधेनाजलं यो वक्तीत्यर्थः । यो ब्रू-
यात्कार्यचिन्तकेष्विति शेषः । राजप्रवर्तितधर्माननुपाल-
ने दंडमाह कात्यायनः ।

राज्ञा प्रतिष्ठितान्धर्मान् यो नरो नानुपालयेत् ।

गर्ह्यः स पापो दंडास्तु लोपयन् राजशासनं ॥

अरुंतुदः सूचकश्च भेदकृत् साहसी तथा ।

श्रेणीपूरो नृपद्वेष्टा क्षिप्रं निर्वास्पते ततः ॥

एकपात्रेऽथवा पंक्त्यां संभोक्ता येन यो भवेत् ।

अकुर्वस्तु तदा दंड्यस्नस्य दोषमदर्शयन् ॥

अरुंतुदो मर्मस्पृक् सूचकः पिशुनः । भोजनविरोचिनं
दोषमदर्शयन् तं तथा अकुर्वाणो दंड्यः । बृहस्पतिः ।

संभूयैकमार्तं कृत्वा राजभोगं हरंति ये ।

ते तदष्टगुणं दाप्या वणिजः प्रपलायिनः ॥

राजभोगं राजदेयं । कात्यायनः ।

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत् ।

आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत् ॥

गणमुद्दिश्य गणप्रयोजनमभिधाय ऋणं कृत्वा यैः कै-
श्चिदक्षितं तैरेव देयं संशयो नेत्यर्थः । याज्ञवल्क्यः ।

अयेनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि हेतवः ।

चत्वारिंशत्पणो दंडस्तथा प्रव्रजितागमे ॥

अयेनौ स्त्रिया मुखादौ गच्छतः मेढ्रप्रवेशं कुर्वतः पुरु-
षं मेहतः अतिरागेण पुरुषमभिगच्छतः । शंखलिखितौ ॥
अदंध्यौ मातापितरौ स्नातकपुरोहितौ परिव्राजकवान-
प्रस्थौ जन्मकर्मश्रुतशीलशौचाचारयंतश्च एते हि धर्म-
प्रतिकरा राज्ञः स्त्रीबालवृद्धास्तपस्विनश्च तेभ्यः क्रोधं
नियच्छेत् ॥ अस्यार्थः । जन्म शुद्धकुलता कर्म अग्निहो-
त्रादि श्रुतं वेदवेदांगगोचरं ज्ञानं शौचं ब्राह्ममाभ्यन्तरश्च
एतद्युक्ता एतेष्वदंढ्याः यतस्ते राज्ञो धर्मप्रतिकराः पञ्च-
भारूपधर्माजनेनोपकुर्वति । कात्यायनः ।

आचार्यस्य पितुर्मानुर्बालकानां तथैव च ।

एतंपामपराधे तु दंडो नैव विधीयते ॥

यत्तु ।

ऋत्विक्पुरोहितामात्यपुत्रसंबन्धिनांधयाः ।

धर्माद्विचलिता दंढ्या निर्वास्या राजाहंसकाः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तद्वाग्दंडविषयं न त्वर्थदंडशरीर-
दंडाभिप्रायमिति चडम्बरः । बृहस्पतिः ।

गुरून्पुरोहितान् पूज्यान् वाग्दंडेनैव दंडयेत् ।

विवादिनो नरांश्चान्पान् पापिनो ऽधेन दंडयेत् ॥

महापराधयुनांश्च बध्दंडेन शासयेत् ।

- तपस्विनां तु धिग्दंडमाह कात्यायनः ।

मित्रादिषु प्रयुंजीत वाग्दंडं धिक्कृतपस्विनां ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्यादनुक्तं साधुकल्पितं ॥

बृहस्पतिः ।

- महापातकयुक्तो ऽपि न विप्रो वधमर्हति ।

निर्वासनांकने मौढ्यं तस्य कुर्यान्नराधिपः ॥

महापातकिनमाह मनुः ।

ब्रह्महा च सुरापी च तस्करो गुरुतल्पगः ।

एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥

गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।

स्तेपे तु श्रपदं कार्यं ब्रह्महन्यशिराः पुमान् ॥

अंक्याः राज्ञा ललाटेपु दाप्यास्तूतमसाहसम् ।

इति मनुवचनैकवाक्यत्वाल्ललाटमेवांकनस्थानमवगम्यते । तत्र गुरुपत्नीगमनै यावज्जीवस्थायी तप्तलोहेन ललाटे भगारुति गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यं । एवं सुरापाने कृते पातुर्दीर्घसुराध्वजाकारं । सुवर्णापहारे तत्कर्तुः कुक्कुरपदचिह्नरूपं कार्यं ब्रह्महनि कबंधः पुमान् कार्यं इत्यर्थं इति कुल्लूकभट्टः । विष्णुः ॥ नियमातिक्रमिणं ब्राह्मणमन्यं वा रहसि चारयेत् । आ समापत्तेरसमापत्तौ नास्यः ॥ नियमातिक्रमिणं विहितस्याकर्तारं अन्यमकृत्यकारिणं ब्राह्मणं रहस्यस्थाने बन्धयेत् । आ समापत्तेः यावदेवं न करिष्यामीति तस्य संप्रतिपत्तिर्भवति । असमापत्तौ असंप्रतिपत्तौ नास्यो निर्वास्य इत्यर्थः । महापातकिनो धन-

विंशोर्मिः ।

मग्राह्यमित्याह मनुः ।

नाददोत नृपः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तल्लोभात्तेनाधर्मेण लिप्यते ॥

अप्सु प्रवेश्य तं दंडं वरुणायोपकल्पयेत् ।

श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥

ईशः सर्वस्य वरुणो राज्ञां दंडवरो हि सः ।

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥

यत्र वर्जयते राजा पापकृद्भ्यो धनागमं ।

तत्र कालेन जायते मानवा दीर्घजीविनः ॥

निष्पद्यन्ते च सस्यानि यथोक्तानि रुपीयलैः ।

बालाश्च न प्रमोयन्ते विरुतं न च जायते ॥

धार्मिको राजा महापातकिसंबन्धिदंडधनं न गृह्णीयात्
लोभात्पुनः स तद्रूढम् महापातकदोषेण संबध्यते । किं
तर्हि तद्धनं कुर्यादत आह । तत् दंडधनं आदाय जले प्रक्षि-
प्य वरुणाय दद्यात् श्रुतवृत्तसम्पन्नाय ब्राह्मणाय वा दद्यात्
महापातकिदंडधनस्य वरुणः स्वामी यस्मात् राज्ञामपि
दंडधारित्वात् प्रभुः । तथा च ब्राह्मणः समस्तवेदाध्या-
यी सर्वस्य जगतः प्रभुः अतः प्रभुत्वात् तौ दंडमहंतः ।
यत्र देशे प्रवृत्तं महापातकिधनं राजा न गृह्णाति तत्र
परिपूर्णकालेन मनुष्या उत्पद्यन्ते दीर्घायुषश्च वैश्यानाञ्च
यथैव धान्यादिशास्यानि उत्पन्नानि तथैव पृथक् स्वका-
ले निष्पद्यन्ते न च बालाः केचिन्म्रियन्ते दीर्घजीविनः
इत्यस्यादरार्थं बालानां पुनर्वचनं व्यंगं च न किञ्चिद्भूत-

मुत्पद्यते इत्यर्थः । 'अधिको ब्रविणाधिके' इति प्रागुक्तव-
चनात् धनवतः प्रोक्तदंडापेक्षयाधिकदंडोऽपि कार्यः । स
चेह भयजनको विवक्षितः । येन स्वधर्मत्यागो न स्या-
त् ॥ तथा च दंडमुपक्रम्य मनुः ।

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

भयाङ्गो गाय कल्पंते स्वधर्मान् चलन्ति च ॥

तस्य दंडस्य । तथा ।

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीविनः ।

दंडेनैव समाप्नोषेत् स्वकान्दम्यादिधिच्युतं ॥

समर्थः शास्त्रमर्यादा धर्मजीविनो ब्राह्मणादयः आ-
प्नोषेत् पीडयेदिति यावत् । याज्ञवल्क्यः ।

अष्टापायं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषं ।

षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ॥

ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्वं वापि शतं भवेत् ।

द्विगुणं वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्धि सः ।

अष्टापायमित्यस्याष्टभिरापायते गुण्यते इत्यष्टापाय-
मष्टगुणं किल्बिषं दंडरूपधनं । तदोषगुणविदिति सर्व-
ब्रान्वितं । तेन यत्र स्तेये यो दंड उक्तः सः स्तेयदोषगुणज्ञ-
स्य शूद्रस्याष्टगुणः तादृशवैश्यस्य षोडशगुणः तादृशक्ष-
त्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणः तादृशब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणः
ततोऽप्यगुणब्राह्मणस्य शतगुणं ततोऽप्यधिकस्य ब्राह्मण-
स्याष्टाविंशत्यधिकं शतमित्यर्थः इति रत्नाकरादयः ।
मनुः ॥

स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुद्वारोभिगामिनः ।
 न संति यस्य राष्ट्रेषु स राजा शक्रलोकभाक् ॥
 अनेन विधिना राजा मिथ्याविवदतां नृणां ।
 साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणिसमतां नयेत् ॥
 उदितो विस्तरेणायं मिथ्याविवदमानयोः ।
 अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारविनिर्णयः ॥
 एवं कार्याणि सर्वाणि पश्यन्सम्यङ्महीपतिः ।
 देशानलब्धानोप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥
 घाटेश्वररूपारामसमगोपालरुष्णजीवनारुह्यैः ।
 वारेश्वररुष्णचंद्रश्रीगौरीकान्ताभिधानैः सज्जिः ॥
 कालशङ्करश्यामसुन्दररुष्णकेरावसङ्गैः ।
 सीतारामसंगैश्चरुतो ग्रन्थः स्फुरतु सभायां ॥
 इत्यनेकविषयवासिविहङ्गद्वन्द्वोपवर्णितः ।
 विवादार्णवसेत्वारयो ग्रन्थः सम्पूर्णातां गतः ॥
 इतिविवादार्णवसेतुः सम्पूर्णः

सोऽयं ग्रन्थः श्रीमति 'मुंबयी' नगरे श्रीरुष्णदाससूत-
जाभ्यां गंगाविष्णु, खेमराजगुप्ताभ्यां अंकनात्पूर्व परशु-
रामात्मजगोविंदशास्त्रितः घघवेदित्युपनामकपरशुराम-
शास्त्रितश्च संशोध्य मुद्रणावसरे च उद्धवशास्त्रितः दि-
वाकरशास्त्रितश्च संशोध्य स्वकीये 'श्रीवेङ्कटेश्वरारख्ये'
मुद्रणालये संमुद्राप्यन्यायकार्यप्रतिकार्यान्याय्यप्रतिहा-
र्यानार्यकार्यप्रतिक्षणसंधुक्षणवद्धादराणां राजकार्यपारं-
पर्यनिर्वाहकानां सज्जनानां हस्तदण्ड इवाखंडविवाद-
व्यापादनालंकर्माणः प्रकाशमनायि ॥

॥ समाप्तः ॥

इदं पुस्तकं-वैष्णवसंप्रदायान्तर्गत-वि-
 ण्णुस्वामिमतानुयायिश्रीनारायणकुलोद्भव-
 पण्डितमधुसूदनगोस्वामिदानाध्यक्षभूतपूर्व-
 पञ्चावकेसरिभिः श्री १०८ महाराजाधिराज
 रणजीतसिंहद्वारा - संगृहीतात्-तत्सुश्री-दे-
 वीप्रसाद गोस्वामी तनूज पण्डित ज्वालादत्त
 प्रसाद गोस्वामि संरक्षितात्-मधुसूदन
 पुस्तकालयात्- पण्डितज्वालादत्तप्र-
 सादगोस्वामिसकाशाच्छब्धम् । तच्चास्मा-
 भिर्महादरपूर्वकं तेभ्यः संलभ्य मुद्रितम् । अ-
 स्य संमुद्रणे सर्वलोकोपकारकतया तेषां महो-
 पकाराञ्छिरसोररीकुर्मः ।

सूचीपत्र धर्मशास्त्रग्रंथाः

नाम	कि०	रु.	आ.	ट.	आ.
मनुस्मृति सटीक जिल्द बंधी ...	२	८			३
याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षरासहित	३				७
अष्टादशस्मृति	२	८			३
पंचस्मृति	०	३			॥
बृहत्पाराशरस्मृति	१	८			३
निर्णयसिंधु	२	८			६
धर्मसिंधु	२	८			५
धर्मसिंधु	२	०			४
व्रतराज अतिउत्तमटिप्पणसहित	५	०			१०
तिथिनिर्णय	०	२			॥
प्रायश्चित्तदुरोखर	०	१०			१॥
प्रायश्चित्तमंजरी	०	६			१
आशौचनिर्णय	०	१			॥
शूद्रकमलाकर	०	१२			२
क्षौरनिर्णय	०	१॥			॥
क्षौरनिर्णयसटीक	०	३			॥
शांतिमयूख	१	०			२
श्राद्धमयूख	१	०			२
प्रपञ्चसारविवेक	१	०			२
भवाधिसेतू भाषाटीकासहित	०	१२			२